

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ- ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ
ΙΣΤΟΡΙΑ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ- ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΣΤΗΝ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ
ΤΟ ΜΥΘΟ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΣΤΑ ΚΛΑΣΣΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΚΟΤΤΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: ΛΕΒΕΝΤΗ ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ

ΠΑΛΑΙΟΘΟΔΩΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΒΟΛΟΣ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2011

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 10140/1
Ημερ. Εισ.: 16-01-2012
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: Δ
292.211 4
ΚΟΤ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ- ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ
ΙΣΤΟΡΙΑ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ- ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΣΤΗΝ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ
ΤΟ ΜΥΘΟ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΣΤΑ ΚΛΑΣΣΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΚΟΤΤΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: ΛΕΒΕΝΤΗ ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ

ΠΑΛΑΙΟΘΟΔΩΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΒΟΛΟΣ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2011

Αφιερωμένη στον γιατρό μου Γιώργο.

Πρόλογος

Στην παρούσα εργασία προσπάθησα να μελετήσω την παρουσία των γυναικών στη λατρεία και το μύθο της Ακρόπολης κατά την διάρκεια των Κλασικών χρόνων. Το ενδιαφέρον μου για την συμμετοχή των γυναικών στην λατρεία της Κλασικής Εποχής γεννήθηκε κατά την διάρκεια των σπουδών μου στο πρόγραμμα του Μεταπτυχιακού Προγράμματος του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Σημαντικό ρόλο για την μελέτη της πόλης των Αθηνών διαδραμάτισε η εργασία μου: *Ιδεολογία και Εικονογραφία της Αυτοχθονίας*, στο σεμινάριο (χειμερινού εξαμήνου 2007) *Πόλη σε κρίση. Οικοδομικά και Εικονογραφικά προγράμματα στην Αθήνα στην περίοδο του Πελ/κού πολέμου* της κ. Λεβέντη Ιφιγένειας, Επικ. Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Παν/μιου Θεσσαλίας.

Αφορμή να μελετήσω την συμμετοχή των γυναικών στην λατρεία, ήταν η εργασία μου στο μάθημα του κ. Παλαιοθόδωρου Δημήτρη, Επικ. Καθηγητή του Παν/μιου Θεσσαλίας, *Αγγειογραφία του 4^{ου} αι. π. Χ.* Η εργασία μου στο συγκεκριμένο σεμινάριο αφορούσε την εορτή των Αδωνίων.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια μου κ.Λεβέντη για την καθοδήγησή της, τις διορθώσεις και τον χρόνο, που αφιέρωσε για την ολοκλήρωση της εργασίας μου. Χωρίς την δική της καθοδήγηση και τις πολύτιμες συμβουλές της, η έρευνά μου δεν θα είχε προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό. Οι συμβουλές της και τα ερωτήματα, που μου έθετε κατά την διάρκεια της συνεργασίας μας, με οδήγησαν να μελετήσω την συμμετοχή των γυναικών στην λατρεία της Ακρόπολης.

Τις ευχαριστίες μου θα ήθελα να εκφράσω και στον κ. Παλαιοθόδωρο για τις επισημάνσεις του και τις πολύτιμες συμβουλές του κατά την διάρκεια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος, αλλά και κατά την διάρκεια των προπτυχιακών μου σπουδών στο τμήμα Ιστορίας- Αρχαιολογίας- Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	5
-----------------------	---

Α΄ Η λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη

• <u>Εισαγωγή</u>	7
1. Εορτές προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος	9
• <u>Η Εορτή των Παναθηναίων</u>	11
• <u>Ο Μύθος της Πανδώρας</u>	13
• <u>Χαλκεία</u>	15
• <u>Καλλυντήρια- Πλυντήρια</u>	15
• <u>Ο Πέπλος</u>	
❖ <u>Το γένος των Πραξιερνιδών- Ο ετήσιος Πέπλος και ο Πέπλος των Μεγάλων Παναθηναίων</u>	20
❖ <u>Μέγεθος Πέπλου</u>	22
❖ <u>Παναθηναϊκό πλοίο</u>	24
❖ <u>Διακόσμηση και Χρώμα Πέπλου</u>	24
❖ <u>Τεχνική Επεξεργασίας Μαλλιού</u>	25

2. Ιέρειες Θεάς Αθηνάς- Λατρευτικό προσωπικό

➤ Ιέρειες της θεάς Αθηνάς

• <u>Επιγραφικές μαρτυρίες- ψηφισματικά ανάγλυφα</u>	27
• <u>Αγάλματα των ιερειών της Αθηνάς</u>	30

➤ Αρρηφόροι

• <u>ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΡΡΗΦΟΡΟΥΣ</u>	32
❖ <u>Πανσανίας</u>	
• <u>Τοπογραφία του Ιερού της Αθηνάς-Τοπογραφία εορτής</u>	33
• <u>Ανασκαφές στην Βόρεια πλευρά της Ακρόπολης - Συσχέτιση ευρημάτων με πηγές</u>	34
• <u>Αναφορά αξιώματος Αρρηφόρων στις πηγές</u>	37
• <u>Ηλικία Αρρηφόρων –Αγνότητα</u>	38
• <u>Αριθμός Αρρηφόρων- Τρόπος εκλογής</u>	39

2. Διαμονή Αρρηφόρων- Καθήκοντα Αρρηφόρων.....	41
3. Αρρηφόροι- Εργαστίνες.....	42
4. Αρρηφόροι και Εικονογραφία του παναθηναϊκού πέπλου.....	45
5. Ανατολική Ζωφόρος Παρθενώνα (μορφές 31-35).....	46
6. Επιγραφικές μαρτυρίες για το αξίωμα της αρρηφόρου.....	48
7. Ερρηφόροι- Αρρηφόροι.....	51
8. Ερμηνεία της εορτής των Αρρηφορίων.....	57
9. Ανάστατοι.....	59
10. Ομοιότητες Θεσμοφορίων- Αρρηφορίων.....	61
11. Αιτία τέλεσης της εορτής- Σχέση με Κεκροπίδες.....	63
12. Συμπεράσματα.....	66

Β΄ Η λατρεία της θεάς Άρτεμης

• <u>Εισαγωγή</u>	68
• <u>Το ιερό της Άρτεμης στην Ακρόπολη Αττικής (Βραυρώνιο)</u> <ul style="list-style-type: none">ο <u>Αρχιτεκτονική</u>.....	70
• <u>Άγαλμα της θεάς Άρτεμης</u>	72
• <u>Αρχιτεκτονικές ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στο Βραυρώνιο της Ακρόπολης και στο Ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα</u>	78
• <u>Σχέσεις Βραυρωνίου στην Ακρόπολη της Αττικής με το ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα</u>	80
• <u>Επιγραφές του Βραυρωνίου</u>	82
• <u>Οι γραπτές πηγές για την τελετή της αρκτείας</u> <ul style="list-style-type: none">ο <u>Τελετή της αρκτείας</u>.....ο <u>Ηλικία των άρκτων</u>.....ο <u>Ενδυμασία των άρκτων</u>.....ο <u>Διαμονή άρκτων</u>.....ο <u>Αιτία τέλεσης της εορτής- ο μύθος</u>.....	84
• <u>Σύγκριση Αρρηφόρων - Άρκτων</u>	91
• <u>Αγγελία από τα ιερά της Άρτεμης και σύγκριση με τα όστρακα από το Βραυρώνιο και την Αγορά των Αθηνών</u>	92

- Ερμηνεία Τελετής Αρκτείας και τοπογραφία εορτής.....96
- Συμπεράσματα.....100

Γ' Άλλες θεότητες που λατρεύονταν στην Ακρόπολη των Αθηνών

- ΑΘΗΝΑ ΥΓΕΙΑ.....102
- ΑΘΗΝΑ ΝΙΚΗ.....105

Το ιερό της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη των Αθηνών και το άγαλμα

- ΑΦΡΟΔΙΤΗ.....108
- Συμπεράσματα.....111

Δ' Αναθήματα και Αναθέτριες

➤ Αργαϊκές Κόρες Ακρόπολης

- Χρονολογία.....113
- Αργαϊκές Κόρες - παραστάσεις της θεάς Αθηνάς.....116
- Επιγραφές των αργαϊκών κορών.....119
- Ερμηνεία Αργαϊκών Κορών.....120
- Αναθέτριες στην Ακρόπολη των Αθηνών.....124
- Συμπεράσματα.....127

Επίλογος.....128

Ευρετήριο- Κατάλογος.....132

Συντομογραφίες.....143

Συντομογραφίες αργαίων συγγραφέων.....145

Βιβλιογραφία.....146

Κατάλογος Εικόνων.....154

Εικόνες.....156

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Θέμα της εργασίας μου είναι: Οι Γυναίκες στην Λατρεία και τον Μύθο της Ακρόπολης στα Κλασσικά χρόνια. Στόχος της εργασίας ήταν να μελετηθούν οι εορτές, που λάμβαναν χώρα στην Ακρόπολη των Αθηνών και στις οποίες συμμετείχαν ή διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο οι γυναίκες.

Το πρώτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην κύρια θεότητα της Ακρόπολης των Αθηνών, στην Αθηνά Πολιάδα. Η λατρεία της Αθηνάς είναι κυρίαρχη πάνω στον Ιερό Βράχο. Παρατηρούμε ότι η θεά στην Ακρόπολη λατρεύεται με διαφορετικές ταυτότητες. Στο πρώτο κεφάλαιο μελετήθηκαν οι εορτές προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον ιερό πέπλο της θεάς, ο οποίος υφαίνεται από τις αρρηφόρους και τις εργαστίνες και προσφέρεται στην Αθηνά κατά την διάρκεια των Παναθηναίων. Στο πρώτο κεφάλαιο προσπάθησα να απαντήσω στο ερώτημα πόσοι πέπλοι υφαίνονται προς τιμήν της θεάς και ποιος υφαίνει τον ιερό πέπλο.

Στη δεύτερη ενότητα του πρώτου κεφαλαίου μελέτησα το λατρευτικό προσωπικό της Αθηνάς Πολιάδος. Στην αρχή της ενότητας προσπάθησα να αναφερθώ στις ιέρειες της θεάς στην Ακρόπολη. Το μεγαλύτερο μέρος της ενότητας είναι αφιερωμένο στο αξίωμα της αρρηφόρου στην Ακρόπολη, προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος. Προσπάθησα να απαντήσω στα ερωτήματα τι ηλικία είχαν οι αρρηφόροι, ποιες κοπέλες και πως επιλέγονταν για το αξίωμα της αρρηφόρου καθώς και ποια ήταν τα καθήκοντά τους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μελέτησα την λατρεία της Άρτεμης Βραυρωνίας στην Ακρόπολη των Αθηνών. Η θεά είχε επίσημο ιερό στην Βραυρώνα της Αττικής, αλλά ο Πεισίστρατος θέλησε να μεταφέρει την λατρεία της θεάς στην Ακρόπολη των Αθηνών, με σκοπό να ενισχύσει τους πολιτικούς δεσμούς με την Βραυρώνα. Το ερώτημα, που έθεσα και προσπάθησα να απαντήσω στο δεύτερο κεφάλαιο ήταν αν η τελετή της αρκτείας, λαμβάνει χώρα στην Ακρόπολη των Αθηνών. Η εργασία περιλαμβάνει μία μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων στην Ακρόπολη καθώς και μία σύγκριση του ιερού της Άρτεμης στην Ακρόπολη με το ιερό της θεάς στην Βραυρώνα. Σημαντικό μέρος του κεφαλαίου αφιερώνεται στο άγαλμα της θεάς Άρτεμης στην Ακρόπολη των Αθηνών.

Το τρίτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην λατρεία άλλων γυναικείων θεοτήτων στην Ακρόπολη των Αθηνών. Οι θεότητες, οι οποίες λατρεύονται στην Ακρόπολη εκτός της Αθηνάς Πολιάδος και της Άρτεμης Βραυρωνίας, είναι η Αθηνά Υγεία και η Αθηνά Νίκη. Παρατηρούμε ότι οι θεότητες είναι η Αθηνά με άλλη ταυτότητα. Η Αθηνά Νίκη έχει δικό της Ναό, στα ΝΔ των Προπυλαίων. Η Αθηνά Υγεία λατρευόταν κοντά στα Προπύλαια, στην ανατολική πλευρά.

Αντίθετα με την Αθηνά και την Άρτεμη, η θεά Αφροδίτη δεν έχει επίσημο ιερό πάνω στην Ακρόπολη, αλλά είναι εμφανίζεται στα επίσημα ιερά της Ακρόπολης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τις αρχαϊκές κόρες της Ακρόπολης. Στόχος μου ήταν να μελετήσω το ερώτημα ποιόν απεικόνιζαν αυτές οι κόρες και ποιος τις ανέθετε στην Ακρόπολη. Προσπάθησα να ερευνήσω αν οι αρχαϊκές κόρες ήταν παραστάσεις της Αθηνάς. Τέλος αναφέρθηκα στα αναθήματα των γυναικών στην Ακρόπολη.

Μέσα από την παρούσα εργασία προσπάθησα να δώσω έμφαση στην παρουσία και την συμμετοχή των γυναικών στην λατρεία της Ακρόπολης. Η μελέτη των εορτών, στις οποίες λάμβαναν μέρος οι γυναίκες μαρτυρεί ότι ήταν εορτές, που τόνιζαν τον ρόλο των γυναικών στην αθηναϊκή κοινωνία. Η ύφανση του πέπλου της θεάς, η συμμετοχή τους στα αρρηφόρια καθώς και η συμμετοχή τους στην τελετή της αρκτείας υπογραμμίζουν την υποχρέωση των γυναικών και να υποταχθούν στους ηθικούς νόμους της ανδροκρατούμενης αθηναϊκής κοινωνίας, όπου στόχος ήταν η ευγονία και η συνέχιση της οικογένειας με την απόκτηση αρρένων τέκνων.

Α) Η λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη

- Εισαγωγή

Το όνομα της Αθηνάς εμφανίζεται για πρώτη φορά σε πήλινη πινακίδα Γραμμικής Β, από την Κνωσό¹. Στην πινακίδα γίνεται απλή καταγραφή τεσσάρων θεοτήτων. Στην πρώτη γραμμή καταγράφεται η έκφραση *Atanapotinija*. Σύμφωνα με τον Burkert η έκφραση θα πρέπει να κατανοηθεί ως «Δέσποινα της Αθάνας»². Η Αθηνά σύμφωνα με τον Όμηρο (*Ιλ.* 6.305) και τον Ησίοδο (*Θεογ.* 926) έχει το επίθετο *Πότνια*. Το πρόβλημα ωστόσο είναι ότι στην Γραμμική Β το επίθετο *Πότνια* έχουν και άλλες θεότητες, πλην της Αθηνάς.

Ο Hurwit από την άλλη πλευρά υποστήριξε ότι η έκφραση *Atanapotinija* σημαίνει η *Δέσποινα της Αθάνας*, δηλαδή η Κυρία της Αθάνας³. Δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε εάν η πόλη της *Αθάνας* είναι η πόλη των Αθηνών ή εάν πρόκειται για μία πόλη του μινωικού κόσμου. Η λατρεία της θεάς εκτος της Ακρόπολης των Αθηνών δεν μας εκπλήσσει, καθώς η Αθηνά λατρευόταν ακόμα και στην Τροία (*Ιλ.* 6.303)⁴.

Σύμφωνα με την μυθολογία (Ησ. *Θεογ.* 886-900) ο Δίας είναι ο πατέρας της Αθηνάς και η Μήτις, η μητέρα της. Ο Δίας φοβούμενος ότι η Μήτις θα γεννήσει παιδί πιο δυνατό από αυτόν, την κατάπιε. Στην συνέχεια όμως ο Δίας υπέφερε από δυνατούς πονοκεφάλους και για αυτό κάλεσε τον Ήφαιστο. Ο Ήφαιστος χτύπησε με ένα μεγάλο σφυρί το κεφάλι του Δία και η Αθηνά ξεπρόβαλλε πάνοπλη. Έτσι ο Δίας γέννησε μόνος του την Αθηνά (*Ιλ.* 5.875).

Η Αθηνά, σύμφωνα με τον Ησίοδο (*Θεογ.* 925), είναι υποκινήτρια πολέμου και μαχών. Έμβλημα και όπλο της Αθηνάς είναι η *αιγίς*. Ο Όμηρος (*Οδ.* 23.295-8) αναφέρει ότι όταν η Αθηνά υψώνει την αιγίδα της οι εχθροί της καταβάλλονται από φόβο. Η αίγα ήταν ένα μυθικό τέρας, μία Γοργώ, την οποία σκότωσε η Αθηνά (*Ευρ. Ιων* 987-97). Σύμφωνα με την μυθολογία (*Απολλοδ.* 1.6.2) η Αθηνά σκότωσε στην Κω τον γίγαντα Παλλάντα. Ο μύθος αυτός εξηγεί το επίθετο της Παλλάς.

Σημαντική για την μελέτη της λατρείας της Αθηνάς Πολιάδος είναι η διαμάχη της Αθηνάς με τον Ποσειδώνα (*Ηρ.* 8.55). Στον διαγωνισμό για την ανάδειξη προστάτη θεού για την πόλη των Αθηνών, η Αθηνά κέρδισε προσφέροντας ως δώρο στους Αθηναίους την ελιά. Εξαιτίας λοιπόν της νίκης της Αθηνάς στο διαγωνισμό η πόλη ονομάστηκε Αθήνα και η θεά έγινε η προστάτιδα της πόλης.

¹ KN V 52, Doc αρ. 208.

² Burkert 1993, 300.

³ Hurwit 1999, 14.

⁴ *ThesCRA, Personnel de Culte*, 2aII B (Pirenne- Delforge, 3-4).

Η ιδιαίτερη σχέση της θεάς με την πόλη των Αθηνών μαρτυρείται από τον μύθο του Εριχθονίου, του πρώτου βασιλιά της Αθήνας (Παυσ. 3.18.13). Σύμφωνα με τη μυθολογία ο Ήφαιστος ερωτεύθηκε την Αθηνά και την καταδίωξε. Η Αθηνά κατάφερε και ξέφυγε από τον Ήφαιστο. Το σπέρμα όμως του θεού έπεσε πάνω στη γάμπα της θεάς. Η θεά τότε σκούπισε το σπέρμα με ένα κομμάτι υφάσματος, το οποίο στη συνέχεια πέταξε στο έδαφος. Αυτό ήταν αρκετό ώστε να κυοφορήσει η Γη ένα παιδί. Η Αθηνά δέχθηκε το μωρό και το μεγάλωσε υπό την επίβλεψη της. Η θεά εμπιστεύθηκε το μωρό στις κόρες του Κέκροπα. Οι Κεκροπίδες, κόρες του Κέκροπα, ονομάζονταν Άγλαυρος, Πάνδροσος και Έρση. Δύο από αυτές εξαιτίας της περιέργειας τους άνοιξαν το καλάθι και ανακάλυψαν το μωρό, το οποίο φυλασσόταν από ένα φίδι. Κυριευμένες από φόβο, οι νεαρές κοπέλες έπεσαν από την Ακρόπολη και πέθαναν⁵. Η Αθηνά σύμφωνα με τον Όμηρο (*Ιλ.* 2.547-9; *Οδ.* 7.80-81) ζούσε στο παλάτι του βασιλιά Ερεχθέα.

Η αυτόχθονη γέννηση του Εριχθονίου παρακάμπτει τη μητρότητα των γυναικών, αλλά αποδίδει στην Αθηνά τις ευθύνες της ανατροφής, του πατέρα και της μητέρας⁶. Υποστηρίζεται έτσι ο στενός δεσμός, ενώνοντας τους Αθηναίους με τον Ερεχθέα και κατ' επέκταση με την Αθηνά, στην οποία οφείλουν το όνομα τους⁷.

Στην Ακρόπολη των Αθηνών, η Αθηνά ήταν η κύρια θεότητα. Η πόλη των Αθηνών ήταν υπό την πλήρη προστασία της και για το λόγο αυτό η θεά ονομάστηκε Πολιάδα. Το άγαλμα της Αθηνάς Πολιάδος ήταν το πιο ιερό άγαλμα στην Ακρόπολη. Η Αθηνά λατρευόταν ως Αθηνά Πολιούχος ή Αθηνά Αρχηγέτης. Η λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος καταλαμβάνει την βόρεια πλευρά της Ακρόπολης. Το ξύλινο άγαλμα της Αθηνάς Πολιάδος τοποθετήθηκε στον Αρχαίο Ναό, ο οποίος βρισκόταν δίπλα από το Ερέχθειο⁸. Το άγαλμα βρισκόταν στον Αρχαίο Ναό μέχρι την Περσική καταστροφή (480 π. Χ), οπότε το άγαλμα τοποθετήθηκε στο Ερέχθειο.

Σύμφωνα με τον Πausανία (I, 24, 3), η Αθηνά λατρευόταν ως Εργάνη στην Ακρόπολη, στην βόρεια πλευρά του Παρθενώνα. Η Αθηνά Εργάνη προστάτευε τις τέχνες και πιο συγκεκριμένα ήταν η προστάτιδα της επεξεργασίας μαλλιού. Η θεά προίκισε την Πανδώρα με την τέχνη της ύφανσης (Hσ. *Θεογ.* 573-5). Η λατρεία της Αθηνάς Εργάνης ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή, όπως υποδεικνύει η εύρεση ενός αγαλματιού⁹. Η Αθηνά Εργάνη συνδέεται με τον πέπλο, τον οποίο αφιερώνουν οι Αθηναίοι στην θεά, κατά την διάρκεια της εορτής των

⁵ Loraux 1984, 30.

⁶ Loraux 1984, 12.

⁷ Hρ. 8.44. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι όταν ο Ερεχθέας έγινε βασιλιάς ονομάστηκαν Αθηναίοι.

⁸ Ridgway 1992, 124.

⁹ Ridgway 1992, 138, εικ. 91. Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης, Ακρ. 625. Χρονολογείται το 530-520 π. Χ.

Παναθηναίων. Κοντά στα Προπύλαια, στην ανατολική πλευρά, λατρευόταν η Αθηνά Υγεία. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Περ.* 13. 12) ο Περικλής θέσπισε την λατρεία της Αθηνάς Υγείας. Η παλαιότερη σωζόμενη μαρτυρία για την λατρεία της Αθηνάς Υγείας εμφανίζεται περί το 470 π. Χ¹⁰.

Στην Ακρόπολη βρισκόταν και ο ναός της Αθηνάς Νίκης. Σύμφωνα με το Πausανία (I, 22, 4-5) η Αθηνά Νίκη λατρευόταν στην Ακρόπολη των Αθηνών, στα ΝΔ των Προπυλαίων. Η Νίκη, που λατρευόταν σε αυτό τον ναό πριν τον 5^ο αι. π. Χ (πριν τους περσικούς πολέμους) ήταν η θεά, που χάριζε την νίκη σε αθλητικούς αγώνες και όχι σε πολεμικούς¹¹. Σύμφωνα με την Ridgway η Αθηνά Νίκη λατρευόταν εξαιτίας της νίκης της θεάς στην Γιγαντομαχία¹². Η λατρεία της Αθηνάς Νίκης ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή, όπως τουλάχιστον υποδεικνύεται από τη χρονολόγηση του βωμού της θεάς¹³.

Η Αθηνά είχε την προσωνυμία Παρθένος. Στην Ακρόπολη των Αθηνών η Αθηνά Παρθένος λατρευόταν στον Παρθενώνα. Ο Παρθενώνας άρχισε να οικοδομείται το 447 π. Χ. Πριν από την καταστροφή της πόλης από τους Πέρσες στην θέση του Παρθενώνα υπήρχε ένας ναός που ονομαζόταν *εκατόμπεδος νεός*. Στον ναό υπήρχε το άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι στην Ακρόπολη των Αθηνών η λατρεία της Αθηνάς είναι κυρίαρχη. Ωστόσο η Αθηνά λατρεύεται στην Ακρόπολη με διαφορετικές ταυτότητες. Για να γίνουν κατανοητές οι ταυτότητες της Αθηνάς στην Ακρόπολη θα πρέπει να αναφερθούν οι εορτές προς τιμήν της θεάς.

1. Εορτές προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος

Στις 30 Πυανεψίωνος, κατά τη διάρκεια της εορτής των Χαλκείων (αφιερωμένη στον Ήφαιστο και την Αθηνά Εργάνη, πάτρωνες θεούς των τεχνών), επιλέγονταν Αθηναίες νεαρές κοπέλες, οι οποίες ήταν οι Αρρηφόροι, για να διαμείνουν για ορισμένο χρονικό διάστημα στην Ακρόπολη¹⁴. Την ημέρα εκείνη τοποθετούνταν το υφάδι στον αργαλειό από την ιέρεια της Αθηνάς και τις αρρηφόρους¹⁵. Η ύφανση του νέου Πέπλου της Αθηνάς διαρκούσε εννέα μήνες

¹⁰ Leventi 2003, 39. Αθήνα, ΕΜ. 6278: Raubitschek 1999, 255-8, αρ. 225.

¹¹ Μπρούσκαρη 1996, 73-2.

¹² Ridgway 1992, 135.

¹³ Raubitschek 1999, n.329. ο βωμός χρονολογείται το 566 π. Χ.

¹⁴ Reeder 1995, 247; Burkert 1993, 219.

¹⁵ Palagia 2008 α, 34.

και δύο από τις τέσσερις αρρηφόρους ασχολούνταν με την ύφανση του ιερού Πέπλου¹⁶. Μετά την τελετουργική έναρξη της ύφανσης του πέπλου, στο έργο της ύφανσης συμμετείχαν παρθένες κοπέλες, οι οποίες βρίσκονταν σε ηλικία γάμου και ονομάζονταν *εργαστίνες*¹⁷.

Στις 25 Θαργηλιώνος (επτά μήνες μετά την εορτή των Χαλκείων) λάμβαναν χώρα τα Πλυντήρια¹⁸. Κατά τη διάρκεια της εορτής αφαιρούσαν τον παλαιό πέπλο και τα στολίδια από το άγαλμα της θεάς Αθηνάς (από δέντρο ελιάς), για να λάβει χώρα το τελετουργικό λουτρό. Έπλεναν το ξόανο της θεάς και το τύλιγαν με σάβανο σε εορτασμό της Αγλαύρου, η οποία έπεσε από την Ακρόπολη¹⁹. Κατά τη διάρκεια του πένθους τα ιερά της Ακρόπολης ήταν κλειστά και δεν τελούνταν θυσίες²⁰. Στην συνέχεια έντυναν το άγαλμα της θεάς. Σύμφωνα με την Παλαγγιά τα στολίδια της θεάς πλένονταν από δύο ανύπαντρες κοπέλες, οι οποίες ονομάζονταν πλυντηρίδες ή λουτριίδες²¹. Το άγαλμα θα έπρεπε να ντύσουν ξανά γυναίκες από το γένος της Πραξιθέας²².

Ένα μήνα μετά τα Πλυντήρια, το μήνα Σκιροφορίωνος, λάμβανε χώρα η εορτή των Αρρηφορίων (Λ4α). Οι αρρηφόροι τοποθετούσαν κίστες στις κεφαλές τους, το περιεχόμενο των οποίων δεν γνώριζαν (Π8). Μετέφεραν τις κίστες ως το ιερό της Αφροδίτης εν Κήποις, όπου άφηναν τις κίστες και παραλάμβαναν άλλα, επίσης άγνωστα σε αυτές, αντικείμενα (Π8)²³. Οι αρρηφόροι επέστρεφαν με τα άγνωστα αντικείμενα στην Ακρόπολη και μετά την επιστροφή τους ήταν ελεύθερες και επέστρεφαν στις οικίες τους²⁴. Στις κίστες, που μετέφεραν στο ιερό της Αφροδίτης, πιθανόν τοποθετούνταν υπολείμματα του καθαρισμού του λύχνου της Αθηνάς, που έκαιγε όλο το χρόνο, μαλλί και λάδι²⁵. Τα αντικείμενα, τα οποία μετέφεραν από το ιερό της Αφροδίτης στην Ακρόπολη, ήταν ίσως πίτες σε σχήματα φιδιών και φαλλών²⁶.

¹⁶ Reeder 1995, 247; Σούδα λ. Χαλκεῖα 35. Χαλκεῖα εορτή ἀρχαία...ἐν ἣ και ἱέρειαι μετὰ των ἀρρηφόρων τον πέπλον διάζονται.

¹⁷ Palagia 2008 α, 34.

¹⁸ Reeder 1995, 247. Brulé 1987, 106

¹⁹ Bekker 1814, 286; Reeder 1995, 247

²⁰ Reeder 1995, 247

²¹ Palagia 2008 α, 36.

²² Palagia 2008 α, 36.

²³ Burkert 1993, 457.

²⁴ Reeder 1995, 247.

²⁵ Burkert 1993, 474.

²⁶ Robertson 1983, 243. Οι πίτες σε σχήματα φιδιών και φαλλών συμβολίζουν το μωρό Εριχθόνιο.

Ένα μήνα μετά τα αρρηφόρια, τελούνταν τα ετήσια Παναθήναια, προς τιμήν της θεάς Αθηνάς, στις 28 του Εκατομβαιώνος²⁷. Κατά τη διάρκεια της εορτής τελούνταν προς τιμήν της θεάς μουσικοί και αθλητικοί αγώνες και λάμβανε χώρα μία μεγάλη πομπή στο βωμό της θεάς στην Ακρόπολη, που ολοκληρώνονταν με θυσία. Κάθε τέσσερα χρόνια τελούνταν τα Μεγάλα Παναθήναια, κατά τη διάρκεια των οποίων η πόλη παρουσίαζε στην Αθηνά Πολιάδα τον ιερό πέπλο. Ο πέπλος παραδινόταν στο ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος, το οποίο στεγαζόταν στον παλαιό Ναό της Αθηνάς και το οποίο μεταφέρθηκε στο Ερέχθειο τον 5^ο αι. π. Χ.²⁸.

- **Η Εορτή των Παναθηναίων**

Η εορτή των Παναθηναίων είναι μία εορτή προς τιμήν της Αθηνάς. Κατά τη διάρκεια της εορτής των Παναθηναίων προσφερόταν στην Αθηνά ένας καινούριος πέπλος, ο οποίος ήταν διακοσμημένος με σκηνή της Γιγαντομαχίας (Πλουτ. *Δημητρ.* 12.3; Ευρ. *Εκ.* 469; Αριστοφ. *Ιππ* 566α). Τα Παναθήναια ήταν μία εορτή που οργανωνόταν τον μήνα Εκατομβαιώνα.

Ο Πλούταρχος (*Θησ.* 24.3-4) αναφέρει ότι ο Θησέας ήταν ιδρυτής μίας εορτής για όλους τους κατοίκους της Αττικής. Η εορτή αυτή τελούνταν σε μικρότερη γεωγραφική κλίμακα σε σχέση με την μετέπειτα εορτή των Παναθηναίων [Αρποκρατίων (Ελλάνικος *FGrHist* 323a F2)]. Πολλές πηγές αναφέρουν ως ιδρυτή της εορτής των Παναθηναίων τον Εριχθόνιο, γιο της Γης και του Ηφαίστου²⁹. Ο Όμηρος στην *Ιλιάδα* (2.549-551) αναφέρει ότι στην Αθήνα υπήρχε ένας πλούσιος ναός αφιερωμένος στην Αθηνά καθώς και ότι κάθε χρόνο τελούνταν θυσίες προς τιμήν του Εριχθονίου. Σύμφωνα με την Neils αρχικά στην εορτή, που διοργάνωσε ο Εριχθόνιος, λάμβαναν μέρος οι αριστοκράτες και αργότερα οι αθλητικοί αγώνες έγιναν πιο δημοκρατικοί³⁰.

Τον 6^ο αι. π. Χ ο τύραννος Πεισίστρατος ίδρυσε τα Μεγάλα Παναθήναια (Αριστειδ. *Παναθ.* 13.189.4-5), ενώ ο γιος του ο Ύπαρχος εισήγαγε τους κανόνες για τους αγώνες των ραψωδιών της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* (Ψευδοπλάτωνας *Ύπαρχος* 228B). Επιπλέον ο Πλούταρχος (*Περ.* 13) αναφέρει ότι ο Περικλής καθιέρωσε τους μουσικούς αγώνες. Στο τέλος του 4^{ου} αι. π. Χ εισήχθη στην εορτή των Παναθηναίων η παράδοση του πέπλου της Αθηνάς με πλοίο. Ο πέπλος τοποθετούνταν ως το ιστίο του πλοίου, το οποίο διέσχισε το δρόμο από το Πομπείο ως τους πρόποδες της Ακρόπολης³¹.

²⁷ Parke 2000, 33. Ο πρώτος μήνας του αττικού έτους, ο Εκατομβαιών, άρχιζε περίπου στα μέσα του καλοκαιριού, με τη νέα σελήνη πριν από το θερινό ηλιοστάσιο.

²⁸ Palagia 2008 α, 31-32.

²⁹ Robertson 1985, 231-295

³⁰ Neils 1992, 21.

³¹ Norman 1983, 41-46.

Τα Παναθήνια τελούνταν κάθε χρόνο, κάθε τέσσερα όμως χρόνια λάμβαναν χώρα τα Μεγάλα Παναθήνια. Γνωρίζουμε ότι η εορτή των Παναθηναίων λάμβανε χώρα τον πρώτο μήνα του αττικού ημερολογίου, δηλαδή το μήνα Εκατομβαιώνα, ο οποίος πρέπει να είναι ο μήνας Ιούλιος. Πιο συγκεκριμένα τα Παναθήνια τελούνταν στις 28 Εκατομβαιώνος³². Η ημερομηνία τέλεσης των Μεγάλων Παναθηναίων επιλέχθηκε γιατί σύμφωνα με την μυθολογία η θεά Αθηνά γεννήθηκε στις 28 Εκατομβαιώνος (Όμ. *Ιλ* 8.39)³³. Η εορτή διαρκούσε τρεις ή τέσσερις ημέρες (Αριστειδ. *Παναθ.* 147). Ο Mikalson όμως υποστήριξε ότι η εορτή των Παναθηναίων διαρκούσε οκτώ ημέρες³⁴.

Τα αθλήματα και τα βραβεία της εορτής των Παναθηναίων αναγράφονται σε μία επιγραφή IG II² 2311 (η οποία χρονολογείται το 370 π. Χ)³⁵. Δυστυχώς η επιγραφή (εικ. 1) σώζεται σε δύο θραύσματα και ορισμένα τμήματα έχουν χαθεί. Σύμφωνα με την επιγραφή οι μουσικοί αγώνες τελούνταν με βάση την ηλικία και χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες, ενώ οι αθλητικοί αγώνες χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες με βάση την ηλικία.

Η οργάνωση των Παναθηναίων γινόταν από μία ομάδα τους *αθλοθέτες* (*Αθ.Πολ* 60.1-3), οι οποίοι επιλέγονταν από την Βουλή. Οι αθλοθέτες ήταν υπεύθυνοι για την οργάνωση της πομπής των Παναθηναίων, των μουσικών και γυμναστικών αγώνων, την ύφανση του Πέπλου, την κατασκευή των παναθηναϊκών αμφορέων και την παράδοση του αμφορέα με λάδι ελιάς στους νικητές των αγώνων³⁶. Οι αθλοθέτες κατά τη διάρκεια του μήνα Εκατομβαιώνα γευμάτιζαν στο πρυτανείο (*Αθ.Πολ.* 62.2). Σύμφωνα με την Neils αυτό το γεγονός μαρτυρεί τις ευθύνες, που αναλάμβαναν οι αθλοθέτες κατά το μήνα Εκατομβαιώνα³⁷. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί η ομάδα των ιεροποιών, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την προσφορά των θυσιών στις εορτές της Αττικής (*Αθ.Πολ.* 54.7)³⁸. Βέβαια ενώ οι ιεροποιοί εξαιρούνται από την λίστα των Παναθηναίων (*Αθ.Πολ.* 54.7), ο Rhodes θεωρεί παρόλαυτά ότι είχαν την ευθύνη για την οργάνωση των Μεγάλων Παναθηναίων³⁹.

Η αφιέρωση πέπλου στην Αθηνά δεν μας εκπλήσσει καθώς ο Όμηρος (*Ιλ.* 6.302-303) αναφέρει ότι οι γυναίκες τοποθέτησαν στα γόνατα του αγάλματος της θεάς στην Τροία έναν

³² Πρόκλος, Σχόλια στον Τίμαιο του Πλάτωνα Proklos, 9B

³³ Mikalson 1975, 16.

³⁴ Mikalson 1975, 34, 199.

³⁵ Neils 1992, 16, εικ. 1: IG II² 2311. Επιγραφικό Μουσείο, Αθήνα.

³⁶ Neils 1992, 17.

³⁷ Neils 1992, 17.

³⁸ *ThesCRA Personnel de Culte*, 2a, IIIB (Georgoudi, 32).

³⁹ Rhodes 1981, 606

πέπλο (ἐπί γούνασιν). Η ύφανση του ιερού πέπλου τελούνταν από δύο ομάδες γυναικών. Η μία ομάδα ήταν οι δύο από τις τέσσερις νεαρές κοπέλες, που επιλέγονταν ως αρρηφόροι (Καλλιμάχος απόσπασμα 520 PF) και η άλλη ομάδα ήταν οι εργαστίνας⁴⁰. Το υφάδι του ιερού πέπλου της Αθηνάς τοποθετούνταν στον αργαλειό την τελευταία ημέρα του μήνα Πυανεψιώνος, την ημέρα της εορτής των Χαλκείων (Σούδα λ. Χαλκεῖα). Η πομπή κατά την οποία παραδιδόταν ο καινούριος πέπλος στην Αθηνά λάμβανε χώρα στο δρόμο των Παναθηναίων (εικ. 2). Ο δρόμος των Παναθηναίων ξεκινούσε από την πύλη του Διτύλου στο νοτιοδυτικό σημείο της πόλης κοντά στο οικοδόμημα που ονομάζεται Πομπειο⁴¹, διαπερνούσε τον Κεραμικό και διέσχιζε την αγορά διαγώνια.

Ο Brulé αναφέρει ότι σε θεωρητικό επίπεδο οι θεότητες της Ακρόπολης, οι οποίες διεκδικούν τον πέπλο είναι δύο⁴². Από τη μία πλευρά είναι η Πάνδροσος, η οποία ανέλαβε να παράγει ενδύματα από μαλλί για τους ανθρώπους⁴³. Επιπλέον στις πηγές αναφέρεται ότι η ιέρεια της Πανδρόσου φορούσε ένα ειδικό ρούχο, το ποδονούχιο (Φιλόχορος *FGr H 328 F 10*). Από την άλλη πλευρά διεκδικεί τον πέπλο η Αθηνά, η οποία κληροδότησε στους ανθρώπους την γνώση των τεχνών και ειδικά της υφαντικής τέχνης (*Il 5.735; 8.386; 14.178*) και η οποία ανάλαβε να ενδύσει την πρώτη γυναίκα, την Πανδώρα (Hσ. *Θεογ.* 570-584).

Ο χαρακτηρισμός της Αθηνάς ως Εργάνης δικαιολογεί την παράδοση του καινούριου πέπλου στη θεά και των παναθηναϊκών αμφορέων με λάδι ελιάς στους νικητές. Η Αθηνά χαρακτηρίζεται ως Εργάνη καθώς ο Δίας διέταξε την θεά Αθηνά *ἔργα διδασκῆσαι, πολυδαίδαλον ἱστόν ὑφαίνειν* (Hσ. *Θεογ.* 570-584). Επιπλέον ήταν ευθύνη της θεάς Αθηνάς να ενδύσει την πρώτη γυναίκα, την Πανδώρα και επομένως δικαιολογείται η ύφανση πέπλου από τους Αθηναίους προς τιμήν της. Η προσφορά λοιπόν του πέπλου στην Αθηνά τελείται εις ανάμνηση του στολισμού της πρώτης γυναίκας από την θεά.

- **Ο Μύθος της Πανδώρας**

Ο Ησίοδος στο έργο του *Θεογονία* αναφέρει ότι ο Προμηθέας έκλεψε την ιερή φωτιά από τους θεούς του Ολύμπου και για τον λόγο αυτό ο Δίας ζήτησε από τον Ήφαιστο να κατασκευάσει από χώμα μία νεαρή παρθένο. Αφού ο Ήφαιστος έπλασε την Πανδώρα, ο Δίας

⁴⁰ Neils 1992, 17.

⁴¹ Travlos 1971, 422-8.

⁴² Brulé 1987, 99.

⁴³ Burkert 1966, 11

διέταξε την Αθηνά να την στολίζει και να την ντύσει. Ο Ησίοδος μας περιγράφει ότι η Πανδώρα ήταν πάρα πολύ όμορφη και δεν μπορούσε να της αντισταθεί κανένας άνδρας.

Στο *Έργα και Ημέραι* ο Ησίοδος αναφέρεται και πάλι στο μύθο της Πανδώρας, αλλά μας παραθέτει περισσότερες λεπτομέρειες. Αφού ο Προμηθέας έκλεψε την φωτιά για λογαριασμό των ανθρώπων, ο Δίας διέταξε τον Ήφαιστο να πλάσει από άργιλο μία γυναίκα, που να μοιάζει με θεά, αλλά να έχει την δύναμη ανθρώπου. Η Αθηνά έμαθε στην Πανδώρα να υφαίνει και η Αφροδίτη την έκανε ποθητή. Ο Ερμής από την άλλη πλευρά την προίκισε με πανουργία. Ο Ησίοδος μας πληροφορεί ότι την ονόμασαν Πανδώρα, καθώς όλοι οι θεοί την προίκισαν και με ένα δώρο, το οποίο όμως ήταν καταστροφικό για τους απλούς θνητούς. Η Πανδώρα δόθηκε ως δώρο στο Επιμηθέα, αδερφό του Προμηθέα. Στην Πανδώρα οι θεοί του Ολύμπου έδωσαν ως δώρο ένα πιθάρι, το οποίο περιείχε χαρίσματα, δεινά και ασθένειες με τον όρο να μην το ανοίξει. Μετά την έλευση της Πανδώρας στην γη άρχισαν τα κακά, γιατί άνοιξε το πιθάρι και βγήκαν οι αρρώστιες, οι οποίες άρχισαν να μαστίζουν τους ανθρώπους. Η Πανδώρα κατασκευάστηκε όχι ως ταίρι του άντρα, αλλά ως τιμωρία του.

Ο Ήφαιστος και η Αθηνά ήταν στενά συνδεδεμένοι στη λατρεία, ειδικά στην Ακρόπολη, όπου η Αθηνά ως Εργάνη λατρευόταν μαζί του. Επίσης η Αθηνά και ο Ήφαιστος λατρευόταν μαζί στο Ηφαιστείο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Αθηνά και ο Ήφαιστος συνδυάζονται και εικονογραφικά στη γέννηση της Πανδώρας, στη βάση του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς του Φειδία (Παυσανίας I, 24, 7), που βρισκόταν στον Παρθενώνα (εικ. 3)⁴⁴.

Η βάση του λατρευτικού αγάλματος της Παρθένου στον Παρθενώνα είναι έργο του Φειδία και χρονολογείται το 438 π.Χ. Αντίγραφα της βάσης του αγάλματος του Φειδία σώζονται μόνο δύο, αλλά και τα δύο είναι μικρότερου μεγέθους από το πρωτότυπο. Το ένα αντίγραφο είναι σε ελληνιστικό άγαλμα από την Πέργαμο και βρίσκεται στο Μουσείο του Βερολίνου⁴⁵ και το άλλο στην ημίεργη Αθηνά Λενορμάν από την Πνύκα και βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο⁴⁶.

Οι μελετητές βασιζόμενοι στα αντίγραφα καθώς και στις μαρτυρίες του Πλίνιου κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι στην σκηνή ήταν είκοσι περίπου θεότητες παρόντες. Σύμφωνα με την ευρέως αποδεκτή θεωρία η Πανδώρα απεικονίζεται στο κέντρο της σκηνής (εικ. 4), ως ένα μικρό κορίτσι, έχοντας τα χέρια του κολλημένα στο σώμα του⁴⁷. Στα αριστερά της

⁴⁴ Palagia 2000, 56. Hurwit 1999, 168, εικ. 132: Αθηνά Παρθένος από τον Alan Lequire (Nashville, Tennessee).

⁴⁵ Palagia 2000, 61. Αντίγραφο της βάσης του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου από την Πέργαμο. (Βερολίνο, Μουσείο Περγάμου P24).

⁴⁶ Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.επρ. 1339.

⁴⁷ Leipen 1971, πιν.86 γ.

απεικονίζεται η Αθηνά, η οποία κρατά ένα στέμμα. Την ίδια εικονογραφία συναντάμε και σε δύο αγγεία, τα οποία χρονολογούνται πριν το 460 π. Χ. Στον ερυθρόμορφο καλυκωτό κρατήρα του ζωγράφου των Νιοβιδών (εικ. 5) η Πανδώρα παρουσιάζεται μετωπική και κρατά κλαδιά ελιάς στα χέρια της⁴⁸. Η Αθηνά κρατά ένα στεφάνι και απεικονίζεται την στιγμή που προσπαθεί να το τοποθετήσει στην Πανδώρα. Το στεφάνι πιθανόν συμβολίζει τα δώρα, που ζήτησε ο Δίας να χαρίσει η Αθηνά στην Πανδώρα, πριν την στείλει ως δώρο στους ανθρώπους. Το δεύτερο αγγείο είναι ένα κύλικα με λευκό βάθος. Η Πανδώρα απεικονίζεται στην ίδια μετωπική, όρθια στάση του σώματος ενώ αριστερά και δεξιά της παρευρίσκονται δύο θεότητες, που είναι η θεά Αθηνά και ο Ήφαιστος⁴⁹.

- **Χαλκεία**

Κατά τη διάρκεια της εορτής των Χαλκείων τιμούσαν τον Ήφαιστο και την Αθηνά, καθώς θεωρούνταν επινοητές των τεχνών (Ησύχιος λ. Χαλκεία, 65, IV; Πλάτ. *Πρωτ.* 321c- 322 A). Ο Πausανίας (*Αττικιστές*, X 2,ρ. 219.23) αναφέρει ότι ο Ήφαιστος δούλευε το χαλκό στη Αττική. Ο Ισίδωρος (*Ετυμ.* 19.20.1) αναφέρει ότι η θεά επινόησε τη μεταλλοτεχνία και άλλες τέχνες. Ο Διόδωρος (*Βιβλ.* 5.73.8) αναφέρει ότι η θεά Αθηνά επινόησε τις τέχνες και σύμφωνα με τον Πausανία (I, 24, 3) οι Αθηναίοι χαρακτήρισαν την Αθηνά ως Εργάνη.

Ο Ήφαιστος και η Αθηνά λατρεύονταν στο Ηφαίστειο (Πaus. I.14.6), όπου βρισκόταν το άγαλμα της Αθηνά δίπλα στο άγαλμα του Ηφαίστου. Η σύνδεση της Αθηνάς Εργάνης με την εορτή των Χαλκείων εξηγεί γιατί το υφάδι τοποθετούνταν στον αργαλειό την ημέρα αυτής της εορτής. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις πηγές δεν αναφέρεται η τοποθεσία στην οποία στήνονταν ο αργαλειός για την ύφανση του πέπλου. Ίσως η ύφανση λάμβανε χώρα στο ναό της Αθηνάς Πολιάδος ή στην οικία των αρρηφόρων⁵⁰.

- **Καλλυντήρια- Πλυντήρια**

Ο Robertson αναφέρει ότι η εορτή των Καλλυντηρίων και η εορτή των Πλυντηρίων είναι στενά συνδεδεμένες (Φώτιος, Μ. Ετυμ. λ. Καλλυντήρια και Πλυντήρια)⁵¹. Ο Φώτιος υποστηρίζει ότι η εορτή των Καλλυντηρίων λαμβάνει χώρα στις 19 Θαργηλιώνος και η εορτή των Πλυντηρίων στις 29 Θαργηλιώνος ενώ από την άλλη πλευρά ο Πλούταρχος (*Αλκ.* 34.1)

⁴⁸ Connely 1996, 74, εικ. 16. Ζωγράφος Νιοβιδών, 460 π. Χ, Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, Ε 467.

⁴⁹ Connely 1996, 75, εικ. 17

⁵⁰ Mansfield 1985, 283; Kavvadias and Karewae 1906, 77.

⁵¹ Robertson 2004, 127.

τοποθετεί τα Πλυντήρια στις 25 Θαργηλιώνος και την εορτή των Καλλυντηρίων στις 28 Θαργηλιώνος.

Η λέξη πλυντήρια προέρχεται από τη λέξη πλύνειν και σηματοδοτεί ένα τελετουργικό πλύσιμο του αγάλματος και του πέπλου της θεάς Αθηνάς⁵². Από την άλλη πλευρά η λέξη Καλλυντήρια προέρχεται από τη λέξη καλλύνειν και σηματοδοτεί τελετές καλλωπισμού⁵³. Η εορτή των Καλλυντηρίων τελούνταν προς τιμή του θανάτου της Αγλαύρου, της κόρης του Κέκροπα (Φώτιος λ. Καλλυντήρια και Πλυντήρια; An. Bekker 1,270 λ. Αγλαυρος; Ησύχιος λ. Πλυντήρια). Η Άγλαυρος, η οποία ήταν ιέρεια της Αθηνάς, φρόντιζε τα ιερά στολίδια *εσθήτες* του αγάλματος της θεάς (An. Bekker I. 270.3). Επομένως σύμφωνα με τις παραπάνω πληροφορίες η Άγλαυρος ήταν η πρώτη που φρόντιζε το άγαλμα της Αθηνάς.

Σύμφωνα με την επιγραφή IG II/ III² 776, γρ. 14-18⁵⁴ κατά τη διάρκεια της εορτής των καλλυντηρίων το άγαλμα της θεάς κοσμούνταν με ιδιαίτερα στολίδια. Η κοπέλα που κοσμούσε το άγαλμα ονομαζόταν Κοσμώ (Λέξεις Ρητορικά λ. κομμω, ρ. 273.6 An. Bekker). Ο Mommsen θεώρησε ότι κατά τη διάρκεια της εορτής των Καλλυντηρίων καθάριζαν τον ναό της Αθηνάς⁵⁵, άποψη με την οποία συμφώνησε ο Deubner⁵⁶. Ο Mommsen υποστήριξε ότι η λέξη *καλλύνειν* σημαίνει καθαρίζω/σκουπίζω και η λέξη *κάλλυντρον* σημαίνει σκούπα. Η θεωρία του Mommsen εξηγεί σε κάποιο βαθμό για ποιο λόγο η εορτή των καλλυντηρίων προηγείται της εορτής των Πλυντηρίων.

Το άγαλμα της Αθηνάς κάθε χρόνο στις 28 Θαργηλιώνος, την ημέρα των Καλλυντηρίων, ντυνόταν με τον πέπλο, τον οποίο είχαν πλύνει οι πλυντηρίδες την ημέρα των Πλυντηρίων στις 25 Θαργηλιώνος. Ο Robertson αναφέρει ότι κάθε δεύτερο έτος το άγαλμα λάμβανε ένα καινούριο *ιμάτιο*⁵⁷. Στο ημερολόγιο του Νικομάχου (403- 399 π. Χ) αναφέρεται ως προσφορά προς την θεά Αθηνά *φάρος / [ἑρίων] καθαρῶν* (Fr. 3A. 7-8) στις 29 Θαργηλιώνος⁵⁸. Ο Robertson ταυτίζει την λέξη *φάρος* με το *ιμάτιο*⁵⁹, άποψη που υιοθετεί και ο Sokolowski⁶⁰. Κατά την διάρκεια των Καλλυντηρίων το *ιμάτιο* χρησιμοποιούταν ώστε να ντυθεί το άγαλμα της

⁵² Robertson 2004, 129.

⁵³ Robertson 2004, 129.

⁵⁴ Pritchett 1940, 97.

⁵⁵ Mommsen 1898, 487-8

⁵⁶ Deubner 1932, 20.

⁵⁷ Robertson 2004, 139.

⁵⁸ Lambert 2002, Fr. 3A. 7-8

⁵⁹ Robertson 2004, 138

⁶⁰ Sokolowski 1936, 456-7

θεάς Αθηνάς μέχρι να πλύνουν οι πλυντηρίδες τον πέπλο⁶¹. Ο Deubner στηριζόμενος στον Πausανία (I.26.6) υποστήριξε ότι το ιερό λυχνάρι της Αθηνάς ανανεωνόταν κάθε χρόνο την ημέρα των Κλυνηριών. Ο Mansfield ωστόσο υποστήριξε ότι το λάδι ανανεωνόταν κάθε χρόνο μετά το πέρας της συγκομιδής της ελιάς, που τοποθετείται κατά τη διάρκεια του χειμώνα και όχι στη μέση του θέρους.

Σύμφωνα με την Ridgway, κατά τη διάρκεια της εορτής των Καλλυνηριών, η οποία λαμβάνει χώρα στις 20-23 Θαργηλιώνος (δύο μήνες πριν τα Παναθήναια), κοσμείται το άγαλμα της Αθηνάς⁶². Η εορτή των Πλυντηριών λαμβάνει χώρα στις 25 Θαργηλιώνος και κατά τη διάρκεια της ημέρας αυτής έπλεναν το άγαλμα με ένα σφουγγάρι και στη συνέχεια το τύλιγαν με ένα σάβανο, ως ένδειξη πένθους για την Άγλαυρο⁶³.

Κατά συνέπεια η σειρά με την οποία τελούνταν οι δύο εορτές θα πρέπει να ήταν πρώτα η τέλεση των Πλυντηριών και στη συνέχεια η τέλεση των Καλλυνηριών⁶⁴. Η τέλεση των Καλλυνηριών θα πρέπει να λάμβανε χώρα στις 28 Θαργηλιώνος, καθώς στις 28 Εκατομβαιώνος γεννήθηκε η θεά Αθηνά⁶⁵ και είναι η πρώτη ημέρα της εορτής των Παναθηναίων⁶⁶.

Ο Πλούταρχος (*Αлк.* 34.1) και ο Ξενοφών (*Ελλ.* 1.4.12) αναφέρουν ότι κατά τη διάρκεια των Πλυντηριών στις 25 Θαργηλιώνος οι Πραξιεργίδες αφαιρούν το ένδυμα της Αθηνάς και στη συνέχεια το ένδυμα της θεάς, ο πέπλος, και το άγαλμα πλένονται.

Στην τελετή των Πλυντηριών συμμετείχαν δύο ομάδες κοριτσιών: α) οι λουτρίδες (Ησύχιος λ. *λουτρίδες*, 1277, II, ρ 608⁶⁷; Φώτιου *Λεξικόν* 231.11, Porson) και β) οι πλυντηρίδες (Αριστ. Fr. 841, I, ρ. 582 kock). Οι λουτρίδες ήταν δύο νεαρές κοπέλες, οι οποίες ασχολούνταν με το πλύσιμο και την καθαριότητα του αγάλματος της Αθηνάς, ενώ οι πλυντηρίδες ήταν οι νεαρές κοπέλες, οι οποίες αναλάμβαναν το πλύσιμο των στολιδιών και του ενδύματος του αγάλματος της θεάς⁶⁸.

Ο Robertson θεώρησε ότι ίσως ο πέπλος καθυστερούσε να στεγνώσει, γιατί ήταν κατασκευασμένος από μαλλί⁶⁹. Ο Mansfield επισήμανε κάποιες ομοιότητες ανάμεσα στην εορτή

⁶¹ Robertson 2004, 139.

⁶² Ridgway 1992, 124.

⁶³ Ridgway 1992, 124.

⁶⁴ Robertson 2004, 130

⁶⁵ Mikalson 1975, 16.

⁶⁶ Neils 1992, 14

⁶⁷ Latte, 1953

⁶⁸ Mansfield 1985, 368

⁶⁹ Robertson 2004, 137.

των Πλυντηρίων και στις επικήδειες τελετές⁷⁰. Η τελετή κατά την οποία έπλεναν το άγαλμα της θεάς και στη συνέχεια το τύλιγαν με σάβανο, παραπέμπει στην πρόθεση του νεκρού (Ομ. *Ιλ.* 18.353, 24.580; *Οδ.* 2.97, 24.132)⁷¹. Η ημέρα τελετής των Πλυντηρίων μπορεί να παραλληλισθεί με ημέρα πένθους, ημέρα μιάσματος του θανάτου (Σούδα A3804). Το άγαλμα της Αθηνάς παραπέμπει στο νεκρό σώμα της Αγλαύρου. Το άγαλμα της θεάς παρέμενε τυλιγμένο σε σάβανο για δύο ημέρες ανάμεσα στην εορτή των Πλυντηρίων και την εορτή των Καλληνητριών, όπου και το έντυναν με τον πέπλο. Ο Robertson στηριζόμενος στην πληροφορία του Ησιόδου (*Θεογ.* 573) θεωρεί ότι η ένδυση και το στόλισμα του αγάλματος αντιπροσωπεύει την ένδυση και το στόλισμα της πρώτης γυναίκας⁷².

Ο Robertson⁷³ διατύπωσε την θεωρία ότι κατά τη διάρκεια των Πλυντηρίων το ξόανο της Αθηνάς μεταφέρονταν με νυχτερινή πομπή στο Φάληρο, ώστε να πλυθεί και στη συνέχεια επέστρεφαν το ξόανο στον παλιό ναό της θεάς. Βέβαια σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε ότι κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι δεν θα πρέπει να σχετίζεται η νυχτερινή πομπή των εφήβων με την τελετή των Πλυντηρίων⁷⁴. Ο Burkert⁷⁵ στήριξε αυτή τη θεωρία σε επιχειρήματα. Η πομπή των εφήβων στο Φάληρο λάμβανε χώρα ανάμεσα στα Ελευσίνια Μυστήρια, τα οποία τελούνταν το φθινόπωρο και τα Μεγάλα Διονύσια, τα οποία τελούνταν τον Μάρτιο⁷⁶. Η τελετή των Πλυντηρίων όμως τελούνταν το μήνα Θαργηλιώνα (το καλακαίρι). Ο Burkert διάβασε προσεκτικά τις εφηβικές επιγραφές καθώς και το κείμενο του Φιλόχωρου και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν αναφέρεται πουθενά το ξόανο της θεάς Αθηνάς Πολιάδος, αλλά αντίθετα αναφέρεται η λέξη Παλλάδιον. Την ίδια άποψη υποστήριξε και ο Mansfield⁷⁷. Το άγαλμα στο Φάληρο ονομαζόταν Παλλάδιο. Η τελετουργική πλύση του αγάλματος στο Φάληρο λάμβανε χώρα σε ανάμνηση της πλύσης του αγάλματος από τον βασιλιά Δημοφώντα, ο οποίος σκότωσε τους Αργείους, οι οποίοι μετέφεραν το Παλλάδιον από την Τροία (Δημοσθένης 23.71).

⁷⁰ Mansfield 1985, 372

⁷¹ Mansfield 1985, 372; Boardman and Kurtz 1971, 359-60

⁷² Robertson 2004, 138

⁷³ Robertson 2004, 137, υποσ. 73.

⁷⁴ Herington 1955, 30

⁷⁵ Burkert 1970.

⁷⁶ Mansfield 1985, 430

⁷⁷ Mansfield 1985, 432. Το άγαλμα της Αθηνάς δεν αναφέρεται στις πηγές, όπου γίνεται η περιγραφή της πομπής στο Φάληρο.

Στις επιγραφές IG II² 1011 (11.10-11) 106/5⁷⁸ και IG II² 1006 (11.11-12) 122/1⁷⁹ αναφέρεται η πομπή στο Φάληρο, όπου το άγαλμα μεταφέρεται, πλένεται και στη συνέχεια το επέστρεφαν στον ναό. Σε αυτές τις επιγραφές δεν αναφέρεται ότι οι Πραξιεργίδες αναλάμβαναν το πλύσιμο του αγάλματος. Βέβαια το ρόλο των Πραξιεργιδών στην τελετή των Πλυντηρίων την γνωρίζουμε από τον Πλούταρχο (Αλκ. 34.1). Ο Brulé επισήμανε το γεγονός ότι δε μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ότι το ξόανο της Αθηνάς, που φρόντιζαν οι πλυντηρίδες, ήταν το ίδιο με το άγαλμα, που μεταφερόταν στο Φάληρο⁸⁰.

Για να μελετήσουμε την τελετή των Πλυντηρίων είναι σημαντικό να αναζητήσουμε την αιτία τέλεσης της εορτής. Ανατρέχοντας στις πηγές γίνεται σαφές ότι η Άγλαυρος, κόρη του Κέκροπα, στόλιζε τα αγάλματα με ιερά στολίδια. Η εορτή συνδέεται με τον θάνατο της Αγλαύρου⁸¹. Ο Brulé εξέφρασε την άποψη ότι ίσως θα πρέπει να θεωρούμε δεδομένο ότι η Άγλαυρος υπήρξε η πρώτη πλυντηρίδα⁸². Μετά τον θάνατο της Αγλαύρου, τα ιερά στολίδια της Αθηνάς δεν είχαν πλυθεί για ένα χρόνο⁸³. Ο θάνατος της Αγλαύρου ήταν αποτέλεσμα της ανυπακοής της κόρης στην εντολή της Αθηνάς, όπως μαρτυρείται στον μύθο του Εριχθονίου. Επομένως θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η εορτή συνδέεται με τον μύθο της αυτοχθονίας των Αθηναίων.

Κατά τη διάρκεια της εορτής των Πλυντηρίων έπλεναν τον πέπλο της θεάς (του πέπλου της Αθηνάς ῥυπαινόμενα ἀποπλύνων, Μ. Ετυμ. 494.25). Την εργασία αυτή αναλάμβαναν δύο νεαρές κοπέλες, οι πλυντηρίδες και μία κατανίπτης (*Λέξεις Ρητορικαί Κατανίπτης*, ρ 269.29 Bekker). Οι κατανίπτες ίσως ασχολούνταν με την καθαριότητα του αγάλματος και των στολιδιών του. Κατά τον Mansfield οι κατανίπτες δεν σχετίζονται αποκλειστικά μόνο με την τελετή των Πλυντηρίων, αλλά ίσως ήταν καθήκον τους να διατηρούν το άγαλμα καθαρό όλο τον χρόνο⁸⁴. Έπλεναν τον πέπλο και τα στολίδια της Αθηνάς.

Στην συνέχεια θα πρέπει να αναφερθεί η *ηγητηρία*. Σύμφωνα με τον Ησύχιο η *ηγητηρία* ήταν κάποιο ειδικό γλυκό από ξερά σύκα (Ησύχιος λ. ιερά 271.11, ρ. 35 Latte; Φώτιος λ. ιερά

⁷⁸ Mansfield 1985, 428.

⁷⁹ SEG 19 (1963), 108.

⁸⁰ Brulé 1987, 106

⁸¹ Mansfield 1985, 371

⁸² Brulé 1987, 108. Με την εορτή των Πλυντηρίων εορταζόταν από την μία ο θάνατος της Αγλαύρου και από την άλλη λάμβανε χώρα η καθαριότητα του αγάλματος και του ιερού πέπλου.

⁸³ Mansfield 1985, 371.

⁸⁴ Mansfield 1985, 368.

Γυναικείες μορφές στη Λατρεία και το Μύθο της Ακρόπολης στα Κλασσικά Χρόνια σική, ρ. 102.12 Porson). Η συκιά μαζί με την ελιά θεωρούνται γηγενή δέντρα⁸⁵. Ο Πausanίας (I, 37, 2) αναφέρει ότι η πρώτη συκιά προσφέρθηκε ως δώρο από την Δήμητρα στον ήρωα Πύταλο. Τα ιερά σύκα ήταν γλυκά της τελετής των Πλυντηρίων [Hσύχιος λ. ήγητηρία, 58, II, 269, Latte].

Σημαντική είναι η ιστορία της ιέρειας Αυγής [Ευρ. *Αυγή*]⁸⁶. Ο βασιλιάς Άλεος της Τεγέας στην Αρκαδία έχτισε έναν ναό για την Αθηνά και όρισε ιέρεια της θεάς την κόρη του, Αυγή⁸⁷. Σύμφωνα με ένα χρησμό όμως ο γιος της Αυγής θα σκότωνε τους θεούς του και για αυτό το λόγο ο πατέρας της διέταξε την ιέρεια να διατηρήσει την αγνότητά της με κάθε κόστος. Η Αυγή όμως βιάστηκε από τον Ηρακλή, όταν έπλενε τα ενδύματα της θεάς σε μία πηγή. Στο έργο λοιπόν του Ευριπίδη αποκαλύπτεται το πλύσιμο των ενδυμάτων της Αθηνάς.

- **Ο Πέπλος**

- ❖ Το γένος των Πραξιεργιδών- Ο ετήσιος Πέπλος και ο Πέπλος των Μεγάλων Παναθηναίων

Ο πρώτος πέπλος παραδόθηκε στην θεά το 474/3 ή το 470/69 π.Χ⁸⁸. Η πιο παλαιά αναφορά στον πέπλο της θεάς χρονολογείται το 424 π.Χ (Αριστοφ. *Ιππ.* 565-568). Μετά τη νίκη εναντίον των Περσών στον Μαραθώνα (490 π.Χ), στην ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π.Χ) και τη νίκη στις Πλαταιών (479 π.Χ), οι Αθηναίοι ήθελαν να ευχαριστήσουν την προστάτιδα της πόλης τους, αφιερώνοντας της έναν πέπλο⁸⁹. Μετά την επαναφορά του δημοκρατικού πολιτεύματος στην πόλη της Αθήνας το 307/6 π.Χ οι Αθηναίοι ψήφισαν να υφαίνονται ο Δημήτριος και ο Αντίγονος μαζί με τους θεούς Δία και Αθηνά στον πέπλο της θεάς (Πλούτ, *Δημήτρ.* 10.5, 12.3).

Στην επιγραφή *IG* II² 1060 και 1036, η οποία χρονολογείται το 108/7 π.Χ, στην γρ. 13 αναφέρεται ο πέπλος και το όνομα των Πραξιεργιδών⁹⁰. Το ίδιο παρατηρείται στις επιγραφές *IG* II² 1034 και 1943⁹¹, οι οποίες χρονολογούνται το 103/2π.Χ. Στις επιγραφές αυτές αναφέρεται *καλῶς ποιησαμέναις τον π(έπλον)*. Όμως τα έτη 108/7 και 103/2 δεν είναι παναθηναϊκά έτη⁹². Υποστηρίχθηκε λοιπόν ότι αυτές οι επιγραφές ίσως αποτελούν απόδειξη για την αλλαγή εθίμου

⁸⁵ Brulé 1987,108

⁸⁶ Bauchhens- Thürieldl, LIMC III (1986) λ. Auge.

⁸⁷ Koenen 1969, 10-11

⁸⁸ Mansfield 1985, 51.

⁸⁹ Rogers 1910, 83.

⁹⁰ SEG 28 1978, 90; Aleshire- Lambert, 2003, 65.

⁹¹ SEG XL 122.

⁹² Robertson 2004, 140-1.

και την παρουσίαση του ιερού πέπλου κάθε χρόνο και επομένως απόδειξη για την τέλεση των Μικρότερων Παναθηναίων⁹³.

Ο πέπλος, ο οποίος παραδινόταν κάθε χρόνο στην Αθηνά είναι ο πέπλος της επιγραφής IG I³ 7, που σχετίζεται με το γένος των Πραξιεργιδών⁹⁴. Ο πέπλος αυτός αφαιρείται από το άγαλμα της Αθηνάς, πλένεται και στην συνέχεια επανατοποθετείται στο άγαλμα. Με βάση αυτή τη θεωρία ο πέπλος των Καλλυντηρίων ξεχωρίζει από τον πέπλο των Μεγάλων Παναθηναίων.

Συνοψίζοντας τις παραπάνω θεωρίες είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε ότι κατά τη διάρκεια των Πλυντηρίων το παλαιό άγαλμα της θεάς και ο πέπλος πλένονταν. Η τελετή αυτή τελούνταν από γυναίκες, οι οποίες ανήκαν στο γένος των Πραξιεργιδών, στην αρχή του καλοκαιριού. Τον 5^ο αι. π.Χ όμως οι Αθηναίοι μετέφεραν την εορτή των Πλυντηρίων από το μήνα Σκιροφορίωνα το μήνα Θαρρηγλίωνα και προσθέσανε την εορτή των Καλλυντηρίων. Η ένδυση λοιπόν του αγάλματος δεν λάμβανε χώρα την ημέρα των Πλυντηρίων, αλλά την ημέρα των Καλλυντηρίων.

Στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ οι Αθηναίοι παρουσίαζαν κάθε τέσσερα χρόνια κατά τη διάρκεια των Μεγάλων Παναθηναίων έναν καινούριο πέπλο στην θεά⁹⁵. Κατά τον Robertson η παράδοση του παναθηναϊκού πέπλου λάμβανε χώρα στην διάρκεια της εορτής των Καλλυντηρίων, όπου είχε αφαιρεθεί ο παλαιός πέπλος και την θέση του έπαιρνε ο καινούριος παναθηναϊκός πέπλος⁹⁶. Στα επόμενα τρία χρόνια ο πέπλος πλενόταν στην εορτή των Πλυντηρίων και ο ίδιος πέπλος, καθαρός τοποθετούνταν στο άγαλμα της θεάς.

Βέβαια στο έτος, που ακολουθούσε το έτος των Παναθηναίων προσφερόταν στην θεά ένα καινούριο μάτιο, το οποίο παραδιδόταν την ημέρα των Καλλυντηρίων. Το μάτιο αναφέρεται στην επιγραφή IG II² 1036, η οποία χρονολογείται το 108/7 π.Χ (fr. B 1-4) [ὅταν... Πραξιεργί]δαι παραλάβωσιν τον ἐφέτειον πέπλ[ο]ν... [ὅταν δε...το] ἰμάτιον ἐξάγωσιν, παραδιδότωσαν ταί[ς...]. Το μάτιο της επιγραφής IG II² 1036 ταυτίζεται με τον φάρο, που αναφέρεται στο ημερολόγιο του Νικομάχου (fr. 3A. 7-8)⁹⁷. Το νέο μάτιο παραδίνεται και τοποθετείται στο άγαλμα της θεάς την ημέρα των Καλλυντηρίων, ενώ το παλαιό μάτιο απομακρύνεται.

Ο Boetticher υποστήριξε ότι ένας καινούριος πέπλος προσφερόταν στο παλαιό άγαλμα της Αθηνάς κάθε χρόνο, τον οποίο ύφαιναν οι αρρηφόροι και η ιέρεια της Αθηνάς και

⁹³SEG XIV 3; Robertson 2004, 140-1; Mansfield 1985, 5.

⁹⁴ Lewis 1954, 17-21; SEG 14, 3. *ThesCRA* 2a D1(Georgoudi, 51).

⁹⁵ Neils 1992, 22.

⁹⁶ Robertson 2004, 146.

⁹⁷ Lambert 2002, fr. 3A. 7-8; Robertson 2004, 146.

παραδιδόταν στην θεά κατά τη διάρκεια της εορτής των Παναθηναίων⁹⁸. Κατά τη διάρκεια των Μεγάλων Παναθηναίων προσφερόταν στην Αθηνά ένας δεύτερος πέπλος, διακοσμημένος με σκηνή της Γιγαντομαχίας, τον οποίο ύφαιναν γυναίκες της Αττικής⁹⁹.

Η Καρδάρα θεωρεί ότι ο παναθηναϊκός πέπλος με την σκηνή της Γιγαντομαχίας αφιερώνεται κάθε τέσσερα χρόνια στη διάρκεια των Μεγάλων Παναθηναίων, αλλά δεν τοποθετείται στο παλαιό άγαλμα της Αθηνάς, παρά κρεμιέται μπροστά ή πίσω από το ξόανο του ναού της Αθηνάς Νίκης¹⁰⁰.

Ο πρώτος πέπλος της θεάς ήταν έργο των Κυπρίων υφαντουργών Ακέσα και Ελικόνα (Ζην. *Επιτομή Παροιμιών* 1.56; Αθην. *Δειπνοσοφισταί* 2.48b). Οι Αθηναίοι διέταξαν την ύφανση του πρώτου πέπλου μετά την νίκη τους στην ναυμαχία της Σαλαμίνας και για το λόγο αυτό επέλεξαν την σκηνή της Γιγαντομαχίας, τον πόλεμο μεταξύ των θεών και των γιγάντων. Ερωτήματα θέτει ένα αριστοφανικό σχόλιο, *Σχόλια Vetera*, Αριστοφάνης *Ιππ* 566 α, σύμφωνα με το οποίο ο σχολιαστής εξηγεί ότι η λέξη πέπλος σημαίνει για τους Αθηναίους, το ιστίο του παναθηναϊκού πλοίου, που αφιέρωναν στην Αθηνά κάθε τέσσερα χρόνια. Ο σχολιαστής δεν αναφέρει ότι ο πέπλος, ο οποίος τοποθετείται στο παλαιό άγαλμα της θεάς, χρησιμοποιείται ως ιστίο πλοίου. Ο Mansfield θεώρησε ότι οι Αθηναίοι ίσως άλλαξαν το νόημα της λέξης πέπλος, ώστε να σημαίνει ένδυμα το οποίο δεν φοριέται¹⁰¹. Η Barber υποστήριξε ότι εάν το ένδυμα (πέπλος) της Αθηνάς δεν χρησιμοποιούνταν ως ιστίο πλοίου και εάν ο πέπλος που τοποθετούνταν ως ιστίο δεν προορίζονταν για ένδυμα του αγάλματος, τότε παραδίδονταν δύο πέπλοι στην θεά με διαφορετικές τελετές και στους δύο πέπλους απεικονίζονταν σκηνές της μάχης μεταξύ θεών και γιγάντων¹⁰². Ο Σχολιαστής εξηγεί ότι το ιστίο πλοίου των Παναθηναίων ονομάζεται πέπλος, γιατί είναι κατασκευασμένος από μαλλί (*πέπλον δε καλοῦσι το ἄρμνον διά το ἔρεοῦν αὐτό εἶναι*).

Επομένως σύμφωνα με τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι ο πέπλος, που αφιερωνόταν κάθε χρόνο στην θεά είναι διαφορετικός από τον πέπλο, που αφιερωνόταν κάθε τέσσερα χρόνια κατά τη διάρκεια των Μεγάλων Παναθηναίων στην Αθηνά. Στην ανατολική ζωφόρο (εικ. 6) του Παρθενώνα (E34-35) απεικονίζεται η πομπή των Μεγάλων Παναθηναίων. Ο Mansfield όμως υπογράμμισε ότι από την σκηνή απουσιάζουν δύο σημαντικά στοιχεία¹⁰³. Το παναθηναϊκό πλοίο

⁹⁸ Boetticher 1865, 415-6.

⁹⁹ Boetticher 1865, 415-6.

¹⁰⁰ Kardara 1965, 185-201.

¹⁰¹ Mansfield 1985, 16-7.

¹⁰² Barber 1992, 114.

¹⁰³ Mansfield 1985, 18.

με το οποίο παρέδιδαν τον πέπλο στην θεά απουσιάζει από την ζωφόρο. Επιπλέον από την σκηνή απουσιάζουν οι οπλίτες, οι οποίοι ήταν παρόντες στην πομπή παράδοσης του πέπλου (Θουκ. 6.56.2-3, 57.1, 58.1-2; Αριστοτ. *Αθ.Πολ* 18.4). Ο Parke υποστήριξε ότι ο πέπλος που απεικονίζεται στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα είναι ο μικρότερος πέπλος, που αναλάμβαναν να υφάνουν οι αρρηφόροι¹⁰⁴.

❖ Μέγεθος Πέπλου

Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να αναφερθούμε στο μέγεθος του πέπλου, ο οποίος αφιερώνεται στην Αθηνά. Το παλαιό άγαλμα της Αθηνάς ήταν κατασκευασμένο από ξύλο ελιάς (Αθηναγώρας *Πρεσβεία* 17) και θεωρούταν ότι προερχόταν από τον ουρανό (Αριστείδ. *Παναθ.* 13). Στις πηγές αναφέρεται ότι το άγαλμα της θεάς στήθηκε στον ναό είτε από τον Κέκροπα (Ευσέβ. *Προπ. Ευαγγ.* 10.9.22 I, ρ. 563.19 Dindorf) είτε από τον Εριχθόνιο (Απολλόδ. *Βιβλ.* 3.14.6). Το άγαλμα παρίστανε την θεά όρθια και πιθανόν έφθανε το 1,5μ.¹⁰⁵. Ο πέπλος τοποθετούνταν ως ιστίο πλοίου και παραδινόταν με μία πομπή στην θεά Αθηνά (Αριστοφ. *Ιππ.* 566α; Φώτιος λ. *ιστός και κεραία*, ι, ρ. 116.11 Porson).

Ο πέπλος λοιπόν που τοποθετούνταν ως ιστίο πλοίου θα είχε μεγάλες διαστάσεις. Ο Mansfield υποστήριξε ότι ο πέπλος θα είχε διαστάσεις ανάμεσα στα 4μ² και τα 8μ²¹⁰⁶. Βέβαια για ντυθεί το άγαλμα της θεάς χρειαζόταν ένας πέπλος με διαστάσεις 5 επί 6μ²¹⁰⁷. Ο Parke υποστήριξε ότι ο πέπλος, ο οποίος προσφερόταν στο παλαιό άγαλμα της Αθηνάς, υφαινόταν από τις εργαστίνες και είχε ως παράσταση την Γιγαντομαχία¹⁰⁸. Αργότερα όμως σύμφωνα με τον Parke ο πέπλος είχε τεράστιες διαστάσεις και προσφερόταν ως ιστίο πλοίου στο χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς στον Παρθενώνα¹⁰⁹. Σύμφωνα με τον Parke η αύξηση του μεγέθους του πέπλου, που παραδινόταν στην θεά, χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο Mansfield συμφώνησε λέγοντας ότι στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα απεικονίζεται ο πέπλος που προοριζόταν για το παλαιό άγαλμα της Αθηνάς¹¹⁰.

Είμαστε βέβαιοι ότι κατασκευάζονταν ένας πέπλος προς τιμήν της θεάς Αθηνάς, με βάση την επιγραφή *IG II/III*² 1036β και 1034 (108/7π. X και 103/2π. X). Ο συγκεκριμένος πέπλος

¹⁰⁴ Parke 2000, 152-55.

¹⁰⁵ Brommer 1967, 50-1.

¹⁰⁶ Mansfield 1985, 7

¹⁰⁷ Barber 1992, 114.

¹⁰⁸ Parke 2000, 38- 41.

¹⁰⁹ Parke 2000, 38- 41.

¹¹⁰ Mansfield 1985, 43.

υφαινόταν με σκοπό να προσφερθεί στο παλαιό άγαλμα της Αθηνάς και επομένως θα είχε μικρές διαστάσεις. Δημιουργοί του ετήσιου πέπλου είναι οι εργαστίνες και οι αρρηφόροι. Από την άλλη πλευρά κατά την διάρκεια των Μεγάλων Παναθηναίων προσφερόταν στην Αθηνά ένας πέπλος μεγάλων διαστάσεων. Ο πέπλος προσφερόταν ως ιστίο πλοίου στο χρυσελεφάντινο άγαλμα της θεάς, έργο του Φειδία, που βρισκόταν στον Παρθενώνα. Ο ιερός πέπλος, που υφαινόταν για την εορτή των Μεγάλων Παναθηναίων προφανώς και θα είχε μεγάλες διαστάσεις, αφού αποτελούσε ιστίο πλοίου, και ίσως ήταν έργο επαγγελματιών, το οποίο προσφερόταν στο χρυσελαφάντινο άγαλμα της Αθηνάς¹¹¹. Όπως προαναφέρθηκε υπάρχει και μία άλλη θεωρία σύμφωνα με την οποία κρεμούσαν το πέπλο μπροστά από το παλαιό ξόανο της θεάς¹¹². Σύμφωνα με αυτή την θεωρία λοιπόν ο πέπλος ταυτίζεται με παραπετάσματα¹¹³.

❖ Το Παναθηναϊκό πλοίο

Η ιδέα της παράδοσης του ιερού πέπλου με πομπή ως ιστίο πλοίου εισήχθη στην εορτή των Μεγάλων Παναθηναίων λίγο μετά τους Περσικούς πολέμους. Οι Αθηναίοι μετέφεραν τον πέπλο ως ιστίο πλοίου χρησιμοποιώντας ένα από τα πλοία της ναυμαχίας της Σαλαμίνας με σκοπό να τιμήσουν την Αθηνά για την σωτηρία της πόλης τους¹¹⁴.

Το πρώτο πλοίο ήταν ένα από τα ελληνικά ή ένα από τα πλοία των εχθρών της μάχης της Σαλαμίνας (Hr. 8.121). Το πρώτο αυτό πλοίο χρησιμοποιούταν μέχρι την άλωση της Αθήνας από τον Σύλλα το 86 π.Χ, όταν το πλοίο καταστράφηκε (Πλούτ. Σύλλ. 12-14). Ο Πλούταρχος (Θησ. 23.1) και ο Πλάτωνας (Φαίδων 58 A-B) αναφέρουν ότι το πρώτο πλοίο των Παναθηναίων ήταν το πλοίο με το οποίο ο Θησεάς ταξίδεψε μέχρι την Κρήτη και το οποίο βρισκόταν στην Αθήνα μέχρι τα χρόνια του Δημητρίου. Από την άλλη πλευρά ο Πausanias (1.29.1) αναφέρει ότι οι Αθηναίοι κατασκεύασαν ένα μεγάλο πλοίο για την εορτή των Παναθηναίων και το πλοίο αυτό βρισκόταν στην πλαγιά του Αρείου Πάγου. Τέλος ο Ηρόδοτος Αττικός κατασκεύασε ένα πλοίο για τα Μεγάλα Παναθήνια το 150/1 μ.Χ (Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών 1.25)

❖ Διακόσμηση και Χρώμα Πέπλου

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να μελετήσουμε τα ενδύματα της εποχής και εάν αυτά είχαν παραστάσεις όπως ο πέπλος, που υφαινόταν για την θεά Αθηνά. Η Barber υποστήριξε ότι οι

¹¹¹ Mansfield 1985, 7.

¹¹² Καρδαρά 1960, 200.

¹¹³ Καρδαρά 1960, 189-194.

¹¹⁴ Barber 1992, 114.

παραστάσεις των ενδυμάτων χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: α) οι παραστάσεις, όπου οι σκηνές εμφανίζονται σε οριζόντιες ζωφόρους καταλαμβάνοντας όλη την επιφάνεια του ενδύματος και β) οι παραστάσεις όπου εμφανίζονται σε μικρά τετράγωνα και είναι τοποθετημένα κάθετα, συνήθως στην μπροστινή επιφάνεια του ενδύματος.¹¹⁵ Σε ένα σκύφο (εικ. 6), ο οποίος χρονολογείται το 480 π.Χ και αποδίδεται στον ζωγράφο Μάκρωνα, απεικονίζεται η θεά Δήμητρα να φορά ένα ένδυμα, στο οποίο υπάρχουν παραστάσεις με δελφίνια, άρματα και φτερωτούς δρομείς και οι οποίες αποδίδονται σε οριζόντιες ζωφόρους καταλαμβάνοντας όλο το ένδυμα της Δήμητρας¹¹⁶. Σε ένα μαρμάρινο άγαλμα που βρίσκεται στο Dresden (εικ. 7) παριστάνεται η θεά Αθηνά. Η θεά φορά την αιγίδα, γοργόνειο και το ένδυμά της είναι διακοσμημένο με μικρά τετράγωνα με παραστάσεις μαχών¹¹⁷.

Η Barber πρότεινε ότι ίσως τα ενδύματα με οριζόντιες παραστάσεις, όπου καλύπτονταν το μεγαλύτερο μέρος του ενδύματος, ήταν ίσως ακριβότερα και απαιτούσαν μεγαλύτερο χρόνο προετοιμασίας, σε σχέση με τις παραστάσεις στο μπροστινό μέρος του ενδύματος¹¹⁸.

Στις πηγές υπάρχουν κάποιες πληροφορίες για το χρώμα του πέπλου της Αθηνάς. Ο Ευριπίδης (*Εκ.* 468) αναφέρει ότι ο πέπλος είχε κίτρινο χρώμα. Ο κωμικός ποιητής Στραττής (*Σχόλια* 467, ρ. 47.5 Schwartz [Strattis, fr.69, I, r.731 Kock]) αναφέρει ότι ο πέπλος της θεάς είχε κίτρινο χρώμα σε συνδυασμό με το χρώμα του υακίνθου. Το μοβ χρώμα του υακίνθου μαρτυρείται και στον Όμηρο (*Οδ.* 4.135) όπου η Ελένη βρίσκεται στην Σπάρτη και υφαίνει ένα θαλασσί-μοβ μαλλί. Η Barber μελέτησε το κίτρινο χρώμα και πρότεινε ότι το χρώμα αυτό σχετίζεται με μυθικές γυναίκες¹¹⁹.

❖ Τεχνική Επεξεργασίας Μαλλιού

Ο Ξενοφών (*Οικ.* 7) αναφέρει ότι μία νύφη οφείλει να γνωρίζει να δουλεύει το μαλλί. Ο Όμηρος (*Ιλ.* 12.433-5) αναφέρει ότι κάποια γυναίκα σε δύσκολη οικονομική κατάσταση έγενθε με σκοπό να κερδίζει χρήματα για την διαβίωση την δική της και των παιδιών της. Οι γυναίκες όφειλαν λοιπόν να υφαίνουν τα ρούχα της οικογένειας. Βέβαια υπήρχαν και κάποια εργαστήρια, τα οποία αναλάμβαναν την ύφανση ενδυμάτων και τα οποία απασχολούσαν μέχρι δώδεκα

¹¹⁵ Barber 1991, 363-5

¹¹⁶ Barber 1992, 115, εικ. 73: Σκύφος. Χρονολογείται το 480π.Χ και είναι έργο του ζωγράφου Μάκρωνα. Βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου. Ε 140.

¹¹⁷ Barber 1992, 115, εικ. 74: Μαρμάρινο άγαλμα Αθηνάς. Χρονολογείται τον 1^ο αι. και βρίσκεται στο Staatliche Kunstsammlungen, Dresden, 26.

¹¹⁸ Barber 1992, 116.

¹¹⁹ Barber 1992, 116.

άνδρες και γυναίκες σκλάβους (Ξενοφών *Αν.* 2.1-12)¹²⁰. Ο Όμηρος (*Ιλ.* 3.125-27; 22.440-41) αναφέρει ότι η Ελένη ύφαινε σκηνές μάχης όπως και η Ανδρομάχη. Σε σκύφο (εικ. 8), ο οποίος χρονολογείται το 440 π.Χ απεικονίζεται η Πηνελόπη να βρίσκεται δίπλα στον αργαλειό της¹²¹.

Το μαλλί προέρχεται από το πρόβατο και επομένως είναι δυνατόν να βρεθεί παντού στην Ελλάδα. Το πρώτο βήμα για την επεξεργασία του μαλλιού είναι ο καθαρισμός του και η προσπάθεια να λυθούν τυχόν κόμποι, που υπάρχουν. Στη συνέχεια το μαλλί μετατρέπεται σε ρολά ώστε να είναι εύκολο το γνέψιμό του. Σε μία οινόχρη (εικ. 9), η οποία χρονολογείται το 490 π.Χ απεικονίζεται μία γυναίκα όρθια να γνέθει¹²².

Σε μία λήκυθο (εικ. 10), που χρονολογείται το 560 π. Χ απεικονίζονται γυναίκες να δουλεύουν το μαλλί¹²³. Σε ένα ετρουσκικό κόσμημα, το οποίο χρονολογείται το 600 π.Χ περίπου εικονίζεται μία γυναίκα όρθια να γνέθει, ενώ στην κάτω σκηνή εικονίζονται δύο καθιστές γυναίκες, οι οποίες ασχολούνται με το καθαρισμό του μαλλιού¹²⁴. Στην πίσω πλευρά του συγκεκριμένου κοσμήματος εικονίζονται γυναίκες να στήνουν τον αργαλειό και να υφαίνουν.

Αρκετές θεότητες λαμβάνουν καινούρια ενδύματα, τα οποία υφαίνουν γυναίκες σε κάποιες εορτές. Στο Άργος παραδίδεται ένας καινούριος πέπλος στην θεά Ήρα (Hσύχιος πάτος, 1119, III, p. 293 Schmidt; Πaus. 2.24.11). Ο πέπλος δεν αφιερώνονταν στην Ακραιά Ήρα, αλλά στο Ηραίο του Άργους. Στην Σπάρτη γυναίκες υφαίνουν κάθε χρόνο έναν χιτώνα για τον Απόλλωνα και το οικοδόμημα, στο οποίο ύφαιναν οι γυναίκες, ονομαζόταν Χιτών (Πausανίας 3.16.2). Στην Ολυμπία προσφερόταν στην Ήρα κάθε τέσσερα χρόνια ένας πέπλος, τον οποίο ύφαιναν δεκαέξι γυναίκες (Πaus. 5.16.2; 6.24.10). Τον πέπλο της Ήρας ύφαιναν οι γυναίκες σε ένα ξεχωριστό οικοδόμημα, το οποίο βρισκόταν στην αγορά της Ηλείας. Η παράδοση του πέπλου στην θεά Ήρα θεσπίστηκε το 575 π.Χ (Πaus. 1.16.5). Στους Δελφούς κάθε χρόνο ανανέωναν τον οπλισμό και τα ενδύματα της Αθηνάς Προναίας¹²⁵.

¹²⁰ Tompson 1982, 217-22.

¹²¹ Σκύφο. Χρονολογείται το 440 π.Χ. Βρίσκεται στο Museo Archeologico Nazionale, Chiusi, 1831. Barber 1992, 104, εικ. 63.

¹²² Οινόχρη. Χρονολογείται το 490 π.Χ και βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο, D13. Barber 1992, 105, εικ. 64.

¹²³ Λύκηθος Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης, Ν. Υόρκη, Fletcher Fund, 1931, 31.33.10. Barber 1992, 108, εικ. 66.

¹²⁴ Χάλκινο ετρουσκικό κόσμημα. Χρονολογείται το 600 π.Χ περίπου και βρίσκεται στο Museo Civico Archeologico, Μπολόνια. Barber 1992, 108, εικ. 67.

¹²⁵ Roux 1982, 232-235.

2. Ιέρειες Θεάς Αθηνάς- Λατρευτικό προσωπικό

➤ Ιέρειες της θεάς Αθηνάς

• Επιγραφικές μαρτυρίες- ψηφισματικά ανάγλυφα

Η Θεανώ είναι η μυθική ιέρεια της θεάς Αθηνάς. Η Θεανώ σύμφωνα με τον Όμηρο (6.298) είναι η κλειδούχος του ναού της Αθηνάς¹²⁶. Η Θεανώ απεικονίζεται σε αρκετά αγγεία τις κατωϊταλιώτικης κυρίως αγγειογραφίας¹²⁷. Η Θεανώ στην αγγειογραφία είναι ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο και τις περισσότερες φορές κρατά ένα μεγάλο κλειδί του ναού (εικ. 11)¹²⁸. Στον αττικό μελανόμορφο αμφορέα, του ζωγράφου του Βερολίνου, εικονίζεται η ιέρεια της Αθηνάς να κρατά κλαδιά, μπροστά σε ένα βωμό¹²⁹. Στην σκηνή είναι παρούσα η θεά Αθηνά.

Με βάση την μελέτη του Lewis, από το τέλος του 5^{ου} αι. π. Χ μέχρι τον 2^ο αι. π. Χ, είναι γνωστές εικοσιπέντε ιέρειες της Αθηνάς Πολιάδος¹³⁰. Η πρώτη ιέρεια της Αθηνάς ήταν η Λυσιμάχη και η δεύτερη η Φανοστράτη. Ανάμεσα στην πρώτη και την δεύτερη ιέρεια της Αθηνάς μεσολαβεί ένα διάστημα πενήντα ετών όπου δεν υπάρχει κάποια επιγραφική μαρτυρία για τις ιέρειες που υπηρέτησαν την θεά¹³¹.

Οι ιέρειες της Αθηνάς Πολιάδος κατάγονταν από το γένος των Ετεοβουταδών. Το γένος των Ετεοβουταδών εμπλέκεται στην λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος και του Ποσειδώνα. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (8.55) η Αθηνά και ο Ποσειδώνας διεκδικούσαν την κυριαρχία της Αθήνας. Ο Απολλόδωρος (3.14-15.1) αναφέρει ότι ο Ερεχθέας και ο Βούτης ήταν αδέρφια και όταν ο Ερεχθέας έγινε βασιλιάς της Αττικής, ο Βούτης έγινε ιερέας της Αθηνάς και του Ποσειδώνα. Ο Turner μελέτησε τα σωζόμενα ονόματα των ιερειών που απαντούν στις επιγραφές και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι ιέρειες προέρχονταν από επτά φυλές και δεκατρείς δήμους¹³². Υποστήριξε ότι στα πρώτα χρόνια το ιερατικό καθήκον περνούσε από τον μεγαλύτερο άνδρα των Ετεοβουταδών στην μεγαλύτερη κόρη του¹³³. Ωστόσο σύμφωνα με την

¹²⁶ *ThesCRA* 2a IIB1.

¹²⁷ Μάντης 1990, 60- 63.

¹²⁸ Καμπανική υδρία του ζωγράφου των Δαναΐδων. Χρονολογείται το 330π. Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, F 209. Trandall 1967, 433, n. 538.

¹²⁹ Βερολίνο Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin F 1686. Connelly 2008, 188, εικ. 1.

¹³⁰ Lewis 1955, 7-12; Aleshire 1994, 336.

¹³¹ Μάντης 1990, 40.

¹³² Turner 1983, 247-248.

¹³³ Turner 1983, 249-251.

Connelly αυτή η κληρονομική διαδοχή του ιερατικού αξιώματος δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα¹³⁴. Οι ιέρειες της Αθηνάς λοιπόν κατάγονταν από το γένος των Ετεοβουταδών. Αυτή η πρακτική γίνεται κατανοητή εάν λάβουμε υπόψη μας ότι οι ιέρειες της Δήμητρας και της Κόρης κατάγονταν από το γένος των Ευμολπιδών.

Η ιέρεια της θεάς έπρεπε να ακολουθεί κάποιους κανόνες. Ο Στράβων (9.1.Π) αναφέρει ότι η ιέρεια της Αθηνάς απαγορευόταν να φάει φρέσκο τυρί, που έχε παραχθεί στην Αττική. Δύο αιώνες αργότερα ο Αθήναιος (9.375c) αναφέρει την συγκεκριμένη απαγόρευση και προσθέτει ότι η ιέρεια απαγορευόταν να θυσιάσει πρόβατο. Η απαγόρευση αυτή όμως έρχεται σε αντίθεση με την πληροφορία της επιγραφής IG I³ 246, σύμφωνα με την οποία ανάμεσα στις προσφορές προς την Αθηνά υπήρχαν και πρόβατα¹³⁵.

Η Λυσιμάχη είναι η πρώτη ιέρεια της Αθηνάς, για την οποία έχουμε επιγραφική μαρτυρία IG II² 3453¹³⁶. Η Λυσιμάχη ήταν κόρη του Δρακοντίδη. Ο Λυσικλής ήταν αδερφός της Λυσιμάχης¹³⁷. Η Φανοστράτη η δεύτερη ιέρεια, της οποίας το όνομα σώζεται και υπηρέτησε την Αθηνά το 341/40 π. Χ., είναι εγγονή του Λυσικλή¹³⁸.

Σε ψηφισματικό ανάγλυφο στο Μουσείο της Ακρόπολης, το οποίο ανακαλύφθηκε το 1860 κοντά στο Ερέχθειο, απεικονίζεται η ιέρεια της Αθηνάς. Το ανάγλυφο διατηρείται σε κακή κατάσταση και χρονολογείται τον 5ο αι. π. Χ. Η ιέρεια φορά χιτώνα και ιμάτιο. Πιθανότατα η ιέρεια κρατούσε κλειδί, το οποίο ακουμπούσε στον αριστερό της ώμο. Στο συγκεκριμένο ανάγλυφο έχουμε την παλαιότερη απεικόνιση στην Αττική της κλειδούχου ιέρειας.

Σε επιτύμβιο ανάγλυφο (εικ. 12), το οποίο βρέθηκε στον Κεραμεικό της Αττικής και χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αι. π. Χ, απεικονίζεται η Πολυστράτη¹³⁹. Η Πολυστράτη είναι στραμμένη προς τα δεξιά και φορά χιτώνα και ιμάτιο. Στο δεξί της χέρι κρατά μία λαβή κλειδιού, ενώ στο αριστερό της χέρι, το οποίο δεν σώζεται, πιθανότατα κρατούσε κάποιο άλλο αντικείμενο, το οποίο αποδιδόταν ζωγραφικά. Ωστόσο το όνομα της Πολυστράτης δεν είναι καταγραμμένο σε επιγραφή ή σε κάποια φιλολογική μαρτυρία¹⁴⁰. Βέβαια ο Μάντης υποστήριξε

¹³⁴ Connelly 2007, 60.

¹³⁵ Connelly 2007, 306, υποσ. 28.

¹³⁶ Löwy 1885, 64; Kron 1996, 143-144, εικ. 2.

¹³⁷ Connelly 2007, 60.

¹³⁸ Turner 1983, 252.

¹³⁹ Επιτύμβιο ανάγλυφο από τον Κεραμεικό. Χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αι. π. Χ. Βρίσκεται στο Μουσείο Κεραμεικού, I 430/ P 1142. Connelly 2008, 206; Scholl 1996, 136, π. 49.

¹⁴⁰ Lewis 1955, 7.

ότι ο εικονογραφικός τύπος της μορφής μαρτυρεί ότι πρόκειται για ιέρεια κάποιας θεότητας, που λατρευόταν στην Αττική¹⁴¹.

Σε ψηφισματικό ανάγλυφο του Βερολίνου (εικ. 13), το οποίο σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση, απεικονίζεται η Αθηνά να στεφανώνει την ιέρειά της¹⁴². Το συγκεκριμένο ανάγλυφο χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π. Χ¹⁴³. Δυστυχώς δεν σώζεται το όνομα της ιέρειας του ανάγλυφου του Βερολίνου. Η ιέρεια ακουμπά το κλειδί στον αριστερό της ώμο. Ο Ralf von den Hoff υποστήριξε ότι το ανάγλυφο χρονολογείται το 340-320π. Χ.¹⁴⁴. Ο Μάντης υποστήριξε ότι η ιέρεια του ανάγλυφου ίσως είναι η Φανοστράτη, η δεύτερη ιέρεια της Αθηνάς, μετά την Λυσιμάχη, για την ύπαρξη της οποίας είμαστε βέβαιοι. Η Φανοστράτη υπηρέτησε την Αθηνά το 341/0 π. Χ.¹⁴⁵. Η ιέρεια παρουσιάζει ομοιότητες στα δύο ανάγλυφα και στην στάση του σώματος, αλλά και στην ενδυματολογική επιλογή¹⁴⁶.

Έχουν σωθεί τέσσερις επιτύμβιοι κιονίσκοι ιερειών στην Αττική. Τα ονόματα όμως των συγκεκριμένων ιερειών των κιονίσκων δεν αναφέρονται στον κατάλογο των ιερειών της Αθηνάς Πολιάδος του Lewis¹⁴⁷. Δεν έχει αποδειχθεί επομένως με βεβαιότητα αν ήταν ιέρειες της Αθηνάς Πολιάδος. Καταρχήν ανάγλυφο κλειδί φέρει ο κιονίσκος της Θεοφύλης (14)¹⁴⁸ καθώς και ο κιονίσκος της Μνησούς (εικ.15)¹⁴⁹, τον οποίο χρονολογούν τον 1^ο αι. π. Χ¹⁵⁰. Η παράσταση του ανάγλυφου κλειδιού εντοπίζεται στον επιτύμβιο κιονίσκο της Μαλθάκης¹⁵¹ και στον επιτύμβιο κιονίσκο της Γοργούς¹⁵². Ωστόσο για την Μνησώ ο Kirchner υποστήριξε ότι ίσως υπάρχουν ενδείξεις ότι υπήρξε ιέρεια της Αθηνάς¹⁵³.

¹⁴¹ Μάντης 1990, 40.

¹⁴² Connolly 2007, 95; Μάντης 1990, πιν.12

¹⁴³ Βρετανικό Staatliche Museen, Antikensammlung K104, Blümel, Kl. Sk., 79, αριθμ. 92.

¹⁴⁴ Ralf von den Hoff 2008, 120.

¹⁴⁵ Aleshire 1994, 336, no 2, σημ. b

¹⁴⁶ Connolly 2007, 96

¹⁴⁷ Lewis 1955, 7, κ.ε.

¹⁴⁸ Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο 11183. Μαντης 1990, πιν. 15α

¹⁴⁹ Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο 11144. Connolly 2007, πιν. 24.

¹⁵⁰ Κουμανούδης 1862, 75, εικ. 81, 115

¹⁵¹ Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο 11614, Paton 1903, 373; Μαντης 1990, πιν. 15γ

¹⁵² Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. IG II² 7244. Μαντης 1990, 45; Kirchner 1901-3, 3091.

¹⁵³ Kirchner 1901-3, 10387, 10388.

- Αγάλματα των ιερειών της Αθηνάς

Με βάση τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι οι επιγραφές και οι φιλολογικές μαρτυρίες μαρτυρούν την ύπαρξη ιερειών στην υπηρεσία της Αθηνάς Πολιάδος. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε, στην αγγειογραφία και την ανάγλυφη πλαστική, η ιέρεια της Αθηνάς συνδυάζεται με το κλειδί, που συμβολίζει τα κλειδιά του ναού της θεάς (Ομ. *Ιλ.* 6.298). Υπήρχαν όμως αγάλματα που αποτελούσαν παραστάσεις των ιερειών της θεάς;

Έχουν σωθεί δύο βάσεις αγαλμάτων. Η πρώτη βάση είναι κυκλική (εικ. 16) και φέρει επιγραφή¹⁵⁴. Η βάση βρέθηκε κοντά στο νότιο τοίχο της Ακρόπολης, δυτικά του Παρθενώνα¹⁵⁵, είναι κατασκευασμένη από πεντελικό μάρμαρο και χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου} - αρχές 4^{ου} αι. π. Χ¹⁵⁶. Το άγαλμα, που βρισκόταν πάνω στην βάση, ήταν φυσικού μεγέθους και θεωρείται ότι αποτελεί παράσταση της Λυσιμάχης¹⁵⁷. Από την επιγραφή πληροφορούμαστε ότι η γυναίκα του αγάλματος ήταν κόρη του Δρακοντίδη και ιέρεια της Αθηνάς. Από την μαρτυρία του Πλίνιου (*Φυσ.* 34, 76-79) είμαστε σίγουροι για την ύπαρξη αγάλματος της ιέρειας Λυσιμάχης, το οποίο υποστηρίζει ότι ήταν έργο του γλύπτη Δημήτριου από την Αλωπεκή. Μελετώντας την επιγραφή πληροφορούμαστε την μακροχρόνια υπηρεσία της ιέρειας στην θεά. Καθώς η επιγραφή δεν σώζει ούτε το όνομα της ιέρειας, ούτε το όνομα του καλλιτέχνη, η ταύτιση του αγάλματος της κυκλικής βάσης με το άγαλμα, που αναφέρει ο Πλίνιος βασίστηκε στην αναφορά των εξήντα τεσσάρων ετών υπηρεσίας της ιέρειας, που παρατηρούμε και στις δύο μαρτυρίες (την επιγραφή της βάσης του αγάλματος και την μαρτυρία του Πλίνιου)¹⁵⁸.

Ο Six υποστήριξε ότι το άγαλμα της βάσης ήταν φυσικού μεγέθους και αναγνώρισε ένα κεφάλι γεροντικής μορφής (εικ. 17) στο Βρετανικό Μουσείο¹⁵⁹ ως αντίγραφο του κεφαλιού της Λυσιμάχης¹⁶⁰. Ωστόσο η Connolly θεωρεί ότι η ιέρεια της Αθηνάς δεν θα αποδίδονταν ως γηραιά γυναίκα¹⁶¹. Από την άλλη μεριά σύμφωνα με τον Ralf von den Hoff η μεγάλη ηλικία της κεφαλής και η μακροχρόνια υπηρεσία ως ιέρεια της θεάς, μαρτυρεί την ευσέβεια της Λυσιμάχης και είναι πιθανόν η κεφαλή να ανήκει σε άγαλμα της Λυσιμάχης¹⁶². Ο Berger αναγνώρισε ως

¹⁵⁴ IG II² 3453: Löwy 1885, 64; Μάντης 1990, πιν. 29 α-γ.

¹⁵⁵ Lewis 1955, 5; Ridgway 1981, 186.

¹⁵⁶ Connolly 2007, 130.

¹⁵⁷ Ralf von den Hoff 2008, 120.

¹⁵⁸ Μάντης 1990, 71.

¹⁵⁹ Βρετανικό Μουσείο αρ. 2001; Richter 1965, 155, εικ. 877-879.

¹⁶⁰ Six 1912, 83.

¹⁶¹ Connolly 2007, 131.

¹⁶² Ralf von den Hoff 2008, 124.

κορμό του αγάλματος τον κορμό της γεροντικής μορφής Βασιλείας (εικ.18)¹⁶³. Η χρονολογική όμως διαφορά κορμιού και κεφαλής, που επιβεβαιώνεται από τεχνικά δεδομένα δεν μας επιτρέπει να συσχετίσουμε τον κορμό με την κεφαλή¹⁶⁴. Το ύψος του αγάλματος της Βασιλείας είναι κατά 20 εκ. μεγαλύτερο σε σχέση με τον κορμό του αγάλματος, στο οποίο ανήκει η κεφαλή του Βρετανικού Μουσείου. Επιπλέον ο Michaelis απέριψε την θεωρία ότι ο κορμός της Βασιλείας ανήκει στην βάση του αγάλματος της Λυσιμάχης, υποστηρίζοντας ότι η κοιλότητα για το πέλμα του αριστερού ποδιού στην βάση δεν ανταποκρίνεται στην κλίμακα του ποδιού του κορμού της Βασιλείας¹⁶⁵. Σύμφωνα με την Connolly η ταύτιση του κορμού της Βασιλείας με το άγαλμα της ιέρειας μοιάζει αδύνατη, καθώς η στάση του σώματος της ιέρειας θα ήταν διαφορετική από αυτή του κορμού της Βασιλείας¹⁶⁶. Η ιέρεια θα ήταν ορθή και θα κρατούσε το κλειδί του ναού, όπως ακριβώς αποδίδονται οι ιέρειες στο ανάγλυφο του Βερολίνου και στο ανάγλυφο της Ακρόπολης.

Η επιγραφή IG II² 3455 ανήκει σε μία βάση ενός αγάλματος μιας ιέρειας της Αθηνάς Πολιάδος¹⁶⁷. Το όνομα της ιέρειας δεν σώζεται, αλλά οι μελετητές υποστήριξαν ότι πρόκειται για την ιέρεια μετά την Φανοστράτη¹⁶⁸. Το άγαλμα φιλοτέχνησαν οι γιοι του Πραξιτέλη Τίμαρχος και Κηφισόδοτος. Η αποσπασματική κατάσταση όμως της επιγραφής είχε σαν αποτέλεσμα ο Lewis να υποστηρίζει ότι η ιέρεια δεν ήταν η Φανοστράτη, αλλά η Λυσιμάχη II, η οποία υπηρέτησε την θεά το 270π. Χ περίπου¹⁶⁹. Η Λυσιμάχη II ήταν κόρη του γιού του ανιψιού της Λυσιμάχης I, η οποία υπήρξε ιέρεια της θεάς στο τέλος του 5^{ου} αι. π. Χ.¹⁷⁰

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε την μαρτυρία του Πλίνιου (*Φυσ.* 34) για την ύπαρξη αγάλματα «κλειδούχων» του Φειδία στον 5^ο αι. π. Χ και του Ευφράνορα στον 4^ο αι. π. Χ. Σύμφωνα με τον Μάντη τα δύο αγάλματα του Φειδία και του Ευφράνορα ήταν παραστάσεις ιερειών¹⁷¹. Βέβαια η υπόθεση ότι τα συγκεκριμένα αγάλματα αποτελούσαν παραστάσεις των ιερειών της Αθηνάς δεν μπορεί να αποδειχθεί.

Τέλος από τον Πausanias (I, 27, 4) γνωρίζουμε ότι στην Ακρόπολη υπήρχε το άγαλμα της διακόνου της Λυσιμάχης. Η Σηήρις ήταν η διάκονος της Λυσιμάχης και η βάση του

¹⁶³ Antikenmuseum inv. BS 506: Berger 1968, 67. Μάντης 1990, πιν 30 α-β.

¹⁶⁴ Μάντης 1990, 73.

¹⁶⁵ Michaelis 1891, πιν. 38, 9.

¹⁶⁶ Connolly 2007, 131.

¹⁶⁷ Löwy 1885, 109; Μάντης 1990, πιν. 29.

¹⁶⁸ Marcadé 1953, 58.

¹⁶⁹ Lewis 1955, 7-13.

¹⁷⁰ Turner 1983, 250-253.

¹⁷¹ Μάντης 1990, 75

μπρούτζινου αγάλματός της έχει βρεθεί στην Ακρόπολη.¹⁷² Το άγαλμα της διακόνου ήταν μικρότερο από το άγαλμα της ιέρειας¹⁷³. Η διαφορά στο μέγεθος των αγαλμάτων σηματοδοτεί την διαφορά του κύρους των δύο γυναικών, καθώς η μία ήταν διάκονος, ενώ η άλλη ιέρεια¹⁷⁴. Δυστυχώς δεν έγινε δυνατό να ταυτιστεί το άγαλμα της διακόνου με κάποιο άγαλμα. Η Σύρις βέβαια ήταν μια γυναίκα αιγυπτιακής καταγωγής¹⁷⁵. Ο Μάντης βασισμένος στην καταγωγή της διακόνου και στο γεγονός ότι δεν περιλαμβανόταν στο κύριο ιερατικό προσωπικό του ναού υποστήριξε ότι ο εικονογραφικός της τύπος θα ήταν διαφορετικός από τον τύπο της κλειδούχου ιέρειας. Ο Ralf von den Hoff υποστήριξε ότι το άγαλμα της διακόνου χρονολογείται την ελληνιστική εποχή¹⁷⁶.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η ιέρεια της Αθηνάς αποδίδεται στην εικονογραφία ως κλειδούχος. Ωστόσο από την Ακρόπολη δεν έχουν σωθεί αγάλματα κλειδούχων ιερειών. Το κλειδί του ναού είναι αρκετά σημαντικό, γιατί στον ναό υπήρχαν θησαυροί καθώς και πολύτιμα αναθήματα από μέταλλα και πολύτιμα υλικά. Επομένως η φύλαξη των ιερών αυτών θησαυρών είναι μεγάλη ευθύνη. Η γυναίκα, η οποία θα υπηρετούσε την θεά ως ιέρεια θα έπρεπε να κατάγεται από συγκεκριμένο γένος και θα τιμόταν δημόσια, όπως αποκαλύπτουν τα ψηφισματικά ανάγλυφα και οι σωζόμενες βάσεις.

➤ **Αρρηφόροι**

• **ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΡΡΗΦΟΡΟΥΣ**

Πausανίας

ἄ δε μοι θαυμάσαι μάλιστα παρέσχεν, ἔστι μὲν οὐκ ἐς ἅπαντα γνώριμα, γράψω δε οἷα συμβαίνει. Παρθένοι δύο τοῦ ναοῦ τῆς Πολιάδος οἰκοῦσιν οὐ πόρρω, καλοῦσι δε Ἀθηναῖοι σφᾶς ἀρρηφόρους· αὗται χρόνον μὲν τινα δίαιταν ἔχουσι παρά τῆ θεῶ, παραγενομένης δε τῆς ἑορτῆς δρῶσιν ἐν νυκτί τοιάδε· ἀναθεῖσαί σφίσιν ἐπὶ τὰς κεφαλὰς ἅ ἢ τῆς Ἀθηνᾶς ἰέρεια δίδωσι φέρειν, οὔτε ἢ διδοῦσα ὁποῖον τι δίδωσιν εἰδυῖα οὔτε ταῖς φερούσαις ἐπισταμέναις - ἔστι δέ περιβολος ἐν τῇ πόλει τῆς καλουμένης ἐν Κήποις Ἀφροδίτης οὐ πόρρω και δι' αὐτοῦ κάθοδος ὑπόγαιος αὐτομάτη - ταύτη

¹⁷² Löwy 1885, 75.

¹⁷³ Ralf von den Hoff 2008, 131

¹⁷⁴ Ralf von den Hoff 2008, 131.

¹⁷⁵ Παπαχατζής, 1974, 364, σημ. 1.

¹⁷⁶ Ralf von den Hoff 2008, 131.

κατίασιν αί παρθένοι. Κάτω μὲν δὴ τὰ φερόμενα λείπουσιν, λαβοῦσαι δε ἄλλο τι κομίζουσιν ἐγκεκαλυμμένον· και τὰς μὲν ἀφιάσιν ἤδη το ἐντεῦθεν, ἐτέρας δὲ ἐς τη ακρόπολιν παρθένους ἄγουσιν ἀντ' αυτῶν. (Παυσανίας I, 27, 3)

- **Τοπογραφία του Ιερού της Αθηνάς-Τοπογραφία εορτής.**

Ο Παυσανίας (Π8) αναφέρει ότι δύο νεαρά κορίτσια διέμεναν στην Ακρόπολη, κοντά στο ναό της Αθηνάς Πολιάδας για ορισμένο χρονικό διάστημα και οι Αθηναίοι τις ονόμαζαν *Αρρηφόρους*. Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην Ακρόπολη τα νεαρά κορίτσια ακολουθούσαν έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής (*αὐται χρόνον μὲν τινα δίαιταν ἔχουσι παρά τῆ θεῶ*). Σύμφωνα με το κείμενο όταν πλησίαζε η εορτή των Αρρηφορίων τα νεαρά κορίτσια έβγαιναν έξω τη νύχτα και μετέφεραν κίστες, τις οποίες τους παρέδιδε η ιέρεια της θεάς Αθηνάς, με κρυφά σε αυτές αντικείμενα. Ο Παυσανίας αναφέρει ότι οι αρρηφόροι, αφού τοποθετούσαν τις κίστες στις κεφαλές τους, τις μετέφεραν σε ένα περίβολο, ο οποίος βρισκόταν εντός της πόλης, κοντά στο ιερό της Αφροδίτης εν Κήποις. Ο δρόμος, που ακολουθούσαν στην νυχτερινή τους διαδρομή ήταν υπόγειος (*κάθοδος ὑπόγαιος*). Μόλις οι αρρηφόροι έφθαναν στον περίβολο άφηναν εκεί τις κίστες, που μετέφεραν, και λάμβαναν άλλα άγνωστα σε αυτές αντικείμενα, τα οποία έπρεπε να επιστρέψουν. Τα αντικείμενα, τα οποία λάμβαναν στο ιερό της Αφροδίτης, ήταν *εγκεκαλυμμένα* και δεν ήταν τοποθετημένα μέσα σε κίστες. Όταν επέστρεφαν απαλλάσσονταν από τα καθήκοντά τους ως αρρηφόροι και επιλέγονταν καινούρια κορίτσια, που θα υπηρετούσαν τη θεά Αθηνά.

Με βάση λοιπόν το κείμενο του Παυσανία γίνεται κατανοητό ότι το ιερό της Αφροδίτης εν Κήποις, το οποίο επισκέπτονταν οι αρρηφόροι μεταφέροντας τις κίστες, θα πρέπει να ήταν στην πόλη (*ἐν τῆ πόλει*). Βέβαια οι μελετητές του κειμένου του Παυσανία διαφωνούν σε δύο σημεία. Πρώτον δεν συμφωνούν εάν η γενική *τῆς καλουμένης ἐν Κήποις Αφροδίτης* αναφέρεται στον περίβολο ή στη λέξη *οὐ πόρρω* και δεύτερον εάν η έκφραση *ἐν τῆ πόλει* αναφέρεται στην Ακρόπολη ή γενικά μέσα στην πόλη¹⁷⁷. Ο Παυσανίας (I, 19, 2) σε άλλο σημείο της περιγραφής του αναφέρει ότι το ιερό της Αφροδίτης εν Κήποις βρισκόταν ανάμεσα στο Ολυμπίον και τον Ιλισό. Σύμφωνα με την περιγραφή του Παυσανία (Π8) όμως για την τελετή των αρρηφόρων το ιερό της Αφροδίτης εν Κήποις ήταν κοντά στον περίβολο, που βρισκόταν *ἐν τῆ πόλει... οὐ πόρρω*. Σύμφωνα με την περιγραφή λοιπόν το ιερό δεν βρισκόταν σε μεγάλη

¹⁷⁷ Brulé 1987, 84.

απόσταση από το σημείο της Ακροπόλεως, από όπου ξεκινούσαν την νυχτερινή τους τελετουργία οι αρρηφόροι. Επιπλέον ο δρόμος, που ακολουθούν οι αρρηφόροι, περιγράφεται ως *υπόγαιος*. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονισθεί ότι δεν έχει ανακαλυφθεί έως τώρα κάποιο υπόγειο πέρασμα από την Ακρόπολη έως τις όχθες του ποταμού Ιλισού, όπου βρίσκεται το γνωστό σε εμάς ιερό της Αφροδίτης εν Κήποις και το οποίο θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον υπόγειο δρόμο που ακολουθούσαν οι αρρηφόροι¹⁷⁸. Προκύπτει λοιπόν το κύριο ερώτημα εάν το ιερό στο οποίο αναφέρεται ο Πausanίας για την τελετή των αρρηφόρων είναι το ιερό της Αφροδίτης, το οποίο βρίσκεται στις όχθες του ποταμού Ιλισού.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να παραθέσουμε την άποψη του Kadletz, σύμφωνα με την οποία ο ίδιος ο Πausanίας χρησιμοποιεί τον όρο *οὐ πόρρω* ογδόντα τρεις φορές¹⁷⁹. Στις τριάντα πέντε περιπτώσεις προηγείται μία γενική, στις σαράντα μία περιπτώσεις έπεται μία γενική ενώ σε έξι περιπτώσεις δεν υπάρχει κάποια γενική και επομένως ο Πausanίας αρχίζει την επόμενη πρόταση με την έκφραση *οὐ πόρρω*. Στις έξι περιπτώσεις ο Πausanίας περιγράφει μία συγκεκριμένη τοποθεσία και έχει σκοπό να καταστήσει σαφές ότι κάτι δεν είναι μακριά από κάπου αλλού. Στην περίπτωση όμως της περιγραφής των αρρηφορίων προηγείται μία γενική. Ο Broneer θεώρησε ότι ο όρος *οὐ πόρρω* και η γενική *τῆς καλουμένης ἐν Κήποις Αφροδίτης* αποτελούν ένα σύνολο.

Επιπλέον ο Kadletz πρόσθεσε ότι ο Πausanίας στην περιγραφή του δεν αναφέρει το σκοπό της νυχτερινής τελετουργίας. Πληροφορούμαστε μόνο τον δρόμο που ακολουθούσαν οι νεαρές κοπέλες, ενώ ο σκοπός της νυχτερινής τους εξόδου αποδίδεται στην έκφραση *κάτω*¹⁸⁰. Σύμφωνα με τον ίδιο η αναφορά του ιερού της Αφροδίτης έχει μόνο γεωγραφική σημασία στο κείμενο και δεν συνδέεται νοηματικά με την τελετουργία των Αρρηφορίων¹⁸¹.

- **Ανασκαφές στην Βόρεια πλευρά της Ακρόπολης - Συσγέτιση ευρημάτων με πηγές.**

Ο Broneer διεξήγαγε ανασκαφές στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης στη δεκαετία του 1930¹⁸². Χάρη στις ανασκαφές, που διενεργήθηκαν, ανακαλύφθηκε ένα ιερό, το οποίο με βάση

¹⁷⁸ Palagia 2008a, 37.

¹⁷⁹ Kadletz 1982, 446.

¹⁸⁰ Στο ίδιο.

¹⁸¹ Στο ίδιο

¹⁸² Broneer, 1932, 31- 55.

μία επιγραφή στο βράχο ο Broneer ταύτισε με το ιερό του Έρωτα και της Αφροδίτης¹⁸³. Συνδύασε τα ευρήματα της ανασκαφής με την πληροφορία του Πausανία (Π8), ό τι το ιερό της Αφροδίτης ήταν *ἐν τῇ πόλει*, και κατέληξε στο συμπέρασμα ό τι προορισμός των Αρρηφόρων στην νυχτερινή τους έξοδο ήταν το ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα¹⁸⁴. Ο Broneer ανακάλυψε δυτικά του Ερεχθείου ένα οικοδόμημα, το οποίο ταύτισε με την οικία των Αρρηφόρων¹⁸⁵. Στον περίβολο του συγκεκριμένου οικοδομήματος ανακαλύφθηκε ένα φρεάτιο και μία απότομη κλίμακα. Σε αυτό το φρεάτιο υπήρχε ένα πηγάδι, το οποίο χρονολογείται τον 13^ο αι. π.Χ. Το πηγάδι αυτό κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αι. σφραγίστηκε. Η κλίμακα οδηγούσε σε ένα σπήλαιο, το οποίο βρισκόταν κάτω από την οικία των αρρηφόρων και το οποίο ο Burkert ονόμασε σπήλαιο της Αγλαύρου¹⁸⁶. Από την υπόγεια αυτή οδό είναι δυνατόν να φθάσει κανείς στο ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα, το οποίο ανακάλυψε ο Broneer¹⁸⁷. Επομένως η αναφορά του Πausανία για την κάθοδο *ὑπόγαιος* συμφωνεί με τα ευρήματα της ανασκαφής.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Broneer οι κοπέλες την νύχτα της εορτής κατέβαιναν από την απότομη κλίμακα, η οποία υπήρχε στο χάσμα και η οποία οδηγούσε στη μυκηναϊκή πηγή που χρησιμοποιούνταν στο τέλος του 13^{ου} αι. π.Χ. Οι αρρηφόροι εισέρχονταν στο χάσμα από την σκάλα, που βρισκόταν στον περίβολο της οικίας των αρρηφόρων. Τα πρώτα σκαλοπάτια ήταν πέτρινα και ακολουθούσαν είκοσι πέντε ξύλινα σκαλοπάτια, τα οποία οδηγούσαν σε μία εξέδρα¹⁸⁸. Από το σημείο αυτό σαράντα ξύλινα σκαλοπάτια οδηγούσαν σε μία έξοδο, όπου βρισκόταν το σπήλαιο. Οι αρρηφόροι περνούσαν από την σπηλιά και μετά ακολουθούσαν τον περίπατο για να φθάσουν στο ιερό του Έρωτα και της Αφροδίτης.

Επομένως η ανακάλυψη της ύπαρξης της υπόγειας οδού καθώς και του ιερού περιβάλλου σε τοποθεσία, που ταιριάζει με την περιγραφή του Πausανία, οδηγεί στο συμπέρασμα ό τι οι Αθηναίοι είχαν αφιερώσει δύο ιερά στην Αφροδίτη¹⁸⁹. Ερώτημα προκύπτει ωστόσο για το σπήλαιο, το οποίο βρισκόταν κάτω από την οικία των αρρηφόρων. Παλαιότερα θεωρούσαν ό τι το σπήλαιο ήταν αφιερωμένο στην Άγλαυρο. Η άποψη αυτή διατυπώθηκε για πρώτη φορά το

¹⁸³ Burkert 1966, 2. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν μία απότομη σκάλα, η οποία αρχικά οδηγούσε σε μία πηγή και κατόπιν στα ανατολικά στους βράχους υπήρχε ένα ιερό του Έρωτα.

¹⁸⁴ Robertson 1983, 242.

¹⁸⁵ Burkert 1966, 2; Robertson 1983, 252. Δυτικά του Ναού της Αθηνάς Πολιάδος και του Πανδρόσειου βρισκόταν η οικία των αρρηφόρων, η οποία αποτελείτο από ένα δωμάτιο και ένα διάδρομο.

¹⁸⁶ Burkert 1966, 3.

¹⁸⁷ Dontas 1983, 58.

¹⁸⁸ Brulé 1987, 89.

¹⁸⁹ Pirenne- Delforge 1994, 54-57.

1837 από τον Wordsworth και στη συνέχεια υιοθετήθηκε από όλους σχεδόν τους μελετητές¹⁹⁰. Ο Burkert απέδωσε το σπήλαιο στην λατρεία της Αγλαύρου¹⁹¹, ενώ η Pirenne- Delforge θεώρησε ότι το σπήλαιο ίσως ανήκει στην Έρση την κουροτρόφο¹⁹². Ο Donnay θεώρησε ότι το σπήλαιο ανήκει στην Έρση και στήριξε την άποψή του στην πληροφορία του Ίστρου ότι οι αρρηφόροι τελούσαν την πομπή προς τιμήν της Έρσης, της κόρης του Κέκροπα¹⁹³.

Το 1969 ξεκίνησε η έρευνα του Περιπάτου, του αρχαίου δρόμου, ο οποίος περιβάλλε τους πρόποδες της Ακρόπολης. Τον 4^ο αι. π.Χ οι Αθηναίοι χάραξαν το όνομα του δρόμου και το μήκος του στην πρόσοψη ενός βράχου, ο οποίος έπεσε από τη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης και βρέθηκε κοντά στο ιερό του Έρωτα και της Αφροδίτης¹⁹⁴. Με βάση τις εργασίες, που διήρκησαν ως το 1972 αποκαταστάθηκε η βόρεια πλευρά του Περιπάτου. Οι εργασίες στην περιοχή σταμάτησαν ως το 1980. Στις 16 Απριλίου 1980 στην ανατολική πλευρά της Ακρόπολης ανακαλύφθηκε μία στήλη, η οποία βρισκόταν ακόμη στη βάση της¹⁹⁵. Επρόκειτο για μία στήλη του 3^{ου} αι. π.Χ¹⁹⁶. Η ανακάλυψη της στήλης ήταν σημαντική για την αρχαιολογική μελέτη. Η μελέτη της στήλης είχε σαν αποτέλεσμα να τυπωθεί η άποψη ότι εκεί βρισκόταν το Αγλαύρειο και όχι στην βόρεια πλευρά που βρισκόταν το σπήλαιο της Αγλαύρου¹⁹⁷.

Από την άλλη πλευρά ο Mansfield υποστήριξε ότι ο όρος *ἐν τῇ πόλει*, που χρησιμοποιεί ο Πausanias στο κείμενό του, δεν αναφέρεται στην ακρόπολη, καθώς ο Πausanias χρησιμοποιεί αλλού τον όρο *ἡ ἀκρόπολης* (I.18.2)¹⁹⁸. Επιπλέον θεώρησε ότι ο όρος *οὐ πόρρω* αναφέρεται στον όρο *του περιβόλου*. Σύμφωνα με τον Mansfield η υπόθεση ότι το ιερό της Αφροδίτης βρισκόταν στην Ακρόπολη των Αθηνών στηρίχθηκε στην λανθασμένη ταύτιση του ιερού που ανακάλυψε ο Broneer με το ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα¹⁹⁹.

¹⁹⁰ Wordsworth 1837, 87.

¹⁹¹ Burkert 1966, 3.

¹⁹² Pirenne- Delforge 1994, 57.

¹⁹³ Donnay 1997, 196.

¹⁹⁴ Dontas 1983, 48.

¹⁹⁵ Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης 13371: Dontas 1983, πιν. 14.

¹⁹⁶ *ἐπί Πολυεύκτου ἄρχοντος ...* Η αρχηγία του Πολυεύκτου χρονολογείται το 247/6 ή 246/5 π.Χ.

¹⁹⁷ Dontas 1983, 57.

¹⁹⁸ Mansfield 1985, 317, υποσ. 40.

¹⁹⁹ Στο ίδιο.

• Αναφορά αξιώματος Αρρηφόρων στις πηγές

Πέρα από τον Πausανία πληροφορίες για τις αρρηφόρους μας παρέχουν και άλλοι αρχαίοι συγγραφείς. Η παλαιότερη λογοτεχνική πηγή προέρχεται από τον Αριστοφάνη (Π1), το οποίο παρουσιάστηκε το 411 π.Χ. Στο έργο του ο Αριστοφάνης εξυμνεί τα κατορθώματα των γυναικών για την πόλη και αναφέρει ότι τα νεαρά κορίτσια, που επιλέγονταν ως αρρηφόροι ήταν ηλικίας επτά έως έντεκα χρόνων (*ἑπτὰ μὲν ἔτη γεγῶσ' εὐθύς ἤρρηφόρου*).

Μερικά χρόνια αργότερα, στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ, σε ένα λόγο, γραμμένο από τον Λυσία (Π2) για έναν Αθηναίο που είχε κατηγορηθεί για δωροδοκία, αναφέρεται ανάμεσα στις άλλες λειτουργίες, το λειτούργημα της *αρρηφορίας* (*ἀρχιθεωρίας και ἀρρηφορίας και ἄλλα τοιαῦτα, εἰς ἔμοι δεδαπάνηται πλεῖν ἢ τριάκοντα μναῖ*). Ο κατηγορούμενος υπερασπίζεται τον εαυτό του αναφέροντας ότι έχει προσφέρει κάποιο χρηματικό ποσό για διάφορες λειτουργίες, ανάμεσα στις οποίες είναι και η εορτή των αρρηφοριών.

Σε ένα ανώνυμο διάλογο (Π3), ο οποίος σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση σε ένα πάπυρο και χρονολογείται τον 4^ο/ 3^ο αι. π. Χ, αναφέρεται το λειτούργημα της αρρηφόρου. Ο συγγραφέας ίσως είναι ο Ηρακλείδης του Πόντου²⁰⁰. Στο απόσπασμα πληροφορούμαστε τον έρωτα του νεαρού Θρασύβουλου (ο οποίος αναφέρεται ως *μειράκιον*) για την ακόμα νεότερη κόρη του Πεισίστρατου, την οποία ερωτεύθηκε όταν μαζί με άλλες κοπέλες *αρρηφοροῦσαν*. Ο Πολύαινος αφηγείται την ιστορία ως εξής: ο νεαρός Θρασιμήδης ερωτεύθηκε την κόρη του Πεισίστρατου και την αγκάλιασε την στιγμή που *πομπέουσαν*²⁰¹. Ο Διόδωρος (IX, 37,1) αναφέρει το ίδιο περιστατικό σημειώνοντας ότι ένας νεαρός αγκάλιασε την κόρη του Πεισίστρατου, η οποία ήταν κανηφόρος. Για τον Βαλέριο Μάξιμο και τον Πλούταρχο ο νεαρός ονομάζονταν Θρασύβουλος, αλλά δεν αναφέρονται οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ο νεαρός Θρασύβουλος αγκάλιασε την κόρη του τυράννου. Σύμφωνα με τον Donnay ο διάλογος, ο οποίος σώζεται στον πάπυρο μοιάζει να είναι η εκδοχή, η οποία παρουσιάζει τα γεγονότα σύμφωνα με την πραγματικότητα²⁰². Από την άλλη πλευρά ο Βυλιέ προτιμά την εκδοχή του Διόδωρου

Μία κωμωδία του Μένανδρου (Π4), η οποία χρονολογείται τον 4^ο/3^ο αι. π. Χ, τιτλοφορείται άλλοτε Αρρηφόρος ή Αρρηφόροι και άλλοτε Αυλητρεις ή Αυλητρίδες. Το γεγονός αυτό δεν μας εκπλήσσει καθώς είμαστε βέβαιοι για την ύπαρξη των αρρηφόρων καθώς και για των νεαρών κοριτσιών που έπαιζαν αυλό. Ίσως ο Μένανδρος επιθυμούσε να αντιπαραβάλλει την ζωή των αυλητρίδων με την αγνή ύπαρξη των αρρηφόρων.

²⁰⁰ Donnay 1997, 191.

²⁰¹ Πολυαίνου, *Στρατηγήματα* 5, 14.

²⁰² Donnay 1997, 192.

Ο Δείναρχος (Λ1) σε μία ομιλία του *Κατά Πυθέου*, η οποία χρονολογείται τον 4^ο/3^ο αι. π.Χ και έχει χαθεί, αναφέρει τη λέξη αρρηφορέιν²⁰³. Ο Διονύσιος Αλικαρνασεύς (Π5) αντιπαραβάλλει το ρωμαϊκό αξίωμα *tutulatae*, για το οποίο οι πληροφορίες μας είναι αρκετά περιορισμένες, με το αξίωμα των κανηφόρων και των αρρηφόρων. Σύμφωνα με τον Donnay οι λειτουργίες των αρρηφόρων και των κανηφόρων παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με πρωταρχικό τη συμμετοχή τους σε πομπή²⁰⁴.

• Ηλικία Αρρηφόρων –Αγνότητα

Η παλαιότερη λογοτεχνική πηγή προέρχεται από το έργο του Αριστοφάνη (Π1), το οποίο παρουσιάστηκε το 411 π. Χ. Στο έργο του ο Αριστοφάνης εξυμνεί τα κατορθώματα των γυναικών για την πόλη και αναφέρει ότι τα νεαρά κορίτσια που επιλέγονταν ως αρρηφόροι ήταν ηλικίας επτά έως έντεκα χρόνων (*ἐπτά μὲν ἔτη γεγῶσ' εὐθύς ἡρρηφόρου*).

Στις γραπτές μαρτυρίες, που σχετίζονται με τα αρρηφόρια, θα πρέπει να προσθέσουμε τις μαρτυρίες, που χρονολογούνται μεταγενέστερα. Σε ορισμένες πηγές αναφέρεται ότι οι αρρηφόροι υπάκουαν σε σκληρούς κανόνες αγνότητας. Ο Φύλωνας ο Αλεξανδρεύς (Π7) αναφέρεται στην αγνότητα των αρρηφόρων, η οποία είναι αναμφισβήτητη και τέλεια για τον ίδιο. Σύμφωνα με τον Φύωνα ο μεγάλος πατέρας του Ισραήλ θα πρέπει να αποκτήσει την αγνότητα των αρρηφόρων για να πλησιάσει τις θυσίες. Η αγνότητα των αρρηφόρων αναφέρεται και σε ένα απόσπασμα του Αιλιανού, όπου οι αρρηφόροι συγκαταλέγονται στις καθαρές γυναίκες²⁰⁵. Σε κείμενο του Πλούταρχου (Π9) αναφέρεται η ύπαρξη μιας σφαίρας στην Ακρόπολη με την οποία έπαιζαν οι αρρηφόροι. Η μπάλα συμβολίζει την παιδική ηλικία των νεαρών κοριτσιών και επομένως αποτελεί μαρτυρία της αθωότητάς τους. Ο Brelich ανέδειξε το ρόλο των σφαιρών στη ζωή των νεαρών κοριτσιών της Σπάρτης²⁰⁶. Σύμφωνα με τον Brulé η σφαίρα σχετίζεται με τα νεαρά κορίτσια, τα οποία δεν έχουν νυμφευτεί²⁰⁷. Στις επιτύμβιες στήλες των νεαρών κοριτσιών τα πιο οικεία αντικείμενα ήταν ένα ζώο (ένας σκύλος ή ένα πουλί), μία κούκλα και ένα μπαλόνι²⁰⁸.

²⁰³ Donnay 1997, 186.

²⁰⁴ Donnay 1997, 92.

²⁰⁵ Αιλιανός, fr. 310, Herscher. Ἡ δὲ ἔθει και πᾶσαι μετ' αὐτῆς ἀρρηφόροι και παναγεῖς γυναῖκες, και πολὺν χρόνον ἐκπληξίς αὐτοῦς κατεῖχε και σκότος.

²⁰⁶ Brelich 1969, 122.

²⁰⁷ Brulé 1987, 90.

²⁰⁸ Brulé 1987, 90.

Από τον Πλούταρχο (Π9) πληροφορούμαστε ότι τον 2^ο αι. μ. Χ. δύο νεαρά κορίτσια διέμεναν στην Ακρόπολη, στην υπηρεσία της Αθηνάς Πολιάς. Στο λεξικό της Σούδας εντοπίζεται ένα απόσπασμα, το οποίο πιθανόν ανήκει στον Αιλιανό, και αναφέρει ότι ο βασιλιάς *επιώψατο* αρρηφόρους²⁰⁹.

• Αριθμός Αρρηφόρων- Τρόπος εκλογής

Πληροφορίες σχετικά με τις αρρηφόρους συλλέγουμε και από τη μελέτη των λεξικογράφων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι πληροφορίες σχετικά με τις αρρηφόρους, που μας δίνουν ο Αρποκρατιών (Λ1), το Μέγα Ετυμ (Λ6), το λεξικό της Σούδας (Λ5 β) και τα δύο λεξικά, τα οποία δημοσιεύθηκαν από τον Imm. Bekker (Λ9 α) παρουσιάζουν ομοιότητες²¹⁰. Τέσσερις κοπέλες από αριστοκρατική οικογένεια *έχειροτονοῦντο* και δύο από αυτές τις κοπέλες επιλέγονταν για την ύφανση του ιερού πέπλου.

Ο Πausanίας (Π8) αναφέρει ότι δύο αρρηφόροι διέμεναν στην Ακρόπολη και λάμβαναν μέρος στην εορτή των αρρηφορίων. Από την άλλη πλευρά με βάση τις πληροφορίες των λεξικών εκλέγονταν τέσσερις αρρηφόροι (Λ9 α; Λ 6). Για ποιο λόγο εκλέγονταν τέσσερις αρρηφόροι, ενώ μόνο δύο κοπέλες θα μετέφεραν τα ἄρρητα; Οι πηγές αναφέρουν ότι οι αρρηφόροι ήταν τέσσερις, ίσως λοιπόν οι δύο από τις τέσσερις νεαρές κοπέλες υπηρετούσαν για ορισμένο χρονικό διάστημα άλλες θεότητες. Αυτή η υπόθεση βασίζεται στην ύπαρξη επιγραφής (IG II² 3729²¹¹), όπου αναφέρεται ότι η κόρη του Αριστοκλή ήταν αρρηφόρος στην υπηρεσία της Δήμητρας και της Κόρης²¹². Οι αρρηφόροι μετά την εκλογή τους διέμεναν για ορισμένο χρονικό διάστημα στην Ακρόπολη (Π8). Οι πηγές ωστόσο δεν μας παρέχουν πληροφορίες σχετικά με την ζωή των αρρηφόρων κατά τη διάρκεια της διαμονής τους στην Ακρόπολη.

²⁰⁹ Donnay 1997, 193.

²¹⁰ Αρποκρατιών *ἀρρηφορεῖν ... δ' μὲν έχειροτονοῦντο δι' εὐγένειαν ἀρρηφόροι, β' ἐκρίνοντο, αἱ τῆς ὑφῆς τοῦ πέπλου ἦρχον και τῶν ἄλλων τῶν περί αὐτόν. Λευκὴν δ' ἐσθῆτα ἐφόρουν. εἰ δὲ χρυσία περιεθεντο, ἱερά ταῦτα ἐγίνετο.* (Σούδα α3848, Imm. Bekker I 446, 18).

Μ. Ετυμ.. 149, 18. *τεσσαρες δε παιδες έχειροτονοῦντο κατ' εὐγένειαν, ἀρρηφόροι ἀπό ἐτῶν ἐπτὰ μέχρι ἐνδεκα. τούτων δε δύο διεκρίνοντο, αἱ διὰ τῆς ὑφῆς τοῦ ἱεροῦ πέπλου ἦρχοντο και τῶν ἄλλων τῶν περί αὐτόν. Λευκὴν δε ἐσθῆτα ἐφόρουν και χρυσία. Αn. Bekker I202, 3 ἀρρηφορεῖν' το λευκὴν ἐσθῆτα φορεῖν και χρυσία. ἦσαν δε τεσσαρες παιδες χειροτονητοὶ κατ' εὐγένειαν, ἀρρηφόροι ἀπό τῶν ἐπτὰ μέχρι ἐνδεκα.*

²¹¹ Donnay 1997, 214.

²¹² Brulé 1987, 198.

Σύμφωνα με το λεξικό της Σούδας (Λ5 ε) πληροφορούμαστε ότι τα νεαρά κορίτσια κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ακρόπολη, ως αρρηφόροι, ήταν ενδεδυμένα με λευκά ενδύματα (Σούδα α 3848 *λευκὴν ἐσθῆτα ἐφόρου*). Την ίδια πληροφορία αντλούμε και από τα δύο λεξικά, τα οποία δημοσιεύτηκαν από τον Imm. Bekker (Λ9 α) *λευκὴν ἐσθῆτα φορεῖν*.

Σύμφωνα με τις παραπάνω φιλολογικές μαρτυρίες μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τέσσερις νεαρές κοπέλες από αριστοκρατική οικογένεια του λαού επιλέγονταν κάθε φορά. Ο άρχων βασιλεύς επέλεγε δύο από τις αρρηφόρους (Σούδα α 3848 *ὁ βασιλεύς ἐπιώψατο ἄρρηφόρους*), οι οποίες θα ασχολούνταν με την ύφανση του ιερού πέπλου της Αθηνάς, ο οποίος θα έπρεπε να είναι έτοιμο να παραδοθεί στην Αθηνά στην εορτή των Παναθήναιων²¹³. Σύμφωνα με τον Burkert η χρήση της λέξης *ἐπιώψασθαι* είναι κατά την κλασσική εποχή συνηθισμένη για τις εορτές και τις τελετουργίες²¹⁴. Η λέξη *ἐπιώψασθαι* χρησιμοποιείται και από τον Όμηρο (10.167, 2.294). Η χρήση της λέξης παραπέμπει σε ιερές υποχρεώσεις, τις οποίες μπορεί να αναθέσει ο βασιλιάς. Σε επιγραφή IG II/ III² 1933 (330/20 π.Χ) αναφέρεται η λέξη *ἐπιώψατο*²¹⁵. Στην συγκεκριμένη επιγραφή μαρτυρείται ότι ο ιεροφάντης έχει το κύρος να αναθέτει ιερές υποχρεώσεις.

Η εκλογή των αρρηφόρων βασιζόταν στην αριστοκρατική τους καταγωγή (Λ9 α; Λ1). Τα κύρια κριτήρια της εκλογής δεν είναι γνωστά σε εμάς. Ίσως οι αρρηφόροι έπρεπε να ανήκουν σε ευπατρίδεις οικογένειες ή να έχουν καταγωγή από κάποιο γένος²¹⁶. Μελετώντας τις επιγραφές, που αφιέρωσαν οι αρρηφόροι προς τιμήν της Αθηνάς, συμπεραίνουμε ότι οι γονείς των νεαρών κοριτσιών ανήκαν σε επιφανείς οικογένειες. Επιπλέον θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο πελάτης του Λυσία (Π2), ο οποίος έχει κατηγορηθεί για δωροδοκία, ανήκει στην ανώτερη τάξη των Αθηναίων και επικαλείται την προσφορά χρημάτων για την τέλεση των αρρηφοριών. Ο βασιλιάς ήταν αυτός που επέλεγε τις αρρηφόρους (Α11). Η επιλογή των νεαρών κοριτσιών λάμβανε χώρα στις 30 Πυανεσίωνος, κατά τη διάρκεια της εορτής των Χαλκέων (Λ4β; Λ5στ). Δύο από τις αρρηφόρους ασχολούνταν με την ύφανση του Ιερού Πέπλου της Αθηνάς και δύο αρρηφόροι διέμεναν στην Ακρόπολη μέχρι την εορτή των αρρηφοριών.

²¹³ Kroll 1982, 65.

²¹⁴ Burkert 1966, 4.

²¹⁵ Burkert 1966, 4, υποσ, 2: IG II/ III² 1933 *τούσδε ἐπιώψατο ὁ ἱεροφάντης την κλίνην στρώσαι τῶ Πλούτωνι και την τράπεζαν κοσμησαι κατά την μαντείαν τοῦ θεοῦ*.

²¹⁶ Mansfield 1985, 270.

- **Διαμονή Αρρηφόρων- Καθήκοντα Αρρηφόρων**

Με βάση τις πηγές υποστηρίχθηκαν διαφορετικές απόψεις. Από την μία πλευρά ο Deubner υποστήριξε ότι επιλέγονταν για κάθε εργασία δύο αρρηφόροι²¹⁷. Επιλέγονταν δύο αρρηφόροι για τη νυχτερινή τελετουργία και δύο αρρηφόροι για την ύφανση του πέπλου. Στήριξε την θεωρία του στο γεγονός ότι η παράδοση του Ιερού Πέπλου εισήχθη στην εορτή των Παναθηναίων το 566 π.Χ. Επομένως όταν καθιερώθηκε η ύφανση του Πέπλου επιλέγονταν δύο ακόμα νεαρά κορίτσια για αυτή την εργασία. Οι νεαρές αυτές κοπέλες χαρακτηρίστηκαν ως αρρηφόροι, καθώς η θεά Αθηνά ήταν ευχαριστημένη με την τέλεση της νυχτερινής τελετής από τις αρρηφόρους. Βέβαια αυτή η ερμηνεία δεν συμφωνεί με τον Πausanία, που υποστηρίζει ότι δύο μόνο αρρηφόροι διέμεναν στην Ακρόπολη.

Από την άλλη μεριά ο Robertson με βάση το κείμενο του Pausanία υποστήριξε ότι δύο αρρηφόροι επιλέγονταν κάθε χρόνο να υπηρετήσουν την θεά στην Ακρόπολη. Κάθε τέσσερα χρόνια όμως θα επιλέγονταν δύο ακόμα αρρηφόροι, οι οποίες αναλάμβαναν το έργο της ύφανσης του ιερού πέπλου της Αθηνάς²¹⁸. Σύμφωνα με την ερμηνεία του Robertson λοιπόν ο Pausanίας αναφερόμενος στην επιλογή δύο αρρηφόρων, περιγράφει την ετήσια νυχτερινή εορτή των αρρηφοριών, ενώ στα λεξικά περιγράφεται η εορτή, που λάμβανε χώρα κάθε τέσσερα χρόνια.

Τον 1^ο αι. π.Χ χρονολογείται και η μαρτυρία του Τρύφωνα (Π6), όπου αναφέρεται σε κάποια ειδικά γλυκά, τα οποία φτιάχνονταν για τις αρρηφόρους και τα οποία ονομάζονταν *ανάστατοι*. Η ίδια μαρτυρία καταγράφεται και στο λεξικό Σούδα (Λ5 α), η οποία χρονολογείται τον 5^ο αι. π.Χ. Η λέξη *ανάστατοι* παραπέμπει σε ανδρικό μόριο σε στιγμή στύσεως. Ο Σχολ. Λουκ. (Σ2) αναφέρει ότι οι *ανάστατοι* ήταν κάποιο είδος γλυκού, το οποίο μετέφεραν οι αρρηφόροι. Κατά τον Donnay όμως οι *ανάστατοι* ήταν γλυκά, τα οποία έτρωγαν οι αρρηφόροι²¹⁹.

- **Αρρηφόροι- Εργαστίες**

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί η μελέτη του Brulé σχετικά με τις εργαστίες²²⁰. Η μελέτη του στηρίχθηκε σε τέσσερις επιγραφές: οι IG II² 1942 και 1943, οι

²¹⁷ Deubner 1932.

²¹⁸ Robertson 1983, 276 -77.

²¹⁹ Donnay 1997, 192.

²²⁰ Brulé 1987, 100.

οποίες χρονολογούνται το 100 π.Χ., η IG II² 1034, που χρονολογείται το 98/7 π. Χ.²²¹ και η IG II² 1036, η οποία χρονολογείται το 78/7 π. Χ.²²² Με βάση τις επιγραφές προσπάθησε να ερευνήσει την κοινωνική τάξη των εργαστίνων, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι τα νεαρά κορίτσια ανήκαν σε επιφανείς οικογένειες της πόλης²²³.

Αυτές οι επιγραφές βρέθηκαν δίπλα στο ναό των Καρυάτιδων, το Ερέχθειο. Τα ονόματα στις επιγραφές είναι γυναικεία. Η αναφορά γυναικών από το γένος των Ευμολπιδών, των Κηρύκων και των Ετεοβουταδών μαρτυρεί την κοινωνική τάξη των κοριτσιών. Οι επιγραφές IG II² 1034, IG II² 1942 και 1943 είναι προς τιμήν της ετήσιας εργασίας 120 περίπου παρθένων, οι οποίες ύφαιναν τον πέπλο της Αθηνάς²²⁴. Μερικές από τις κοπέλες υπηρέτησαν ως εργαστίνας περισσότερες από μία φορές. Οι κοπέλες επιλέγονταν από τις δώδεκα φυλές. Ο Brulé υποστήριξε ότι τα κορίτσια εργαζόταν κατά φυλή κατά τη διάρκεια της ύφανσης του πέπλου, καθώς θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο έργο η ταυτόχρονη εργασία 120 εργαστίνων²²⁵. Ο Robertson από την άλλη πλευρά θεώρησε ότι η ενασχόληση 120 κοριτσιών με την ύφανση του πέπλου ήταν υπερβολή²²⁶. Υποστήριξε λοιπόν ότι αρκετά από τα κορίτσια που επιλέγονταν ως εργαστίνας ασχολούνταν με κάποιες άλλες θρησκευτικές εργασίες²²⁷.

Ο Mansfield από την άλλη πλευρά υποστήριξε ότι στις επιγραφές IG II/III² 1036b και IG II² 1034 αναφέρεται *τῶν παρθένων τῶν ἡργασμένων τῇ Ἀθηνᾷ τὰ ἔρια τὰ εἰς τον πέπλον*²²⁸. Αυτή η έκφραση κατά τον Mansfield σημαίνει ότι τα κορίτσια ασχολούνταν με την επεξεργασία του ακατέργαστου μαλλιού και στη συνέχεια το γνέσιμο του, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί για ύφανση. Σε μία αποσπασματική επιγραφή IG II² 1060 αναφέρεται ... *καλῶς ποιησαμέναις τον πέπλον*. Με βάση αυτή την επιγραφή ο Mansfield θεώρησε ότι οι κοπέλες της επιγραφής IG II² 1060 ασχολούνταν με την ύφανση του πέπλου σε αντίθεση με τις κοπέλες των επιγραφών IG II/III 1036b και IG II² 1034, οι οποίες ασχολούνταν με την επεξεργασία του μαλλιού. Ο Mansfield θεώρησε ότι οι εργαστίνας, που ασχολούνταν με την ύφανση του πέπλου, ήταν οι δύο

²²¹ Mansfield 1985, 283.

²²² SEG 29 (1978), 90.

²²³ Robertson 2004, 140.

²²⁴ Robertson 2004, 140.

²²⁵ Brulé 1987, 102.

²²⁶ Robertson 2004, 143.

²²⁷ Robertson 2004, 144.

²²⁸ Mansfield 1985, 279-80

αρρηφόροι και στήριξε την θεωρία του στις επιγραφές IG II/III 1060 και 1036^a του 2^{ου} αι. π.Χ., όπου τιμούνται οι αρρηφόροι, οι οποίες ύφαναν τον πέπλο της θεάς²²⁹.

Στην αττική επιγραφή IG I³ 7, η οποία χρονολογείται το 460-450π.Χ στις γραμμές 10-11 και 24-25, αναφέρεται ότι το γένος των Πραξιεργιδών ασχολείται με τον πέπλο της θεάς Αθηνάς²³⁰. Ο Mansfield επιχείρησε μία αποκατάσταση της αποσπασματικής επιγραφής (γρ. 24-25) ἀμφιεννύ(ναι τίν πέπλον τέν θεόν Εργας)τινεν. Σύμφωνα με την αποκατάσταση του Mansfield οι εργαστίνες προέρχονταν από το γένος των Πραξιεργιδών και ήταν καθήκον τους να ντύσουν το παλαιό άγαλμα της Αθηνάς με τον καινούριο πέπλο στην εορτή των Παναθηναίων²³¹.

Πολλές από τις εργαστίνες, οι οποίες αναφέρονται στις επιγραφές έχουν διατελέσει κανηφόροι στους Δελφούς. Βέβαια η χρονολογική διαφορά ανάμεσα στην χρονολογία που οι κοπέλες διετέλεσαν εργαστίνες και στη χρονολογία που διετέλεσαν κανηφόροι φανερώνει ότι δεν υπήρχε διαδοχή στα θρησκευτικά τους καθήκοντα²³². Οι κοπέλες Μεγίστη, Δήμω και Πάριον, που υπήρξαν εργαστίνες το 100 περίπου, διετέλεσαν κανηφόροι το 98/7 [IG II² 1942 (3), IG II² 1034(10,11)] καθώς και η Απολλωνία, η Δαμείον και η Αθηνά ήταν εργαστίνες το 98/7 και κανηφόροι το 106/5 π.Χ (IG II² 1034)²³³.

Στις επιγραφές IG II² 1034 και 1942 αναφέρεται ότι οι εργαστίνες είναι *καλαί τῶν παρθένων*. Η έκφραση αυτή αναφέρεται στην αγνότητα και στην ηλικία των εργαστίνων. Στην επιγραφή IG II² 1034 η Λυσιστράτη κόρη του Κηφισέου Μικιόνου αναφέρεται ως εργαστίνα. Η αδερφή του παππού της Αβριλλίς Μικιάνος Κ. ήταν ιέρεια της θεάς Αθηνάς²³⁴. Επιπλέον η Ξενοκράτη Α.Ε (IG II² 1034) ήταν αρρηφόρος πριν γίνει μία από τις εργαστίνες. Η πληροφορία αυτή της επιγραφής IG II² 1034 και 1942 έρχεται σε αντίθεση με τις πληροφορίες που συνάγουμε από τον Ευριπίδη.

Ο πέπλος της θεάς υφαινόταν από ώριμες γυναίκες της πόλης σύμφωνα με την μαρτυρία του Ευριπίδη IT. 222-224, Εκ. 466-74, καθώς η Ιφιγένεια, που είναι άρρωστη, θρηνεί γιατί δεν θα πάρει μέρος στην ύφανση του πέπλου, όπως οι άλλες γυναίκες²³⁵. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι εργαστίνες είναι οι γυναίκες, οι οποίες υφαίνουν τον πέπλο υπό την

²²⁹ Mansfield 1985, 280.

²³⁰ Robertson 2004, 111.

²³¹ Mansfield 1985, 281

²³² Brulé 1987, 103.

²³³ Brulé 1987, 103.

²³⁴ IG II/III² 6398: *ThesCRA* 2a II F (Pirenne- Delforge, 29).

²³⁵ Robertson 2004, 142. Ο Robertson αναφέρει ότι η Ιφιγένεια ήταν παρθένος και ώριμη γυναίκα.

επίβλεψη της ιέρειας της Αθηνάς (Hσύχιος E5653), ενώ οι αρρηφόροι είναι αυτές που τοποθετούν το υφάδι στον αργαλειό. Παρατηρούμε λοιπόν μία διαφορά ανάμεσα στο Ευριπίδη και την πληροφορία της επιγραφής IG II² 1034 και 1942 σχετικά με το ποιος ύφαινε τον πέπλο της θεάς.

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω ο πέπλος κατασκευαζόταν από τις εργαστίνες (Hσύχιος λ. *ἐργαστῖναι*, 5653, II, ρ. 186 Latte), οι οποίες ταυτίζονται με τις δύο από τις τέσσερις αρρηφόρους, που εκλέγονταν [Παυσ. *Αττικιστές* λ. Χαλκεΐα (X2), ρ. 219.22 Erbse), ή ως κάποια ξεχωριστή ομάδα γυναικών, που αναλάμβανε να υφάνει τον πέπλο (Ευρ. *Εκ.* 467). Βέβαια σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί μία άλλη άποψη σύμφωνα με την οποία ο πέπλος της Αθηνάς κατασκευαζόταν από επαγγελματίες υφαντουργούς και όχι από απλές γυναίκες. Σύμφωνα με την *Αθ. Πολ.* (49.3, 60.1) οι αθλοθέτες των Μεγάλων Παναθηναίων αναλάμβαναν σε συνεργασία με το Συμβούλιο την επιχείρηση της κατασκευής του πέπλου²³⁶.

Ο πέπλος σύμφωνα με τον Mansfield κατασκευαζόταν με τον ίδιο τρόπο, όπως οι παναθηναϊκοί αμφορείς, που δίδονταν ως έπαθλο στους νικητές²³⁷. Ο Barber υποστήριξε ότι ο πέπλος κατασκευαζόταν ως αποτέλεσμα διαγωνισμού²³⁸. Ο Rhodes από την άλλη πλευρά θεωρεί ότι οι αθλοθέτες απλώς επέβλεπαν την εργασία των αρρηφόρων, που κατασκεύαζαν τον πέπλο²³⁹. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Αθ. Πολ.* 49.3) το Συμβούλιο έκρινε τα παραδείγματα καθώς και τον πέπλο. Τα παραδείγματα είναι τα δείγματα του διαγωνισμού, τα οποία καταθέτουν οι επαγγελματίες υφαντουργοί με τα εργαστήρια τους και με βάση τα οποία επιλέγουν τον υφαντουργό, ο οποίος θα υφάνει τον παναθηναϊκό πέπλο, ο οποίος θα προσφερθεί στην Αθηνά²⁴⁰.

Προκύπτει λοιπόν το ερώτημα ποιος υφάνει τον πέπλο της θεάς Αθηνάς. Ο Mansfield υποστήριξε ότι οι αρρηφόροι-εργαστίνες ύφαιναν κάθε χρόνο έναν πέπλο χωρίς διακόσμηση, για το παλαιό άγαλμα της θεάς Αθηνάς, ενώ αντίθετα κάθε τέσσερα χρόνια στη διάρκεια των Μεγάλων Παναθηναίων προσφερόταν στην Αθηνά ένας πέπλος διακοσμημένος με την σκηνή της Γιγαντομαχίας, ο οποίος κατασκευαζόταν από επαγγελματίες υφαντουργούς²⁴¹. Ο πέπλος με την σκηνή της Γιγαντομαχίας τοποθετούταν στο παλαιό ξόανο της θεάς στην Ακρόπολη²⁴².

²³⁶ Barber 1992, 113.

²³⁷ Mansfield 1985, 6

²³⁸ Barber 1992, 113.

²³⁹ Rhodes 1981, 568.

²⁴⁰ Mansfield 1985, 6

²⁴¹ Mansfield 1985, 7

²⁴² Mommsen 1898, 115.

Ωστόσο η Καρδάρά πιστεύει ότι ο πέπλος με την παράσταση της Γιγαντομαχίας, που αφιερώνονταν κάθε τέσσερα χρόνια κατά την διάρκεια των Παναθηναίων, δεν τοποθετούνταν στο ξόανο της θεάς, αλλά τον κρεμούσαν μπροστά ή πίσω από το ξόανο της θεάς, το οποίο σύμφωνα με τη ίδια βρισκόταν στον ναό της Αθηνάς Νίκης²⁴³. Ο πρώτος πέπλος κατασκευάστηκε από επαγγελματίες υφαντουργούς (Ζην. *Επιτομή Παροιμιών* I.56). Κατέληξε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι κατασκευάζονταν δύο πέπλοι για την θεά Αθηνά.

Κατά τον Robertson ο ρόλος των αρρηφόρων είναι μόνο τελετουργικός και είναι βέβαιο ότι και άλλες κοπέλες λάμβαναν μέρος στην ύφανση του πέπλου²⁴⁴. Η εργασία 120 περίπου εργαστίνων δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι όλες οι κοπέλες ύφαιναν τον πέπλο της θεάς Αθηνάς, ο οποίος παραδιδόταν κάθε χρόνο στην θεά.

Επομένως ο πολύχρωμος πέπλος με την Γιγαντομαχία είναι ένα έργο, το οποίο ίσως δεν είναι δυνατόν να παραχθεί από τα άπειρα χέρια των αρρηφόρων, τα οποία ήταν νεαρά κορίτσια ηλικίας επτά έως έντεκα ετών. Επομένως αν θεωρήσουμε σωστή την πληροφορία του Ευριπίδη για την ύφανση του πέπλου, τότε θα ο πέπλος θα κατασκευαζόταν από γυναίκες παντρεμένες²⁴⁵ (Ευρ. Εκ. 467), αλλά με την βοήθεια των αρρηφόρων και άλλων νεαρών κοριτσιών. Με βάση αυτή την θεωρία λοιπόν οι εργαστίνες ήταν όλες οι γυναίκες και οι κοπέλες, οι οποίες λάμβαναν μέρος στην ύφανση του περίτεχνου πέπλου (Ησύχιος Ε 5653 *ἐργαστῖναι αἱ τον πέπλον ὑφαίνουσαι*).

• Αρρηφόροι και Εικονογραφία του παναθηναϊκού πέπλου

Σε αρχαϊκό κορινθιακό κρατήρα της συλλογής Astarita (εικ. 19) , ο οποίος βρίσκεται στο Βατικανό, απεικονίζεται η μυθική ιέρεια της Αθηνάς στην Τροία, η Θεανώ²⁴⁶. Η Θεανώ σε αυτή την παράσταση κρατά ρόκα και αδράχτι. Τα αντικείμενα αυτά που κρατά η θεά συμβολίζουν την ιδιαίτερη σχέση της θεάς με την ιερείά της. Καθήκον της ιέρειας είναι η ύφανση και η προετοιμασία του ιερού πέπλου²⁴⁷.

Η συμμετοχή των αρρηφόρων στο στήσιμο του αργαλειού για την ύφανση του πέπλου της θεάς Αθηνάς μαρτυρείται σε δύο αποσπασματικά ανάγλυφα, τα οποία ανακαλύφθηκαν στην Ακρόπολη της Αττικής και χρονολογούνται τον 4^ο αι. π. Χ. Το πρώτο αναθηματικό ανάγλυφο

²⁴³ Καρδάρά 1960, 200.

²⁴⁴ Robertson 2004, 143.

²⁴⁵ Brulé 1987, 99.

²⁴⁶ Beazley 1957, 233-244, XI-XVI. Μελανόμορφος κιονωτός κρατήρας. Χρονολογείται το 560 π. Χ. Μουσείο Βατικανό, Μουσείο Gregoriano Etrusco 35525.

²⁴⁷ Μάντης 1990, 24.

(εικ. 20) είναι προς τιμήν των Τριών Χαρίτων και σώζεται σε αποσπασματική μορφή²⁴⁸. Στο ανάγλυφο απεικονίζεται ένα νεαρό κορίτσι να τοποθετεί το στημόνι στον αργαλειό για την ύφανση του πέπλου της θεάς. Η Παλαγγιά υποστήριξε ότι η ηλικία της κοπέλα μαρτυρεί ότι ήταν αρρηφόρος²⁴⁹.

Η δεύτερη εικονιστική μαρτυρία είναι μία βάση ενός αγάλματος (εικ. 21), η οποία σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση²⁵⁰. Στο θραύσμα απεικονίζεται μία νεαρή κοπέλα, η οποία κρατά ένα πάσσαλο με το στημόνι να κρέμεται από αυτόν. Στα αριστερά υπάρχει μία ακόμα μορφή και το γεγονός αυτό μαρτυρεί ότι επρόκειτο για μια μεγάλη σκηνή. Στα δύο αυτά ανάγλυφα οι Χάριτες δεν απεικονίζονται ολόσωμες. Το ιερό των Τριών Χαρίτων στην Ακρόπολη βρισκόταν πίσω από τον ναό της Αθηνάς Νίκης (Παυσ 9.35.3). Η ανάμιξη των τριών Χαρίτων στην ύφανση του πέπλου της θεάς Αθηνάς δεν μας εκπλήσσει, καθώς σύμφωνα με τον Όμηρο (*Ιλ.* 5.338) οι τρεις Χάριτες ύφαιναν τον πέπλο της θεάς Αφροδίτης. Σύμφωνα με την Παλαγγιά ο αργαλειός και η ύφανση του ιερού πέπλου λάμβαναν χώρα κάπου στον βράχο της Ακροπόλεως και όχι στην Αγορά, όπως υποστήριζαν αρκετοί μελετητές²⁵¹.

- **Ανατολική Ζωφόρος Παρθενώνα (μορφές 31-35)**

Στην μεσαία πλάκα V (εικ. 22) της ανατολικής ζωφόρου του Παρθενώνα²⁵² απεικονίζεται η σκηνή της παράδοσης του πέπλου, ο οποίος προοριζόταν για το παλαιό ξόανο της θεάς Αθηνάς. Ο χώρος, που διαδραματίζεται η σκηνή, είναι σύμφωνα με τον Μάντη η Ακρόπολη²⁵³. Οι δύο μορφές της ζωφόρου 31 και 32 έχουν δημιουργήσει αρκετά ερωτήματα και η ερμηνεία τους παραμένει προβληματική. Ο Stuart και ο Revett ταύτισαν τις δύο μορφές ως αρρηφόρους ή κανηφόρους²⁵⁴. Ο Deubner ταύτισε τις κοπέλες ως αρρηφόρους.²⁵⁵ Η Καρδαρά υποστήριξε ότι οι μορφές 31 και 32 είναι ιέρειες της θεάς και τις ταυτίζει με τις δύο Κεκροπίδες²⁵⁶. Ο Μάντης θεώρησε ότι η μορφή 31 κουβαλούσε ένα υποπόδιο και μια αποκρουσμένη επιφάνεια στο ίδιο ύψος του ανάγλυφου, στη μορφή 32, οδηγεί στο συμπέρασμα

²⁴⁸ Αναθηματικό ανάγλυφο, 4^{ος} αι. π. Χ. Μουσείο Ακροπόλεως 2554. Palagia 2008 α, εικ.5.

²⁴⁹ Palagia 2008 α, 34.

²⁵⁰ Μαρμάρινη βάση αγάλματος, 4^{ος} αι. π. Χ., Μουσείο Ακροπόλεως 3306. Palagia 2008 α, εικ.6.

²⁵¹ Palagia 2008 α, 34.

²⁵² Neils 2008, εικ. 113

²⁵³ Μάντης 1990, 78

²⁵⁴ Stuart and Revett 1787, 12.

²⁵⁵ Deubner 1932, 31

²⁵⁶ Καρδαρά 1961, 115.

ότι η μορφή κρατούσε ένα παρόμοιο αντικείμενο²⁵⁷. Παρατηρώντας την πλάκα της ζωφόρου διαπιστώνουμε ότι τα υποπόδια δεν φέρουν πόδια. Για το λόγο αυτό η Παλαγγιά υποστήριξε ότι οι μορφές 31 και 32 είναι νεαρές κοπέλες, οι οποίες κουβαλούν κίστες και ηγούνται της παναθηναϊκής πομπής²⁵⁸. Στις μορφές 31 και 32 θα πρέπει να αναζητήσουμε πρόσωπα, που σχετίζονται με την λατρεία της Αθηνάς και επομένως θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι είναι οι δύο αρρηφόροι, που υπηρετούν σύμφωνα με τον Πausανία (I, 27, 3) την θεά.

Ο Μάντης υποστήριξε ότι η μορφή 33 είναι η ιέρεια της Αθηνάς²⁵⁹. Την ίδια άποψη με τον Μάντη διατύπωσε και η Παλαγγιά²⁶⁰. Η Καρδαρά από την άλλη πλευρά υποστήριξε ότι η ένδυμασία της μορφής 33 μαρτυρεί ότι δεν πρόκειται για ιέρεια της θεάς²⁶¹. Η μορφή 34 ταυτίστηκε με ιερέα και πιθανόν απεικονίζεται ο ιερέας του Ποσειδώνα- Ερεχθέα²⁶².

Η μορφή 35 ταυτίστηκε με ένα παιδί. Ο Stuart και ο Revett υποστήριξαν ότι η μορφή 35 ήταν μία μικρή σε ηλικία κοπέλα²⁶³. Την ίδια άποψη είχαν ο Robertson και ο Boardman, ότι η στάση του σώματος της μορφής 35 μαρτυρεί ότι πρόκειται για κορίτσι σε νεαρή ηλικία²⁶⁴. Ο Mansfield υποστήριξε ότι η μορφή 35 είναι αρρηφόρος, ηλικίας επτά έως έντεκα ετών (Αριστοφ. Λυσ. 641)²⁶⁵.

Ο Gauer ωστόσο υποστήριξε ότι η μορφή ήταν αρκετά γυμνασμένη και για το λόγο αυτό θεώρησε ότι επρόκειτο για αγόρι²⁶⁶. Η μορφή 35 κρατά στα χέρια της ένα κομμάτι ύφασμα διπλωμένο, το οποίο προτείνει στην μορφή 34, η οποία είναι έτοιμη να το παραλάβει. Την ίδια άποψη με τον Gauer διατύπωσε ο Clairmont. Ο Clairmont υποστήριξε ότι το ένδυμα της μορφής 35 δεν αρμόζει σε κοπέλα, καθώς αφήνει αρκετά μέρη του σώματος ακάλυπτα και επιπλέον οι

²⁵⁷ Μάντης 1990, 80, Boardman 1999, 309.

²⁵⁸ Palagia 2008 α, 33.

²⁵⁹ Μάντης 1990, 78. Η μορφή 33 φορά ιμάτιο και χιτώνα. Σύμφωνα με τον ίδιο ο συνδυασμός ματίου και χιτώνα παρουσιάζεται στις περισσότερες μορφές ιερειών που εικονίζονται στην επιτύμβια πλαστική της κλασικής εποχής. Η απουσία αντικειμένων που να χαρακτηρίζουν τις ιέρειες παρακάμπτεται από την παρουσία των μορφών στην σκηνή παράδοσης του παναθηναϊκού πέπλου στην θεά Αθηνά.

²⁶⁰ Palagia 2008 α, 33; Simon 1983, 67; Parke 1977, 40; Mansfield 1985, 291.

²⁶¹ Καρδαρά 1961, 115.

²⁶² Mansfield 1985, 291, 346; Μάντης 1990, 78.

²⁶³ Stuart and Revett 1787, 12.

²⁶⁴ Robertson 1975, 309. Boardman 1984, 214. Ο Robertson υποστήριξε ότι η μορφή 35 φορά στο λαιμό της δακτυλίους της Αφροδίτης, γεγονός που μαρτυρεί την γυναικεία της φύση.

²⁶⁵ Mansfield 1985, 294.

²⁶⁶ Gauer 1984, 223.

ρυτίδες, που σχηματίζονται στον λαιμό της μορφής είναι ανάλογες με τις ρυτίδες, οι οποίες αποδίδονται σε ανδρικές μορφές²⁶⁷.

Η Connolly διατύπωσε την άποψη ότι δεν μπορούμε να διακρίνουμε το φύλο του παιδιού, βασισμένοι μόνο στην ανατομία του σώματός του²⁶⁸. Η Connolly θεώρησε ότι η μορφή 35 πρέπει να είναι κορίτσι, καθώς ο πέπλος της θεάς Αθηνάς υφαίνεται από αγνές αρρηφόρους²⁶⁹. Η Παλαγγιά θεώρησε ότι το παιδί, που εικονίζεται στην ζωφόρο είναι αρρηφόρος στην υπηρεσία της Αθηνάς Πολιάδος²⁷⁰. Σύμφωνα με την ίδια το νεαρό κορίτσι φορά δίπλακα, τον οποίο φορά συνήθως η ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδος²⁷¹. Ωστόσο η ηλικία της μορφής 35 δεν μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι απεικονίζεται η ιέρεια της Αθηνάς, άλλα ότι μάλλον απεικονίζεται η νεαρή αρρηφόρος, που υπηρετεί την θεά²⁷². Επομένως σύμφωνα με την θεωρία ότι η μορφή 35 είναι αρρηφόρος, ενισχύεται ο ρόλος των αρρηφόρων, που υπηρετούσαν την θεά. Οι αρρηφόροι ωστόσο αναφέρονται ως ζευγάρι, ενώ στην ζωφόρο απεικονίζεται μόνο μία αρρηφόρος. Η παρουσία των αρρηφόρων στην ζωφόρο του Παρθενώνα δεν μας εκπλήσσει καθώς οι αρρηφόροι σχετίζονται άμεσα με την λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος και τον πέπλο. Η απουσία της δεύτερης αρρηφόρου ίσως οφείλεται στο περιορισμό αριθμό μορφών που θα μπορούσαν να εμφανιστούν στην ζωφόρο²⁷³.

- **Επιγραφικές μαρτυρίες για το αξίωμα της αρρηφόρου**

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω το αξίωμα των αρρηφόρων θεωρείται αρκετά σημαντικό ώστε να μνημονεύεται σε δικανικούς λόγους: (Π2, Λ1, Π1) καθώς και άξιο να τιμάται με αναθηματικά αγάλματα στην Ακρόπολη²⁷⁴. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθούν και οι επιγραφές, οι οποίες σχετίζονται με την εορτή των αρρηφόρων και ανέρχονται στις είκοσιπέντε. Ανάμεσα σε αυτές οι είκοσι είναι αφιερώματα των κοριτσιών, τα οποία ανέλαβαν το αξίωμα της αρρηφόρου. Οι είκοσι αυτές επιγραφές βρέθηκαν στην Ακρόπολη της Αθήνας και χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 3^{ου} αι. π. Χ έως τον 2^ο αι. π.Χ.

²⁶⁷ Clairmont 1989, 495-6.

²⁶⁸ Connolly 1996, 60.

²⁶⁹ Connolly 1996, 60.

²⁷⁰ Palagia 2008 β, 6.

²⁷¹ Palagia 2008 β, 5.

²⁷² Palagia 2008 β, 6.

²⁷³ Palagia 2008 α, 37.

²⁷⁴ Robertson 1983, 242: IG II² 3461, 3465 ?, 3466, 3470-73, 3482, 3488, 3496-97, 3515-16, 3528, 3554-56, 3566, 3634, 3960. Οι επιγραφές χρονολογούνται από τον 3αι. π.Χ έως το μέσο του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Στις περισσότερες βάσεις των αγαλμάτων αναφέρεται το όνομα των δωρητών. Συνήθως δωρητές είναι οι γονείς των αρρηφόρων²⁷⁵. Σε αυτές τις βάσεις θα πρέπει να συμπεριλάβουμε την επιγραφή, όπου δωρητής παρουσιάζεται ο θεός της αρρηφόρου²⁷⁶ και τις τέσσερις επιγραφές, στις οποίες ως δωρητές αναφέρονται τα αδέρφια των αρρηφόρων²⁷⁷. Σε μία επιγραφή ως δωρήτρια αναφέρεται μόνο η μητέρα της αρρηφόρου²⁷⁸, ενώ σε μία άλλη δωρητής είναι ο παππούς της κοπέλας, που υπηρετούσε την Αθηνά²⁷⁹. Επιπλέον θα πρέπει να σημειώσουμε ότι δύο αγάλματα, τα οποία χρονολογούνται τον 1^ο αι. μ. Χ, αφιερώθηκαν από το Συμβούλιο και το λαό²⁸⁰.

Στις περισσότερες επιγραφές των βάσεων των αγαλμάτων ανήκει μία σειρά βάσεων αφιερωμένες στην Αθηνά Πολιάδα και την Πάνδροσο²⁸¹. Το ρήμα *ἀνέθηκε/ ἀνέθηκαν* συνοδεύεται από το όνομα του αναθέτη και το όνομα της θεότητας προς τιμήν της οποίας γίνεται η προσφορά του αγάλματος. Σε πολλές επιγραφές η θεά αναφέρεται ως Αθηνά Πολιάς²⁸² και σε αρκετές συνοδεύεται από το όνομα της Πανδρόσου²⁸³. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις περισσότερες επιγραφές χρησιμοποιούνταν συνήθως το πρόθεμα *ἔρρη*²⁸⁴ και μόνο σε δύο επιγραφές παρουσιάζεται το πρόθεμα *ἄρρη*²⁸⁵.

Ωστόσο ο τίτλος εμφανίζεται και με τις δύο γραφές σε επιγραφές, οι οποίες δεν σχετίζονται με λατρείες στην Ακρόπολη²⁸⁶. Οι επιγραφές, που ανακαλύφθηκαν, αποτελούν

²⁷⁵ Donnay 1997, 181: *IG II² 3465; IG II² 3471; IG II² 3472; IG II² 3482; IG II² 3515; IG II² 3528; IG II² 3554; IG II² 3556.*

²⁷⁶ Donnay 1997, 181: *IG II² 3470.*

²⁷⁷ Donnay 1997, 181: *IG II² 3473; IG II² 3488; IG II² 3497; IG II² 3634.*

²⁷⁸ Donnay 1997, 181: *IG II² 3555.*

²⁷⁹ Donnay 1997, 181: *IG II² 3496.*

²⁸⁰ Donnay 1997, 181: *IG II² 3554; IG II² 3556.*

²⁸¹ Burkert 1966, 5: *IG II² 3472, 3488, 3515*

²⁸² Burkert 1966, 5: Οι επιγραφές στις οποίες η θεά Αθηνά συνοδεύεται από το επίθετο Πολιάς είναι *IG II² 3482; IG II² 3488; IG II² 3496; IG II² 3515; IG II² 3516; IG II² 3554; IG II² 3555; IG II² 3556.*

²⁸³ Burkert 1966, 5: Οι επιγραφές οι οποίες σχετίζονται με την Πάνδροσο είναι *IG II² 3472, 3488, 3515*

²⁸⁴ Robertson 1983, 243.

²⁸⁵ Robertson 1983, 243: Στην επιγραφή *IG II² 3528* αναγράφεται η λέξη *ἄρρηφόρον* και στην επιγραφή *IG II² 3960* αναγράφεται η λέξη *ἄρρηφορήσασα*.

²⁸⁶ Robertson 1983, 243: *IG II² 974*, γρ.19- *ἄρρηφοροῦσαν*. Η επιγραφή αναφέρεται σε ένα νεαρό κορίτσι, κόρη του Λεωνίδα, που τελούσε την εορτή των Επιδαύριων. Στην επιγραφή *IG II² 3729* αναφέρεται η λέξη *ἔρρηφορήσασαν* (στην υπηρεσία της Δήμητρας και της Κόρης). Στις επιγραφές *IG II²*

μαρτυρία για το αξίωμα των αρρηφόρων, τις υπηρεσίες τους στην Αθηνά και την παραμονή των νεαρών κοριτσιών, για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα κοντά στο Ναό της θεάς στην Ακρόπολη.

Στην επιγραφή *IG II² 3554*, η οποία χρονολογείται τον 1^ο αι. μ. Χ, πληροφορούμαστε ότι το Συμβούλιο και ο Λαός αφιέρωσαν ένα άγαλμα προς τιμήν της Τερτίας, κόρης του Λευκίου, η οποία διετέλεσε αρρηφόρος στην υπηρεσία της θεάς Αθηνάς, όταν ιέρεια της θεάς ήταν η Στρατόκλεια. Η Στρατοκλεία αναφέρεται ως ιέρεια της Αθηνάς σε επιγραφή *IG II² 3497*, η οποία χρονολογείται τον 1^ο αι. π. Χ. Με βάση τα δεδομένα προκύπτει το συμπέρασμα ότι η αφιέρωση του αγάλματος προς τιμήν της Τερτίας χρονολογείται μεταγενέστερα της υπηρεσίας της ως αρρηφόρου στην Ακρόπολη. Σε κάποια άλλη επιγραφή *IG II² 3960*, η αρρηφόρος τιμάται με άγαλμα, ενώ έχει παντρευτεί και έχει γίνει μητέρα.

Μελετώντας τις επιγραφές που σώζονται παρατηρούμε ότι το όνομα της ιέρειας της θεάς Αθηνάς αναφέρεται σε αρκετές περιπτώσεις²⁸⁷. Το όνομα της ιέρειας έπεται της έκφρασης *ἐπί ιέρειας*. Σε τρεις περιπτώσεις το όνομα της ιέρειας της Αθηνάς μαρτυρείται και από άλλες πηγές. Στην επιγραφή *IG II² 3482*, η οποία χρονολογείται στο τέλος του 2^{ου} αι. π. Χ αναφέρεται το όνομα της ιέρειας της θεάς Αθηνάς, που είναι η Χρυσή²⁸⁸. Το όνομα της Χρυσής αναφέρεται και σε μία επιγραφή ενός αναθηματικού αγάλματος στην Ακρόπολη *IG II² 3484*. Στην επιγραφή *IG II² 3516* (εποχή Αυγούστου) η ιέρεια της θεάς Αθηνάς είναι η Αλεξάνδρα κόρη του Λέοντος. Η Αλεξάνδρα αναφέρεται και σε άλλες τέσσερις αναθηματικές επιγραφές *IG II² 3155, 4341, 4342, 4344*. Τέλος η ιέρεια της Αθηνάς Φιλοτέρα της επιγραφής *IG II² 3473*, η οποία χρονολογείται το 150 π.Χ, ίσως είναι η Φιλτέρα κόρη του Πανσίμαχου, της οποίας το άγαλμα με την αφιερωματική επιγραφή βρέθηκε στην Ακρόπολη *IG II² 3474*. Το όνομά της ιέρειας της Αθηνάς σώζεται σε εννέα ακόμα επιγραφές [*IG II² 3461, 3466, 3470, 3471, 3472, 3515, 3555, 3554, 3497*²⁸⁹] εκ των οποίων σε δύο επιγραφές αναφέρεται ως ιέρεια η Στρατόκλεια [*IG II² 3497, 3554*]²⁹⁰. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι υπάρχουν και τρεις επιγραφές στις οποίες δεν σώζεται

5098-99, που χρονολογούνται τον 2^ο αι. μ. Χ, αναφέρεται το αξίωμα των Ερσηφόρων, χαρακτηρίζοντας δύο ζευγάρια νεαρών κοριτσιών ή γυναικών που υπηρετούσαν την Χλόη Θέμιδα και την Ειλειθυία ἐν Ἄγραις.

²⁸⁷Donnay 1997, 204-5: *IG II² 3470; IG II² 3471; IG II² 3472; IG II² 3473; IG II² 3482; IG II² 3515; IG II² 3516*

²⁸⁸Donnay 1997, 204

²⁸⁹Donnay 1997, 204-5

²⁹⁰Donnay 1997, 204-5

το όνομα της ιέρειας της Αθηνάς²⁹¹. Σε όλες τις επιγραφές ωστόσο το όνομα της αρρηφόρου και τα ονόματα των δωρητών προηγούνται του ονόματος της ιέρειας της Αθηνάς.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί ότι το όνομα δύο αρρηφόρων της Ξενοστράτης (*IG II² 3473*)²⁹² και της Παναρίστης (*IG II² 3488*)²⁹³ εντοπίζεται σε λίστες των εργαστινών (*IG II² 1036, 1034*)²⁹⁴, οι οποίες τιμήθηκαν το 108/7 και το 99/9 π.Χ αντίστοιχα.

Τα αγάλματα των αρρηφόρων χρονολογούνται από τον 3^ο έως τον 2^ο αι. π. Χ. Ο Ralf von den Hoff υποστήριξε ότι στην γλυπτοθήκη του Μονάχου υπάρχει ένα ρωμαϊκό αντίγραφο (εικ.23) αγάλματος αρρηφόρου²⁹⁵. Το άγαλμα της αρρηφόρου με βάση τα χαρακτηριστικά χρονολογείται τον 3^ο αι. π. Χ και επομένως ανήκει σε κάποια βάση του 3^{ου} αι. π. Χ²⁹⁶. Το ρωμαϊκό αντίγραφο έχει διαστάσεις φυσικού μεγέθους και παρουσιάζει ομοιότητες με την μορφή 31 στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα²⁹⁷. Η Vorster υποστήριξε ότι το ρωμαϊκό αντίγραφο στο Σαν Αντώνιο (εικ. 24) είναι άγαλμα αρρηφόρου²⁹⁸. Η ανάθεση αγαλμάτων αρρηφόρων τον 1^ο αι. μ. Χ (*IG II² 3554, 3556*)²⁹⁹ μαρτυρεί την συνέχιση αυτής της πρακτικής και την σημασία της προβολής των οικογενειών, που οι κόρες τους υπηρέτησαν ως αρρηφόροι την θεά.

• Ερρηφόροι- Αρρηφόροι

Με βάση τα παραπάνω προκύπτει το ερώτημα εάν το αξίωμα των ερρηφόρων είναι το ίδιο με το αξίωμα των αρρηφόρων. Επιβάλλεται λοιπόν να διευκρινίσουμε την ορθογραφία των αρρηφόρων. Ο Donnay διεξήγαγε μία λεπτομερή μελέτη σχετικά με την αναφορά της λέξης αρρηφόρια με -α και της λέξης ερρηφόρια με -ε³⁰⁰. Σύμφωνα με αυτή την μελέτη οι αναφορές ανέρχονται στις εβδομήντα έξι, εκ των οποίων οι σαράντα τρεις μαρτυρούν τη λέξη αρρηφόρια, αρρηφόρος, αρρηφορείν. Οι εικοσι πέντε μαρτυρούν τη λέξη ερρηφόρια, ερρηφόρος, ερρηφόρια, ερρηφόρος μία τη λέξη ηρρηφόρου, σε τέσσερις επιγραφές δεν σώζεται το πρώτο

²⁹¹ Donnay 1997, 204-5: *IG II² 3461; IG II² 3466; IG II² 3555*.

²⁹² Donnay 1997, 204.

²⁹³ Donnay 1997, 204.

²⁹⁴ Brulé 1987, 100

²⁹⁵ Munich, Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek 478. Ralf von den Hoff 2008, 134, εικ. 11.

²⁹⁶ Ralf von den Hoff 2008, 137.

²⁹⁷ Ralf von den Hoff 2008, 135, 137.

²⁹⁸ Vorster 1983, 78-9. San Antonio, TX, San Antonio Museum of Art 85.137.2; Ralf von den Hoff 2008, εικ. 12.

²⁹⁹ Donnay 1997, 204.

³⁰⁰ Donnay 1997, 178.

γράμμα της λέξης, ενώ υπάρχουν και τρεις επιγραφές που δεν είναι βέβαιη η αναφορά της λέξης³⁰¹.

Επομένως μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι στην αθηναϊκή λογοτεχνία κυριαρχεί το πρόθεμα ἄρρη- ενώ αντίθετα στις επιγραφές κυριαρχεί το πρόθεμα ἔρρη. Οι επιγραφές στις οποίες χρησιμοποιείται το πρόθεμα ἄρρη είναι IG II² 3960 (128/9 μ.Χ) και IG II² 3528 (αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ)³⁰².

Ο Αριστοφάνης (Π1) χρησιμοποιεί τη λέξη ἄρρηφόρουν. Η χρήση του προθέματος ἄρρη εντοπίζεται στο λόγο του Λυσία (Π2), στον Ανώνυμο (Π3), στο έργο του Μενάνδρου (Π4), στον Διονύσιο Αλικαρνασεύς (Π5), στον Τρύφωνα (Π6), στον Πausανία (Π8), στον Πλούταρχο (Π9), στον Αιλιανό (Π10), στον Κλήμη Αλεξανδρείας (Π12). Στα λεξικά εντοπίζεται στον Αρποκρατίωνα (Α1), στο Ετυμ. Gen., στο Σούδα, στο Μ. Ετυμ., στην Μεγάλη Γραμματική, στον Imm. Bekker (Α9α), στον ψευδό Ηρόδοτο (*Περί κυριων και επιθέτων* 3, 2), στο Σχολ. Αριστ. (Σ1) και στο Σχολ. Λουκ. (Σ2)

Το πρόθεμα ἔρρη εντοπίζεται στις επιγραφές και στα λεξικά. Το πρόθεμα ἔρρη εντοπίζεται στις περισσότερες επιγραφές και στα λεξικά. Το πρόθεμα ἔρρη- παρουσιάζεται στον Ησύχιο λ. ἔρρηφόρια και στον Moeris *Λεξικόν*. Από την άλλη πλευρά το πρόθεμα ερση- μαρτυρείται στο λεξικό της Σούδας και στο Ετυμ. Geniun. Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί η χρήση της λέξης ἄρρηφορούσαν στην επιγραφή IG II² 974, γρ. 19, α (137/6 π.Χ), για μία νεαρή κοπέλα η οποία είχε λάβει μέρος στην εορτή των Επιδαυρίων³⁰³. Στην επιγραφή IG II² 3729 χρησιμοποιείται η λέξη ἔρρηφόρησαν για την υπηρεσία της Δήμητρας και της Κόρης.³⁰⁴ Ο όρος ερσηφόροι χρησιμοποιείται για δύο ζεύγη κοριτσιών, που υπηρετούσαν την Χλόη Θέμιδα και την Ηλιθία στις επιγραφές IG II² 5098 και IG II² 5099³⁰⁵.

Ο Καλλίμαχος (Α4α) αναφέρει ότι τα ἀρρηφόρια είναι μία εορτή, η οποία τελούταν προς τιμήν της Αθηνάς τον μήνα Σκιροφορίωνα. Η εορτή ονομαζόταν και ερρηφόρια, εξαιτίας των κρυφών αντικείμενων που μετέφεραν τα νεαρά κορίτσια. Όταν η εορτή ονομαζόταν ερσηφόρια τελούταν προς τιμήν της Έρσης³⁰⁶. Ο Σχολ. Αριστοφάνης αναφέρεται στην εορτή των

³⁰¹ Donnay 1997, 178.

³⁰² Donnay 1997, 205.

³⁰³ Aleshire 1991, 91-2; Donnay 1997, 204.

³⁰⁴ Donnay 1997, 205.

³⁰⁵ Donnay 1997, 205.

³⁰⁶ Μ. Ετυμ. 149, 13; Καλλίμαχος απόσπασμα 741 PF. ἄρρηφόροι και ἄρρηφόρια ἑορτή

ἐπιτελουμένη τῇ Ἀθηνᾷ ἐν Σκιροφοριῶνι μηνί. Λέγεται δε και διὰ τοῦ ε ἔρρηφόρια. Παρά το

ερρηφορίων και στην εορτή των αρρηφορίων³⁰⁷. Ο Αριστοφάνης (Π1) αναφέρει ότι ο όρος αρρηφόροι προέρχεται από τα άρρητα, τα κρυφά δηλαδή αντικείμενα, που μετέφεραν σε κίστες τα νεαρά κορίτσια, *ἐπειδή τὰ ἄρρητα ἐν κίσταις ἔφεραν τῇ θεῶι αἱ παρθένοι*. Η εορτή ερσηφόρια παραπέμπει στην εορτή προς τιμήν της Έρσης κόρης του Κέκροπα. Ο Burkert στηριζόμενος στην πληροφορία του Σχολ. του Αριστοφάνη αναφέρει ότι η εορτή των αρρηφορίων είναι ίδια με την εορτή των ερρηφορίων (ἄρρητα φέρειν), ενώ η εορτή των ερσηφορίων τελούνταν προς τιμήν της Έρσης³⁰⁸. Την ίδια άποψη υποστηρίζει και ο Ίστρος αναφέροντας ότι ο όρος αρρηφόροι προέρχεται από τον όρο αρρητοφόροι³⁰⁹. Από την άλλη πλευρά ο όρος ερσηφόρια, κατά τον Ίστρο (Σ1) παραπέμπει στην πορεία προς τιμήν της Έρσης, της κόρης του Κέκροπα³¹⁰. Είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι το πρόθεμα ἔρρη και ἔρση, εμφανίζεται κατά κύριο λόγο την ελληνιστική εποχή κυρίως στις επιγραφικές μαρτυρίες. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να λάβουμε υπόψη την θεωρία του Brulé. Ο Brulé υποστηρίζει ότι οι αρρηφόροι δεν έχουν φανερή σχέση με την Έρση³¹¹. Στα λεξικά η χρήση του προθέματος ἔρρη εμφανίζεται από τον 4^ο αι. π.Χ. Ο Αρποκρατίων αναφέρει ότι ο όρος ἄρρηφορεῖν δίνει λεπτομέρειες για την τελετή ενδυμασίας των νεαρών αρρηφόρων³¹².

Μελετώντας τη λέξη αρρηφόρια παρατηρούμε ότι το πρώτο συνθετικό της είναι το ἄρρη- και θεωρείται ότι προέρχεται από την λέξη ἄρρητα, που σημαίνει κρυφά αντικείμενα (Σ1)³¹³. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή όμως η εορτή θα έπρεπε να ονομαζόταν αρρητοφόρια³¹⁴. Ο όρος αρρητοφόρια εντοπίζεται στον Κλήμη Αλεξανδρείας (Π12) και στο Σχολ. Λουκ. (Σ2). Ο Κλήμης Αλεξανδρείας περιγράφει την εορτή των Θεσμοφορίων και την εορτή των

τὰ ἄρρητα και μυστήρια φέρειν. ἢ ἐὰν διὰ τοῦ ε, παρά την Έρσην την Κέκροπος θυγατέρα ἔρσηφόρια· ταύτη γάρ ἤγον την ἑορτήν. οὕτω Σαλούστιος.

³⁰⁷ Αριστοφάνης *Λυσιστράτη* 642. *ἡρρηφόρουν· οἱ μὲν διὰ τοῦ α, ἄρρηφόρια, ἐπειδή τὰ ἄρρητα ἐν κίσταις ἔφερον τῇ θεῶι αἱ παρθένοι. οἱ δε διὰ τοῦ ε ἔρσηφόρια· τῇ γάρ Έρση πομπεύουσι τῇ Κέκροπος θυγατρὶ, ὡς ἱστορεῖ Ίστρος.*

³⁰⁸ Burkert 1966, 6.

³⁰⁹ Ίστρος *FGrHist.* 334 F27. *ἔρρηφόροι Ἀττικοί, αἱ τὴν δρόσον φέρουσαι τῇ Έρση, ἣτις ἦν μία τῶν Κεκροπιδῶν.*

³¹⁰ Αριστοφάνης *Λυσ.* 642; Σούδα α3848

³¹¹ Brulé 1987, 81.

³¹² Το κείμενο σχολιάζεται από τον Burkert 1966, 4 υποσ. 1.

³¹³ Brulé 1987, 88.

³¹⁴ Brulé 1987, 82.

Αρρητοφοριών ως εορτές προς τιμήν της Περσεφόνης. Ο Brulé όμως εκφράζει την άποψη ότι η εορτή των Αρρητοφοριών δεν παρουσιάζει ομοιότητες με την εορτή των αρρηφοριών που περιγράφει ο Πausανίας (Π18), αλλά ίσως θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η εορτή των αρρητοφοριών είναι ισοδύναμη με την εορτή των Θεσμοφοριών³¹⁵. Σε αυτό το σημείο πρέπει να προστεθεί η θεωρία του Will σύμφωνα με την οποία η εορτή των Θεσμοφοριών ήταν μία εορτή των παντρεμένων γυναικών προς τιμήν της Περσεφόνης, ενώ τα αρρηφόρια ήταν μία εορτή των νεαρών παρθένων³¹⁶. Επομένως η εορτή των αρρητοφοριών δεν έχει σχέση με την εορτή των αρρηφοριών. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε και την θεωρία ότι η λέξη αρρηφόρος προέρχεται από την λέξη ἄρρεν που σημαίνει άνδρας³¹⁷.

Το πρόθεμα ἔρρη θεωρείται ως μία εκδοχή της λέξης αρρηφόρια και προέρχεται από την λέξη ἄρρητα³¹⁸. Από την άλλη πλευρά το πρόθεμα ἔρση στη λέξη ἔρσηφορία θεωρείται ότι προέρχεται από την Ἔρση, την κόρη του Κέκροπα³¹⁹.

Ο Robertson διατύπωσε μία νέα θεωρία σχετικά με τη σημασία του προθέματος ἄρρη- και ἔρρη³²⁰. Υποστήριξε ότι η χρήση του -η- ανάμεσα στο πρόθεμα και στο συνθετικό φόρος ίσως έγινε για να διασπαστεί η συνοχή μικρών συλλαβών (π.χ φαλληφόρος, τριποδηφόρος). Θεώρησε λοιπόν ότι το πρόθεμα ἄρρη σχετίζεται με τις λέξεις ἄρριχος, ἄρριχis, ἄρσιχος που σημαίνει ψάθινο καλάθι³²¹. Η αττική λέξη ἄρριχος ίσως είναι φωνητική παραλλαγή του προθέματος ἄρσι. Υπάρχουν και κάποιες άλλες λέξεις με την ίδια μορφή και το ίδιο νόημα όπως ὕριχος, σύριχος, ὕρισσος, σύρισσος, ὕρισκος και συρίσκος. Η κατάληξη ισσος στις παραπάνω λέξεις ίσως μαρτυρεί μη ελληνική παράδοση³²². Ο Brulé υιοθετεί την θεωρία του Robertson και υποστήριξε ότι τα προθέματα ἄρρ-, ἄρσ-, ὕρ-, συρ- ίσως είναι διαφορετικές τοπικές παραλλαγές της ίδιας λέξης³²³. Επομένως η παραλλαγή του προθέματος ἄρρ- σε ἔρρ- δεν εκπλήσσει τους μελετητές³²⁴.

³¹⁵ Brulé 1987, 82.

³¹⁶ Will 1972, 543.

³¹⁷ Adrados 1951, 127-133.

³¹⁸ Brulé 1987, 81; Robertson 1983, 243.

³¹⁹ Brulé 1987, 88.

³²⁰ Robertson 1983, 249.

³²¹ Robertson 1983, 250.

³²² Robertson 1983, 250.

³²³ Brulé 1987, 88

³²⁴ Brulé 1987, 88; Robertson 1983, 250.

Το δεύτερο συνθετικό της λέξης αρρηφόρος- ερρηφόρος είναι –φόρος. Ο Robertson μελέτησε την κατάληξη φόρος στις λέξεις. Σύμφωνα με τον Robertson παραπέμπει σε άτομα, τα οποία μεταφέρουν ορατά αντικείμενα³²⁵. Η κατάληξη χρησιμοποιείται για να δηλώσει άτομα, τα οποία μεταφέρουν: α) φυτά π.χ δαφνηφόρος, δενδροφόρος, θυρσοφόρος, β) φρούτα και λουλούδια π.χ ανθεςφόρος, γ) γιρλάντες π.χ στεφανηφόρος, δ) δάδες π.χ δαιδηφόρος, πυρσοφόρος, ε) καλάθια π.χ κιστοφόρος, κανηφόρος, καλαθηφόρος, στ) αγγεία π.χ ασκοφόρος, τριποδηφόρος και ζ) φαλλούς φαλλοφόρος³²⁶. Η λέξη αρρηφόρια προέρχεται από τις κίστες, τις οποίες μετέφεραν οι νεαρές κοπέλες³²⁷.

Υπάρχουν δύο λέξεις στις οποίες χρησιμοποιείται η κατάληξη φόρος: Θεσμοφόρια και Σκιροφόρια, για τις οποίες έχουν προταθεί πολλές ερμηνείες³²⁸. Η εορτή των Θεσμοφοριών αποτελείται από τη λέξη θεσμός, η οποία προέρχεται από τη λέξη τίθημι, θήκη που σημαίνει δοχείο, μέρος που τοποθετείς μέσα κάτι³²⁹. Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή η λέξη θεσμοφόρος περιγράφει την γυναίκα, η οποία μεταφέρει το κυλινδρικό καλάθι προς τιμήν της Δήμητρας και της Κόρης. Όσον αφορά την εορτή των Σκιροφοριών η ερμηνεία είναι αρκετά δύσκολη. Η εορτή ονομάζεται και Σκίρα. Η μόνη λέξη με την οποία θα μπορούσε να συσχετισθεί η εορτή Σκίρα είναι η λέξη *σκίραφος*³³⁰. Η λέξη σκίραφος σύμφωνα με τον Imm. Bekker (*Anecd. Graecae* I, 300) σημαίνει *όργανον κυβευτικόν*. Επομένως *σκίρον* σημαίνει κάποιο καλάθι το οποίο είναι όμοιο με τον *σκίραφο*.

Ο Moeris στο *Λεξικόν* αναφέρει ότι τα ερρηφόρια ήταν μία εορτή προς τιμήν της Έρσης (*έρρηφόροι Ἀττικοί, αἱ τὴν δρόσον φέρουσαι τῇ Ἐρση, ἣτις ἦν μία τῶν Κεκροπιδῶν*). Ο Ησύχιος αναφέρει ότι η εορτή των αρρηφοριών τελούνταν προς τιμήν της Έρσης (*κἄν μὲν διὰ τοῦ ε ἔρρηφόρια, διὰ το τῇ Ἐρση ἐπιτελεῖσθαι τὴν πομπήν*). Η άποψη αυτή στηρίχθηκε στο μύθο που πρόβαλλε ότι η Έρση ήταν η υπάκουη κόρη του Κέκροπα, η οποία υπάκουσε την εντολή της θεάς Αθηνάς.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να παραθέσουμε την άποψη του Mansfield, ο οποίος υποστήριξε ότι η στενή λατρεία της Αθηνάς με την Πάνδροσο μαρτυρεί ότι η Πάνδροσος θα πρέπει να ήταν η υπάκουη κόρη. Αυτή η θεωρία στηρίζεται στην ύπαρξη επιγραφών των ερρηφόρων προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος και της Πανδρόσου *IG II² 3472* (200-150 π.Χ) και

³²⁵ Robertson 1983, 245.

³²⁶ Robertson 1983, 246

³²⁷ Brulé 1987, 88.

³²⁸ Brulé 1987, 88.

³²⁹ Robertson 1983, 246.

³³⁰ Robertson 1983, 247.

IG II² 3515 (εποχή Αυγούστου)³³¹. Επομένως σύμφωνα με την άποψη αυτή η νυχτερινή τελετουργία θα πρέπει να τελούνταν προς τιμήν της Πανδρόσου και όχι της Έρσης³³².

Σε μία κύλικα, η οποία χρονολογείται μερικά χρόνια μετά τη νίκη εναντίον των Περσών το 480 π.Χ απεικονίζονται οι κόρες του Κέκροπα³³³. Στην πλευρά Α ένα τεράστιο φίδι εμφανίζεται από κάποια δέντρα και κατευθύνεται προς τα αριστερά της σκηνής. Δύο κοπέλες, τρομοκρατημένες από το φίδι, προσπαθούν να ξεφύγουν. Οι δύο κοπέλες είναι οι δύο ανυπάκουες κόρες του Κέκροπα, οι οποίες προσπαθούν να καταφύγουν στο παλάτι του πατέρα τους. Στην είσοδο του παλατιού εικονίζεται η τρίτη κόρη του Κέκροπα, η οποία ανοίγει τα χέρια της προσπαθώντας να προστατέψει τις αδερφές της. Ο Κέκροπας, ο οποίος βρίσκεται εντός του παλατιού, απλώνει τα χέρια του με σκοπό να προστατέψει τις δύο ανυπάκουες κόρες του. Δίπλα στον Κέκροπα εικονίζεται ο Ερισίχθονας. Στην σκηνή αυτή είναι φανερή η αντίθεση ανάμεσα στις δύο ανυπάκουες κεκροπίδες και τη μία που υπάκουσε τη διαταγή της Αθηνάς. Στα αριστερά εικονίζεται το παλάτι, ενώ στα δεξιά η σκηνή με το φίδι διαδραματίζεται στον εξωτερικό χώρο. Ο εξωτερικός χώρος είναι επικίνδυνος για τις δύο κοπέλες και μόνο η οικία είναι μέρος για αυτές ασφαλές.

Η ανυπακοή των δύο κορών του Κέκροπα είναι φανερή και σε έναν κρατήρα. Σε ένα κιονωτό κρατήρα που βρίσκεται στο San Antonio του ζωγράφου του Orchard και χρονολογείται στην αρχή της κλασικής περιόδου εικονίζεται η θεά Αθηνά και οι κόρες του Κέκροπα³³⁴. Η θεά Αθηνά φορά κράνος και αιγίδα της διακοσμημένη με φίδια και χιτώνα διακοσμημένο με δελφίνια στον ποδόγυρο. Η θεά πλαισιώνεται από τις τρεις κόρες του Κέκροπα. Στα δεξιά της σκηνής παρευρίσκεται η Πάνδροσος, η οποία σύμφωνα με το μύθο υπάκουσε την εντολή της Αθηνάς. Η Πάνδροσος είναι τυλιγμένη μέσα στο ιμάτιό της, σκηνή που υποδηλώνει την ταπεινότητά της. Η Αθηνά στρέφεται προς τα αριστερά, προς τις δύο κεκροπίδες, οι οποίες προσπαθούν να ξεφύγουν, κρατώντας στα χέρια τους ελικοειδές αντικείμενο. Βέβαια στην σκηνή δεν απεικονίζονται άλλα αντικείμενα που έχουν σχέση με το μύθο του Εριχθονίου, όπως η κίστη ή το φίδι.

Επομένως σύμφωνα με τις παραπάνω ερμηνείες τα αρρηφόρια είναι μία εορτή, η οποία τελείται κατά το μήνα Σκιροφορίωνα (Μ. Ετυμ. Καλλίμαχος Fr. 741 PF) προς τιμήν της θεάς Αθηνάς. Οι λέξεις αρρηφορέιν/ αρρηφόρου/ αρρηφόρια/ ερρηφόρια προέρχονται από τα άρρητα,

³³¹ Donnay 1997, 204.

³³² Mansfield 1985, 277.

³³³ Frankfuhr, Liebieghaus, inv. no. ST V7. Reeder 1995, 44; *LIMC* Aglauros, Herse, Pandrosos, (Kron, 288), εικ. 15.

³³⁴ Κιονωτός κρατήρας, San Antonio, Museum of Art, αρ.εup. 80-134G. Reeder 1995, 44.

δηλαδή τα κρυφά αντικείμενα, τα οποία μετέφεραν οι αρρηφόροι κατά τη διάρκεια της νυχτερινής τελετής. Το πρόθεμα έρρη ίσως είναι μία παραλλαγή του προθέματος άρρη. Από την άλλη πλευρά οι ερσηφόροι ήταν οι γυναίκες, οι οποίες μετέφεραν την δρόσο προς τιμήν της Έρσης. Η άποψη αυτή στηρίχθηκε στην εκδοχή του μύθου του Εριχθονίου, σύμφωνα με την οποία η Έρση ήταν η κόρη του Κέκροπα, η οποία υπακούσε στις εντολές της θεάς Αθηνάς³³⁵.

• Ερμηνεία της εορτής των Αρρηφορίων

Με βάση τις πηγές, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, είναι δυνατόν να συνθέσουμε την εικόνα της αρρηφόρου και τελετή των αρρηφορίων. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεση μας για τις αρρηφόρους είναι λίγες. Μέσα από την μελέτη των πηγών προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο θεσμός των αρρηφόρων μαρτυρείται μόνο στην πόλη της Αθήνας και σε κανένα άλλο μέρος της Ελλάδας. Η αρχαιότερη αναφορά για τις αρρηφόρους γίνεται από τον Αριστοφάνη (*Λυσ.* 641-642). Οι αρρηφόροι υπηρετούν για ορισμένο χρονικό διάστημα την θεά Αθηνά, και από τον 2^ο αι. π. Χ αναφέρεται σε επιγραφή (*IG II² 974*)³³⁶ η υπηρεσία των αρρηφόρων στα Επιδάυρια προς τιμήν της λατρείας του Ασκληπιού και την περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας μαρτυρείται σε επιγραφή (*IG II² 3729*) η ύπαρξη αρρηφόρου στην υπηρεσία της Δήμητρας και της Κόρης³³⁷. Από την άλλη πλευρά το αξίωμα των ερσηφόρων αναφέρεται στην υπηρεσία της Θέμιδος και της Ηλιθείας τον 2^ο αι. μ.Χ (*IG II² 5098-99*)³³⁸, γεγονός που μαρτυρεί ότι πρόκειται για δημιουργία της ρωμαϊκής εποχής³³⁹. Τα νεαρά κορίτσια που επιλέγονταν ως αρρηφόροι κατάγονταν από την τάξη της αριστοκρατίας³⁴⁰.

Ο Burkert αναφέρει ότι η Πάνδροσος μαζί με τις αδελφές της, Έρση και Άγλαυρο, ανέλαβαν να παράγουν ενδύματα από μαλλί για τους ανθρώπους³⁴¹. Εφόσον λοιπόν οι κεκροπίδες ανέλαβαν να υφάνουν τα πρώτα ενδύματα των ανθρώπων, οι Αθηναίοι ανέθεταν την ύφανση του Πέπλου στις αρρηφόρους. Η δεύτερη λειτουργία των αρρηφόρων, η μεταφορά της κίστης στο ιερό της Αφροδίτης, δικαιολογείται από το μύθο του Εριχθονίου³⁴². Ο Ευφορίων (F.9 Powell) αναφέρει ότι το ιερό καλάθι, το οποίο παρέδωσε η Αθηνά στις Κεκροπίδες, ονομαζόταν

³³⁵ Mansfield 1985, 265-266.

³³⁶ Donnay 1997, 204.

³³⁷ Donnay 1997, 205.

³³⁸ Donnay 1997, 205.

³³⁹ Donnay 1997, 197.

³⁴⁰ Σούδα α 3848. *κατ' ευγενείαν.*

³⁴¹ Burkert 1966, 11.

³⁴² Brulé 1987, 84

κίστη. Στο ίδιο απόσπασμα αναφέρεται ότι από την λυχνία της Αθηνάς, η οποία έκαιγε, έπεσε λάδι στο έδαφος την νύχτα όταν οι κεκροπίδες άνοιξαν την κίστη.

Η εορτή των αρρηφοριών μπορεί να θεωρηθεί ως μία τελετή κατά τη διάρκεια της οποίας τα νεαρά κορίτσια, ηλικίας επτά ως έντεκα χρόνων, εγκαταλείπουν την παιδική ηλικία και εισέρχονται στην ζωή της γυναίκας. Οι δύο αρρηφόροι αντιπροσωπεύουν τα νεαρά κορίτσια της ηλικίας τους³⁴³. Στο κείμενο του Αριστοφάνη (Π1) γίνεται σαφές ότι υπάρχει κάποιο όριο ηλικίας, για να εκλεγεί μία κοπέλα ως αρρηφόρος. Η ηλικία των επτά έως έντεκα χρόνων θα πρέπει να συνδυαστεί με την αγνότητα των αρρηφόρων. Οι αρρηφόροι αναφέρονται άλλοτε ως παιδιάδες³⁴⁴, και άλλοτε ως παρθένοι (Π1). Ο πρώτος χαρακτηρισμός αναφέρεται στην νεαρή ηλικία των κοριτσιών, ενώ ο δεύτερος χαρακτηρισμός αναφέρεται στην αγνότητα των κοριτσιών. Η αγνότητα των αρρηφόρων μαρτυρείται και στον ανώνυμο Διάλογο (Π3), όπου ο νεαρός Θραυσίβουλος αγκαλιάζει την νεαρή αρρηφόρο και η πράξη του θεωρείται ασεβής. Επιπλέον ο Αιλιανός (Π10) αναφέρει ότι οι γυναίκες, οι οποίες συνόδευαν τις αρρηφόρους ήταν *παναγεῖς*. Οι αρρηφόροι ήταν ενδεδυμένες με λευκά ενδύματα³⁴⁵. Το λευκό χρώμα, ίσως συμβόλιζε την ιερή αγνότητα των αρρηφόρων³⁴⁶.

Η εορτή των αρρηφοριών επιβάλλει τον προσωρινό αποκλεισμό των νεαρών κοριτσιών από την κοινότητα. Βέβαια οι κοπέλες μένουν στην οικία των αρρηφόρων, η οποία βρίσκεται εντός της Ακρόπολης. Επίσης κατά τη διάρκεια της διαμονής τους στην Ακρόπολη επιτελείται η μύησή τους στις γυναικείες εργασίες καθώς και η μύησή τους στην σεξουαλικότητα.

Κατά τη διάρκεια της νύχτας τα νεαρά κορίτσια επισκέπτονταν το ιερό της Αφροδίτης, μεταφέροντας κίστες με άγνωστα σε αυτές αντικείμενα. Ο δρόμος που ακολουθούσαν ήταν υπόγειος. Μετά την κάθοδο λαμβάνει χώρα η άνοδος των κοριτσιών, όπου επιστρέφουν και τελειώνει το καθήκον τους ως αρρηφόροι. Μετά το πέρας της αποστολής τους επιστρέφουν κοντά στην οικογένειά τους.

Όλα τα νεαρά κορίτσια θα πρέπει να μάθουν τα έργα των γυναικών, όπως ακριβώς οι αρρηφόροι. Κάθε κοπέλα πρέπει να ξέρει να γνέθει και να υφαίνει. Επιπλέον κατά τη διάρκεια της νυχτερινής τελετής, η επίσκεψη των αρρηφόρων στο ιερό του Έρωτα και της Αφροδίτης συμβολίζει το καθήκον των γυναικών ως συζύγους και ως μητέρες. Το πέραςμα από το ιερό του Έρωτα και της Αφροδίτης συμβολίζει το θάνατο των παρθένων κοριτσιών και την γέννηση της ενήλικης γυναίκας. Η επιλογή των αρρηφόρων σηματοδοτεί την απομάκρυνση από την οικία

³⁴³ Brulé 1987, 87.

³⁴⁴ Σούδα; Μ. Ετυμ.

³⁴⁵ Σούδα α 3848.

³⁴⁶ Mansfield 1985, 310, υποσ. 25.

των γονέων και τη διανομή τους για ορισμένο χρονικό διάστημα στο βουνό. Η υπακοή των αρρηφόρων ως προς το άγνωστο αντικείμενο των κιστών συμβολίζει την υποταγή των νεαρών κοριτσιών στα ήθη της κοινωνίας και την αποδοχή των ευθυνών τους σε θέματα σεξουαλικής ζωής και της ανατροφής των παιδιών³⁴⁷.

Για τον Robertson η αναφορά του ιερού της Αφροδίτης από τον Πausanias (Π18), πραγματοποιείται για να γίνει γνωστός ο προορισμός των αρρηφόρων και δεν υπάρχουν αποδείξεις και μαρτυρίες για τη λατρεία της Αφροδίτης κατά τη διάρκεια της εορτής των αρρηφορίων³⁴⁸. Ο προορισμός των αρρηφόρων δεν ήταν το ιερό της Αφροδίτης, αλλά το υπόγειο πέραςμα³⁴⁹. Ο Robertson στήριξε τη θεωρία του στον μύθο του Εριχθονίου. Ο Εριχθόνιος γεννήθηκε από την Γη. Ο Ηφαίστος ερωτεύθηκε την Αθηνά και την κατεδίωξε. Η Αθηνά σκούπισε το σπέρμα του Ηφαίστου από τη γάμπα της με ένα κομμάτι μαλλί, το οποίο πέταξε στη Γη. Η Γη κυοφόρησε το παιδί της Αθηνάς και του Ηφαίστου και όταν το γέννησε το παρέδωσε στη θεά Αθηνά. Η Αθηνά τοποθέτησε το παιδί σε μία κίστη και το παρέδωσε στις κόρες του Κέκροπα. Κατά τον Robertson αυτή η στιγμή είναι τη στιγμή που οι αρρηφόροι επιστρέφουν από το υπόγειο πέραςμα.

Στον Βίο του Ισοκράτη (Π19) πληροφορούμαστε ότι στην Ακρόπολη υπήρχε μία σφαίρα με την οποία έπαιζαν οι αρρηφόροι. Σύμφωνα με τον Brulé η σφαίρα συμβολίζει τις δραστηριότητες των ανύπαντρων γυναικών³⁵⁰ και την παραμονή του γάμου τους αφιέρωναν την σφαίρα στην θεά Άρτεμη. Από την άλλη πλευρά μελετώντας τα κτερίσματα στους τάφους των νεαρών κοριτσιών παρατηρούμε ότι είναι συνήθως ένα ζώο, μία κούκλα και μία σφαίρα³⁵¹.

• Ανάστατοι

Στην κίστη, την οποία εμπιστεύθηκε η θεά Αθηνά στις Κεκροπίδες, ήταν τοποθετημένος ο Εριχθόνιος μαζί με φίδια³⁵². Σε μία πελίκη του Ζωγράφου του Εριχθονίου απεικονίζεται η Αθηνά με τον Εριχθόνιο³⁵³. Στην Α πλευρά του αγγείου απεικονίζεται η θεά Αθηνά, η οποία αποδίδεται σε όψη τριών –τετάρτων. Κρατά στο δεξί της χέρι το δόρυ, ενώ στο αριστερό το

³⁴⁷ Reeder 1995, 248.

³⁴⁸ Robertson 1983, 254

³⁴⁹ Robertson 1983, 254

³⁵⁰ Brulé 1987, 90.

³⁵¹ Brulé 1987, 90.

³⁵² Loraux 1984, 30. Το μωρό προστατεύονταν από ένα ή δύο φίδια.

³⁵³ Reeder 1995, 257-278, εικ. 69; *ARV*² 1218.1 Το αγγείο χρονολογείται το 440-430π.Χ και βρίσκεται στο Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, in.no.GR 1864.10-7.125, [E 372].

κράνος της. Έχει μαζεμένα τα μαλλιά της και φέρει στο κεφάλι της ταινία. Η θεά κοιτάζει προς το μωρό Εριχθόνιο, το οποίο ξεπροβάλλει μέσα από μία κίστη μαζί με δύο φίδια, ένα από τα οποία φέρει γένια. Η παρούσα σκηνή παραπέμπει τη στιγμή που οι Αγλαυρίδες έχουν ήδη ανοίξει την κίστη. Η άποψη αυτή ενισχύεται αν λάβουμε υπόψη τη σκηνή της Β΄ πλευράς. Απεικονίζονται δύο γυναικείες μορφές, οι οποίες τρέχουν και προσπαθούν να ξεφύγουν. Οι δύο αυτές γυναίκες είναι οι κόρες του Κέκροπα, οι οποίες άνοιξαν την κίστη και τρομοκρατήθηκαν από την παρουσία των φιδιών.

Φίδια και φαλλοί από ζυμάρι χρησιμοποιούνταν και στην εορτή των Θεσμοφορίων³⁵⁴. Ο Πausανίας δεν αναφέρει ότι όταν επέστρεφαν οι αρρηφόροι από το ιερό της Αφροδίτης μετέφεραν κίστες στις κεφαλές, αλλά κάτι *εγκεκαλυμένον*, δηλαδή κάτι τυλιγμένο σε ύφασμα³⁵⁵. Σε αυτό το σημείο ο Burkert υπέθεσε ότι το αντικείμενο που ήταν τυλιγμένο στο ύφασμα συμβόλιζε το μωρό Εριχθόνιο³⁵⁶. Επομένως με βάση την ερμηνεία του Burkert τα αρρηφόρια είναι μία τελετή κατά την οποία αναπαρίσταται η πορεία των νεαρών κοριτσιών, τα οποία θα γίνουν σύζυγοι και μετά μητέρες. Το *έγκεκαλυμένον*, που λάμβαναν οι αρρηφόροι, όταν φθάνουν στον περίβολο και αφήνουν τις κίστες, τις οποίες μεταφέρουν στις κεφαλές, είναι σύμφωνα με τον Robertson μία πέτρα³⁵⁷.

Από την άλλη πλευρά το φίδι, που προστάτευε το μωρό Εριχθόνιο μέσα στην κίστη, ανήκει στην θεά Αθηνά και συμβολίζει την φαλλική γονιμοποίηση³⁵⁸. Η σχέση των αρρηφόρων με τα φίδια μαρτυρείται και από την τύχη των κορών του Κέκροπα, οι οποίες δεν υπάκουσαν την εντολή της θεάς Αθηνάς και άνοιξαν την κίστη που τους εμπιστεύθηκε η θεά και είδαν το μωρό Εριχθόνιο μαζί με ένα φίδι ή φίδια και τρομαγμένες έπεσαν από την Ακρόπολη. Επιπλέον ο Σχολ. Λουκ. αναφέρει ότι τα γλυκά των αρρηφόρων ήταν φίδια και ανδρικά μόρια (*μιμήματα δρακόντων και ανδρείων σχημάτων*).

Ο Ηρόδοτος αναφέρει την ύπαρξη του φιδιού, το οποίο βρισκόταν στο ιερό της Αθηνάς. Στο κεφάλαιο 8,41 αναφέρεται ότι το ιερό φίδι ήταν προστάτης της Ακρόπολης. Κάθε μήνα οι Αθηναίοι του προσέφεραν μία μελόπιτα. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο όλα τα προηγούμενα έτη η πίτα τρωγόταν και δεν βρισκόταν, τη χρονιά της εισβολής των Περσών η πίτα έμεινε ανέγγιχτη. Μόλις το είδαν αυτό οι Αθηναίοι κατάλαβαν ότι η θεά- προστάτης της πόλης, εγκατέλειψε το ιερό της, και με μεγαλύτερη προθυμία άφησαν την πόλη τους. Ο Robertson με βάση τις

³⁵⁴ Burkert 1993, 497

³⁵⁵ Πausανίας I, 27, 3.

³⁵⁶ Burkert 1966, 18

³⁵⁷ Robertson 1983, 265.

³⁵⁸ Burkert 1993, 474.

πληροφορίες του Σχολ. Λουκ. υποστήριξε ότι κατά τη διάρκεια των Αρρηφορίων οι νεαρές κοπέλες προσέφεραν τροφή στο ιερό φίδι της θεάς Αθηνάς³⁵⁹. Επιπλέον θεώρησε ότι στην περιγραφή των Θεσμοφορίων ο Σχολ. Λουκ. σε κάποια σημεία αναφέρεται στην εορτή των αρρηφορίων³⁶⁰.

Ο Αιλιανός (Αιλ. Ν.Α 11.16) αναφέρει τη λατρεία της Juno στο Λάτιο. Στο ναό της υπήρχε μία βαθιά σπηλιά, όπου ζούσε το φίδι της θεότητας. Μία φορά το χρόνο οι γυναίκες τάζαν το φίδι. Οι γυναίκες πήγαιναν στην σκοτεινή σπηλιά από μία κλίμακα. Ο Αιλιανός αναφέρει ότι έδιναν στο φίδι ως τροφή γλυκά, τα οποία μετέφεραν κρατώντας τα στα χέρια. Από την άλλη πλευρά ο Προπέρτιος (Προπ. 4.8.3 -16) αναφέρει ότι οι γυναίκες έφεραν κάνιστρα (καλάθια). Τα Αρρηφόρια παρουσιάζουν ομοιότητες με την εορτή στο Λάτιο προς τιμήν της Juno. Τα κορίτσια επιλέγονταν και μετέφεραν τροφή σε φίδια, που ζούσαν σε υπόγεια σπηλιά. Η θεότητα της Juno της νότιας Ετρουρίας έχει κάποια στοιχεία με την Αθηνά και την Ήρα της κεντρικής Ελλάδας και της Αργολίδος³⁶¹. Επομένως η ομοιότητα των αρρηφορίων με την εορτή της Juno είναι απόδειξη ότι οι αρρηφόροι μετέφεραν τροφή στα φίδια, που ζούσαν στην Ακρόπολη.

Σύμφωνα με το λεξικό Σούδα (α 3848) και την πληροφορία του Τρύφωνα (Π6) για τις αρρηφόρους έφτιαχναν ένα ειδικό γλυκό, το οποίο ονομάζονταν *ανάστατος*. Κατά τον Brulé το όνομα *ανάστατος* παραπέμπει στο ανδρικό μόριο τη στιγμή που βρίσκεται σε στύση³⁶². Την άποψη αυτή ενισχύει η πληροφορία του Σχολ. Λουκ. (Σ2) σύμφωνα με την οποία τα κρυφά αντικείμενα, που μετέφεραν οι αρρηφόροι ήταν γλυκά σε μορφή φαλλών. Βέβαια οι *ανάστατοι*, που αναφέρονται στο λεξικό σούδα, ίσως φτιάχονταν για τις αρρηφόρους και δεν πρόκειται για τα κρυφά αντικείμενα, τα οποία μετέφεραν³⁶³.

- **Σύγκριση Θεσμοφορίων- Αρρηφορίων.**

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Σχολιαστ. Λουκ. και ο Κλήμης Αλεξανδρείας παρουσιάζουν ομοιότητες ανάμεσα στις εορτές των Θεσμοφορίων, των Σκιροφορίων και των Αρρητοφορίων³⁶⁴. Ο Κλήμης Αλεξανδρείας (*Προτρεπτικός*, II, 17, I) τον 2^ο/3^ο αι. μ. Χ αναφέρει ότι οι γυναίκες γιορτάζουν την άνοδο της Περσεφόνης από τον Άδη με

³⁵⁹ Robertson 1983, 255.

³⁶⁰ Robertson 1983, 256.

³⁶¹ Dalmer 1974, 3-56.

³⁶² Brulé 1987, n. 1, 92.

³⁶³ Donnay 1997, 192.

³⁶⁴ Σχολ. Λουκ. 275.23-276.28.(Rabe) Rohole Kleine Schriften II, 1901,355-365.

τρεις εορτές: τα Θεσμοφόρια, τα Σκιροφόρια και τα Αρρητοφόρια (*ταύτην την μυθολογίαν αἱ γυναῖκες ποικίλως κατὰ πόλιν ἐορτάζουσι, Θεσμοφόρια, Σκιροφόρια, Αρρητοφόρια, πολυτόπως την Φερεφάττης ἐκτραγωδοῦσαι ἄρπαγὴν*). Ο Κλήμης αναφέρει την εορτή των αρρηφόρων με το όνομα αρρητοφόρια, ονομασία που χρησιμοποιεί και ο σχολ. Λουκ. στο κείμενό του.

Στο κείμενο του Σχολ. Λουκ. πληροφορούμαστε ότι η εορτή των Σκιροφορίων ξεκινά από την Ακρόπολη, την ίδια περίπου εποχή του έτους όπως ακριβώς η εορτή των αρρηφορίων. Σύμφωνα με το κείμενο τα θεσμοφόρια παρουσιάζουν ομοιότητες με τα Αρρηφόρια. Επιπλέον η εορτή των Σκιροφορίων ονομάζεται και εορτή των Θεσμοφορίων. Συνεχίζει αναφέροντας ότι η ίδια εορτή είναι και τα Αρρητοφόρια. Κατά τη διάρκεια της εορτής των θεσμοφορίων οι γυναίκες έριχναν χοίρους στα μέγαρα, στο χάσμα της Δήμητρας και της Κόρης. Τα μέγαρα ήταν υπόγειες σπηλιές, στις οποίες θεωρούσαν ότι υπήρχαν φίδια, τα οποία έτρωγαν τα περισσότερα από αυτά που έριχναν εκεί οι γυναίκες. Επιπλέον αναφέρεται ότι οι γυναίκες ετοιμάζαν και έφερναν επάνω τα απόρρητα ιερά πράγματα από ζυμάρι, τα οποία ήταν συνήθως ομοιώματα φιδιών και φαλλών (*δε κἀνταῦθα ἄρρητα ἱερά ἐκ στέτος τοῦ σίτου κατασκευασμένα, μιμήματα δρακόντων καὶ ἀνδρείων σχημάτων*). Ο Κλήμης σε αντίθεση με τον σχολ. Λουκ. δεν αναφέρεται στα αντικείμενα, τα οποία μετέφεραν οι αρρηφόροι.

Σύμφωνα με τον Robertson η ομοιότητα ανάμεσα στις εορτές οφείλεται στην αναφορά των χασμάτων και των αδύτων, όπου κατοικούν τα φίδια³⁶⁵. Βέβαια κατά τη γνώμη του Robertson οι πληροφορίες του Σχολ. Λουκ. δεν ταιριάζουν απόλυτα στην περιγραφή της εορτής των Θεσμοφορίων και πιθανόν προέρχονταν από την εορτή, των αρρηφορίων³⁶⁶. Πιθανόν ο Σχολ. Λουκ. στην αρχή του κειμένου του περιγράφει την εορτή των Θεσμοφορίων, στη συνέχεια όμως αναφέρεται στην εορτή των αρρηφορίων και τέλος επανέρχεται στην περιγραφή των θεσμοφορίων, χωρίς να το κάνει σαφές στο κείμενό του. Κατά τον Robertson η παρουσία των φιδιών δεν σχετίζεται με την εορτή των Θεσμοφορίων σε άλλες πηγές και επιπλέον η τροφή των φιδιών δεν είναι χοίροι αλλά ειδικά γλυκά³⁶⁷.

Η εορτή των Αρρητοφορίων δεν αναφέρεται σε άλλες πηγές εκτός των δύο αυτών μαρτυριών. Η εορτή των Θεσμοφορίων τελούνταν προς τιμήν της Δήμητρας Θεσμοφόρου. Στην Αθήνα η εορτή λάμβανε χώρα στις 11 έως τις 13 Πυανεψίωνος. Η εορτή των Σκιροφορίων τελούνταν πιθανόν μόνο στην πόλη της Αθήνας, προς τιμήν της Δήμητρας και της κόρης στις 13

³⁶⁵ Robertson 1983, 256.

³⁶⁶ Robertson 1983, 256. Στην αρχή του κειμένου ο Σχολ. Λουκ. περιγράφει την εορτή των θεσμοφορίων. Στη συνέχεια όμως αναφέρεται σε άλλη εορτή χωρίς να το δηλώνει και στο τέλος επανέρχεται στην εορτή των θεσμοφορίων.

³⁶⁷ Robertson 1983, 256.

Σκιροφορίωνα. Επομένως οι δύο αυτές εορτές τελούνταν προς τιμήν της Δήμητρας, ενώ η εορτή των αρρηφορίων τελούνταν προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος. Από την άλλη πλευρά ωστόσο ερώτημα θέτει η ομοιότητα που αναφέρει ο σχολ. Λουκ. και ο Κλήμης Αλεξανδρείας σε συνδυασμό με κάποια επιγραφή (*IG II² 3729*), όπου αναφέρεται η υπηρεσία αρρηφόρου προς τιμήν της θεάς Δήμητρας³⁶⁸.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί η άποψη του Brulé ότι η εορτή των Αρρητοφορίων παρουσιάζει ομοιότητες με την εορτή των Θεσμοφορίων. Ο Will προσθέτει ότι η εορτή των Θεσμοφορίων και των Αρρητοφορίων τελούνταν από παντρεμένες γυναίκες προς τιμήν της Δήμητρας και της Κόρης, ενώ η εορτή των Αρρηφορίων τελούνταν από παρθένες κοπέλες προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος³⁶⁹. Επομένως η εορτή των Αρρητοφορίων και η εορτή των Αρρητοφορίων δεν είναι όμοιες.

- **Αιτία τέλεσης της εορτής- Σχέση με Κεκροπίδες.**

Μελετώντας την αττική μυθολογία γίνεται κατανοητό ότι οι γυναίκες κατέχουν μία σημαντική θέση σε αυτή. Η πόλη των Αθηνών άλλωστε είναι αφιερωμένη σε μία γυναικεία θεότητα, την θεά Αθηνά. Σύμφωνα με τη μυθολογία ο Ήφαιστος ερωτεύθηκε την Αθηνά και την καταδίωξε. Η Αθηνά κατάφερε και ξέφυγε από τον Ήφαιστο. Το σπέρμα όμως του θεού έπεσε πάνω στη γάμπα της Αθηνάς. Η θεά τότε σκούπισε το σπέρμα με ένα κομμάτι υφάσματος, το οποίο στη συνέχεια πέταξε στο έδαφος. Αυτό ήταν αρκετό ώστε να κυοφορήσει η Γη ένα παιδί. Η Αθηνά δέχθηκε το μωρό και το μεγάλωσε υπό την επίβλεψη της. Η θεά Αθηνά εμπιστεύθηκε το μωρό στις κόρες του Κέκροπα (*Ευρ. Των 18-26; 268-274; 1427-1432*)³⁷⁰. Οι Κεκροπίδες, κόρες του Κέκροπα, ονομάζονταν Άγλαυρος, Πάνδροσος και Έρση. Η Αθηνά εμπιστεύθηκε στις κόρες του Κέκροπα το καλάθι, όπου είχε κρύψει το μωρό³⁷¹. Δύο από αυτές εξαιτίας της περιέργειας τους άνοιξαν το καλάθι και ανακάλυψαν το μωρό, το οποίο φυλασσόταν από ένα φίδι. Κυριευμένες από φόβο, οι νεαρές κοπέλες έπεσαν από την Ακρόπολη και πέθαναν³⁷².

Η Πάνδροσος πρέπει να ήταν η μία από τις τρεις κόρες του Κέκροπα, η οποία υπάκουσε την διαταγή της θεάς Αθηνάς και δεν ήθελε να δει τι περιείχε το κάνιστρο που τους παρέδωσε η θεά Αθηνά³⁷³. Σε ένα αλάβαστρο του ζωγράφου της Καρλσρούης³⁷⁴ απεικονίζεται η θεά Αθηνά

³⁶⁸ Donnay 1997, 205.

³⁶⁹ Will 1972, 543.

³⁷⁰ LIMC, Aglauros, Herse, Pandrosos (Kron) 283-4

³⁷¹ LIMC, Erechtheus, (Kron) 923

³⁷² Loraux 1984, 30.

³⁷³ Loraux 1984, 31.

να καταδιώκει μία νεαρή κοπέλα. Η νεαρή αυτή κοπέλα, η οποία είναι μία από τις κόρες του Κέκροπα, προσπαθεί να ξεφύγει καθώς κατευθύνεται προς τα δεξιά, ενώ κοιτάζει την θεά. Η Αθηνά φορά το κράνος της και την αιγίδα της, η οποία απλώνεται στην σκηνή εξαιτίας της κίνησης του αριστερού της χεριού, το οποίο απλώνει προς το μέρος της νεαρής κοπέλας. Στο δεξί της χέρι η Αθηνά κρατά το δόρυ της. Οι δύο μορφές καταλαμβάνουν ολόκληρη την επιφάνεια του αγγείου. Πρόκειται για την στιγμή που οι κεκροπίδες έχουν ανοίξει την κίστη, που τους εμπιστεύθηκε η θεά Αθηνά. Στην σκηνή ωστόσο δεν απεικονίζεται η κίστη, στην οποία ήταν τοποθετημένος ο Εριχθόνιος, ή το φίδι, το οποίο προστάτευε το μωρό.

Η τελετουργία των αρρηφόρων σχετίζεται με τις κεκροπίδες³⁷⁵. Επομένως ως αιτία της τέλεσης των αρρηφορίων παρουσιάζεται ο μύθος της Αθηνάς και του Εριχθονίου³⁷⁶. Σε μία λήκυθο του ζωγράφου της Φιάλης απεικονίζεται η θεά Αθηνά μαζί με την Άγλαυρο³⁷⁷. Η θεά Αθηνά πιάνει το αριστερό χέρι της Αγλαύρου, η οποία προσπαθεί να φύγει μακριά. Ανάμεσα στην θεά Αθηνά και την Άγλαυρο απεικονίζεται μία αναποδογυρισμένη κίστη μέσα από την οποία ξεπροβάλλει ένα φίδι, το οποίο κατευθύνεται προς την Άγλαυρο. Στην σκηνή δεν απεικονίζεται το μωρό Εριχθόνιος.

Σε κάποιο θραύσμα του αγγειογράφου Σοφίλου απεικονίζεται μία πομπή³⁷⁸. Στο θραύσμα βλέπουμε μέρος της πομπής. Δύο γυναίκες κρατούν ένα στρώμα. Υπάρχει επιγραφή που αποκαλύπτει ότι η μια είναι η Πάνδροσος. Η άλλη μορφή πρέπει να είναι η αδερφή της η Άγλαυρος. Πίσω τους βρίσκεται η κύρια μορφή, κρατώντας σκήπτρο, και όπως ο Beazley υποστήριξε, πρέπει να είναι ο πατέρας τους, ο Κέκροπας.

Με βάση το θραύσμα αυτό μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο Κέκροπας και οι κόρες του ήταν ήδη γνωστοί στην Ακρόπολη στις αρχές του 6^{ου} αιώνα. Τίποτα όμως από τα παραπάνω δεν

³⁷⁴ Αθήνα, Εθνικό Μουσείο 17917. *ARV*² 735. 460 π. X. Brulé 1987, 97.

³⁷⁵ Burkert 1993, 305, 473. Η Αθηνά παρέδωσε την κίστη με το βρέφος στην Άγλαυρο, την Έρση και την Πάνδροσο. Την νύχτα όμως όταν η Αθηνά απουσίαζε, η Άγλαυρος και η Έρση άνοιξαν την κίστη και αντίκρισαν το βρέφος μαζί με δύο φίδια. Η παρουσία των φιδιών τις τρομοκράτησε τις κεκροπίδες, οι οποίες έπεσαν από τη βόρεια πλευρά της Ακροπόλεως.

³⁷⁶ Brulé 1987, 84. Ο Brulé υποστήριξε ότι η ο μύθος της κίστης, που άνοιξαν οι κεκροπίδες αποτελεί την αιτία της τέλεσης της εορτής των αρρηφορίων.

³⁷⁷ Reeder 1995, 252, εικ.66; LIMC, Aglauros, Herse, Pandrosos (U. Kron), εικ. 19. Το αγγείο βρίσκεται στο Basel, Antikenmuseum Basel and Sammlung Ludw/G, inv.no. BS 404. Χρονολογείται το 435-430π.Χ

³⁷⁸ Shapiro 1998, 132. Πρόκειται για ένα θραύσμα διακοσμημένο με την μελανόμορφη τεχνική. Βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας Αkr. 508α και βρέθηκε στην Ακρόπολη. Χρονολογείται το 580 π.Χ; LIMC, Aglauros, Herse, Pandrosos (Kron), εικ. 4.

αποδεικνύει ότι η ιδέα της αυτοχθονίας, συνδεδεμένη με το μύθο του Ερεχθέα, ήταν επικρατούσα στην Αθήνα κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα, παρά μόνο ότι η ηρωική και λατρευτική παράδοση πάνω στην οποία στηρίχθηκε η πίστη στην αυτοχθονία ήταν ήδη διαδεδομένη τον 6^ο αιώνα.

Ο Κέκροπας ήταν ο πρώτος βασιλιάς³⁷⁹, ο Εριχθόνιος ήταν ο δεύτερος βασιλιάς, αλλά ήταν ο πρώτος Αθηναίος. Ο Κέκροπας βασίλευσε και εγκατέστησε την τάξη στη γη. Ο Κέκροπας όμως δεν ήταν βασιλιάς της πόλης της Αθήνας (Θουκ. ΙΙ, 15, 1), αλλά μιας περιοχής, που ονομαζόταν *Κεκρόπια* (ίσως όμως ήταν μέρος της Αττικής). Ο Ηρόδοτος στον Κατάλογο των Πλοίων (8.44) αναφέρει ότι οι Αθηναίοι όταν την Ελλάδα την είχαν οι Πελασγοί, ονομάζονταν Κραναοί. Όταν βασίλευσε ο Κέκροπας ονομάστηκαν Κεκροπίδες και όταν την αρχή ανέλαβε ο Ερεχθέας ονομάστηκαν Αθηναίοι. Η ονομασία αυτή πιθανότατα οφείλεται στην σχέση που είχε ο Ερεχθέας με την θεά Αθηνά. Ο Ερεχθέας στην ιστορία των Αθηναίων είναι ένας σημαντικός κρίκος στη γενεαλογία, η οποία αρχίζει από τον Κέκροπα και καταλήγει στο Θησέα, ο οποίος μετέτρεψε την Αθήνα σε πόλη. Για τους πολίτες της Αθηνάς αυτή η συγκέντρωση των δημοτών δεν άλλαξε τίποτα το ουσιαστικό καθώς η θεά Αθηνά είχε εγκατασταθεί στην Ακρόπολη πολύ πριν τον συνοικιστή Θησέα.

Οι Αθηναίοι συνέδεσαν τη χθόνια προέλευση του Ερεχθέα, του μυθολογικού προγόνου τους, με την δική τους αυτόχθονη προέλευση, αλλά δεν υπάρχει απόδειξη ότι αυτή η σύνδεση έγινε ωρίς³⁸⁰. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η αναφορά της αυτόχθονης γέννησης του Ερεχθέα στην *Ιλιάδα* αποτελεί ένα *terminus ante quem* για την αντίληψη τους ότι ζούσαν από πάντοτε στην Αττική³⁸¹. Στα μέσα του 5^{ου} αι. π. Χ ο μύθος του Κέκροπα και των ανυπάκουων θυγατέρων του ήταν ήδη γνωστός στην αθηναϊκή κοινωνία. Σε ένα ρυτό, το οποίο είναι έργο του Σωτάδη και έχει τη μορφή Σφίγγας εικονίζεται ο μύθος του Κέκροπα³⁸². Το συγκεκριμένο αγγείο είναι διακοσμημένο με μία ζωφόρο, η οποία διατρέχει όλη την επιφάνεια του και χωρίζεται σε τρεις σκηνές. Ο Κέκροπας εικονίζεται μισός φίδι, μισός άνθρωπος να κρατά το σκήπτρο του βασιλείου του στο αριστερό του χέρι και στο δεξί του χέρι να κρατά μία φιάλη. Η Νίκη στέκεται απέναντί του, κρατώντας μία οινόχρη, το περιεχόμενο της οποίας θα αδειάσει στην φιάλη του Κέκροπα. Δύο κόρες του Κέκροπα τρέχουν προς τα αριστερά. Η τρίτη κόρη του Κέκροπα στέκεται απέναντι από τον αδερφό της, ο οποίος κάθεται πάνω σε ένα βράχο. Οι δύο

³⁷⁹ LIMC, Kekrops, 1084.

³⁸⁰ Rosivach 1987, 295.

³⁸¹ Στην *Ιλιάδα* οι Αθηναίοι αναφέρονται ως *δημος Ερεχθῆος* (2.547).

³⁸² Ρυτό, Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο inv.no. E788; *ARV*² 764

κεκροπίδες, που τρέχουν, είναι οι ανυπάκουες, ενώ η Πάνδροσος εικονίζεται ήρεμη χωρίς να φοβάται. Η αντίθεση ανάμεσα τους είναι φανερή.

Οι Αθηναίοι ως λαός έρχονται σε αντίθεση με τους λαούς που έχουν αναμιχθεί εθνικά και είναι μιγάδες (Ισοκ. 4.24, 12.124)³⁸³. Ο Θουκυδίδης περιγράφοντας τις πόλεις της Σικελίας, αναφέρει ότι αποτελούνται από πολυάριθμους όχλους, ανομοιογενείς και για αυτό αλλάζουν εύκολα πολιτεύματα (Θουκ. 6.17.2-4.). Ο αυτοχθων προβάλλει την ευγένεια σε αντίθεση με τον έπηλυς. Η αντίληψη της αυτοχθονίας σημαίνει ότι ακόμα και ο κατώτερος Αθηναίος πολίτης είναι ανώτερος από οποιονδήποτε μη- Αθηναίο πολίτη³⁸⁴. Αυτός ο ισχυρισμός είναι πολύ σημαντικός ειδικά για μια κοινωνία όπως η αθηναϊκή, όπου πολλοί κάτοικοί της αν και δεν ήταν Αθηναίοι πολίτες είχαν αρκετά χρήματα. Η ιδέα αυτή κολάκευε τους πολίτες και εξηγεί εν μέρει την απροθυμία τους να ευρύνουν τα πολιτικά δικαιώματα στους ξένους.

Το όνομα των Αθηναίων προέρχεται από τη θεά Αθηνά. Υπάρχουν δύο εκδοχές κατά τις οποίες η Αθηνά έδωσε το όνομα της στην πόλη. Η Αθηνά συναγωνίστηκε με τον Ποσειδώνα για την κυριαρχία της πόλης. Στο διαγωνισμό ήταν παρών και ο πρώτος βασιλιάς, ο Κέκροπας. Η Αθηνά νίκησε το διαγωνισμό και έγινε η προστάτης των Αθηναίων, χάρη στη ψήφο των γυναικών. Σύμφωνα όμως με μία άλλη εκδοχή το όνομα της πόλης οφείλεται στον Εριχθόνιο, ο οποίος γεννήθηκε από τη γη της Αθήνας και είναι ο πρόγονος των Αθηναίων. Ανατράφηκε από την Αθηνά και επειδή ανέλαβε την αρχή της πόλης της Αθήνας ονομάστηκε Αθήνα, προς τιμήν της μητέρας του.

Συμπεράσματα

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η λατρεία της θεάς Αθηνάς είναι κυρίαρχη πάνω στον Ιερό Βράχο. Προς τιμήν της θεάς τελούνται αρκετές εορτές. Η πιο σημαντική εορτή είναι η εορτή των Παναθηναίων, κατά την διάρκεια της οποίας προσφέρονταν στην θεά ένας καινούριος πέπλος, διακοσμημένος με σκηνή της Γιγαντομαχίας. Ο πέπλος τοποθετούταν ως ιστίο πλοίου, το οποίο διέσχισε το δρόμο από το Πομπείο ως τους πρόποδες της Ακρόπολης.

Το υφάδι του πέπλου τοποθετούταν στον αργαλειό από την ιέρεια της Αθηνάς και τις αρρηφόρους, τις δύο νεαρές κοπέλες, που διέμεναν για ορισμένο χρονικό διάστημα στην

³⁸³ Rosivach 1987, 302. Ο Rosivach στηρίζεται στον Ισοκράτη ο οποίος αντιπαραβάλλει τους Αθηναίους με τους λαούς, οι οποίοι έχουν αναμιχθεί εθνικά και τους αποκαλεί *μιγάδες*.

³⁸⁴ Rosivach 1987, 302.

Ακρόπολη, υπηρετώντας την θεά. Το μήνα Σκιροφορίωνα λάμβανε χώρα η εορτή των αρρηφορίων. Οι αρρηφόροι τοποθετούσαν κίστες στις κεφαλές τους, το περιεχόμενο των οποίων δεν γνώριζαν. Μετέφεραν τις κίστες στο Ιερό της Αφροδίτης εν Κήποις, όπου άφηναν τις κίστες και παραλάμβαναν άλλα, επίσης άγνωστα, αντικείμενα. Οι αρρηφόροι επέστρεφαν στην Ακρόπολη και μετά την επιστροφή τους ήταν ελεύθερες να επιστρέψουν στις οικίες τους. Τα νεαρά κορίτσια, που επιλέγονταν ως αρρηφόροι ήταν ηλικίας επτά ως έντεκα ετών. Επιλέγονταν δύο αρρηφόροι για να τελέσουν την νυχτερινή τελετουργία και δύο αρρηφόροι για την ύφανση του πέπλου.

Την ύφανση του ετήσιου πέπλου αναλάμβαναν οι εργαστίνες, οι οποίες ταυτίζονται με τις δύο αρρηφόρους, Από την άλλη πλευρά ο πέπλος, ο οποίος παραδιδόταν κάθε τέσσερα χρόνια ήταν έργο επαγγελματιών υφαντουργών. Ο πολύχρωμος πέπλος με σκηνή της Γιγαντομαχίας είναι ένα έργο περίπλοκο και δεν είναι δυνατόν να είναι έργο των άπειρων νεαρών κοριτσιών και η ύφανσή του διαρκούσε εννέα μήνες. Ο ρόλος των αρρηφόρων ενισχύεται και από την ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα. Στην ζωφόρο η μορφή 35έχει ταυτιστεί με αρρηφόρο. Το αξίωμα της αρρηφόρου μαρτυρείται και από επιγραφές σε βάσεις αγαλμάτων. Συνήθως δωρητές είναι οι γονείς των αρρηφόρων. Γίνεται αντιληπτό λοιπόν ότι το αξίωμα της αρρηφόρου είναι αρκετό σημαντικό για την αθηναϊκή κοινωνία, ώστε να τιμάται με αγάλματα.

Μέσα από την μελέτη των πηγών γίνεται σαφές ότι η εορτή των αρρηφόρων είναι μία τελετή κατά την οποία τα νεαρά κορίτσια εγκαταλείπουν την παιδική ζωή και εισέρχονται στην ζωή της ενήλικης γυναίκας. Τα νεαρά κορίτσια πρέπει να μάθουν να γνέθουν και να υφαίνουν. Επιπλέον το πέρασμα από το ιερό της Αφροδίτης συμβολίζει το θάνατο των νεαρών κοριτσιών και την γέννηση της ενήλικης γυναίκας.

B. Η λατρεία της θεάς Άρτεμης

• Εισαγωγή

Στο έργο του Αριστοφάνη *Λυσ.* (641) η κορυφαία του χορού των γυναικών ενθουμούμενη την παιδική και εφηβική της ηλικία αναφέρει ότι, αφού διετέλεσε *αρρηφόρος* σε ηλικία επτά ετών και *αλειρίς* σε ηλικία δέκα ετών, διετέλεσε κατόπιν *άρκτος* στην υπηρεσία της θεάς Άρτεμης.

Η Άρτεμη ήταν κόρη του Δία και της Λητούς καθώς και δίδυμη αδερφή του Απόλλωνα (Ησ. *Θεογ.* 918; Απολλόδ. *Βιβλ.* Α, 4,1). Η Άρτεμη λατρευόταν ως Πότνια θηρών, δηλαδή Δέσποινα των Ζώων, όπως μαρτυρείται από τον Όμηρο (*Ιλ.* 21.470, ομηρ. Ύμνος 27.11)³⁸⁵. Ο εικονογραφικός τύπος της Πότνιας Άρτεμης εμφανίστηκε στο τέλος του 8^{ου} αι. π. Χ³⁸⁶. Η Πότνια θηρών θεωρείται μία θεότητα ανατολικής προέλευσης, η οποία κατά την αρχαϊκή περίοδο ταυτίστηκε με την Άρτεμη³⁸⁷. Η θεά ταυτίστηκε με την Πότνια θηρών εξαιτίας της κυριαρχίας της πάνω στην φύση.³⁸⁸ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ταύτιση αυτή έλαβε χώρα στο α' μισό του 6^{ου} αι. π. Χ και τα πρώτα παραδείγματα είναι στα έργα του Σοφίλου και του Άμαση³⁸⁹.

Λατρευόταν ως θεά του κυνηγιού και σύμβολά της ήταν το τόξο και τα βέλη³⁹⁰. Ως θεά του κυνηγιού διδάσκει τους καλούς κυνηγούς (*Ιλ.* 5.51-52) και τιμωρεί τους κακούς (*Οδ.* 5.123-24). Η Άρτεμη ως θεά του κυνηγιού συνδέεται με τις νύμφες, με τις οποίες τρέχει στα ποτάμια και τα βουνά (*Οδ.* 6.102-9). Η Άρτεμη παρουσιάζεται ως προστάτιδα των μικρών ζώων, τα οποία δεν επιτρέπει να στους κυνηγούς να κυνηγούν, αλλά ταυτόχρονα και ως κυνηγός των μεγάλων ζώων³⁹¹. Η Άρτεμη λατρευόταν και από τους έφηβους της Αττικής, όταν καλούνταν να εκτελέσουν τα στρατιωτικά τους καθήκοντα, αν και ως θεά δεν ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τα

³⁸⁵ Reeder 1995, 303; Vikela 2008, 79. Στην Μυκηναϊκή περίοδο σε επιγραφές της Γραμμικής Β αναφέρεται η Πότνια θηρών. Ωστόσο η αναφορά του ονόματος της Άρτεμης δεν έχει επιβεβαιωθεί. Βέβαια δεν μπορεί να υποστηριχθεί με σαφήνεια αν οι δύο θεότητες ταυτίζονταν από την περίοδο εκείνη ή αν η Άρτεμη με την πάροδο των ετών αφομοίωσε τα γνωρίσματα της Πότνιας Θηρών.

³⁸⁶ LIMC II (λ.Artemis, Kahil, 1984), 739.

³⁸⁷ LIMC II, (λ.Artemis, Kahil, 1984), 739.

³⁸⁸ LIMC II, (λ.Artemis, Kahil, 1984), 740.

³⁸⁹ Θραύσμα αγγείου του Σοφίλου Αθήνα Εθνικό Μουσείο, 1036, LIMC II, 444, εικ.30; Άμασης Παρίσι, Μουσείο Λούβρου, F 71, LIMC II, 445, εικ.35.

³⁹⁰ Σε οinoχόη (Παρίσι, Musée du Petit Palais, inv. No. Dut. 327), που χρονολογείται το 500-475π.Χ απεικονίζεται η θεά Άρτεμης κρατώντας τόξο και βέλος. Reeder 1995, 310.

³⁹¹ Reeder 1995, 303.

μικρά αγόρια³⁹². Κάθε χρόνο οι έφηβοι της Αττικής προσέφεραν θυσίες στην θεά ελπίζοντας να εξασφαλίσουν την επιτυχία τους στο κυνήγι.

Από την άλλη πλευρά η Άρτεμη προστάτευε την μητρότητα και εξασφάλιζε έναν αίσιο τοκετό στις γυναίκες. Η Άρτεμη άλλωστε βοήθησε την μητέρα της Λητώ να γεννήσει τον δίδυμο αδερφό της Απόλλωνα (Απολλόδ. Βιβλ. Α, 4,1). Η θεά είναι η προστάτης των νεαρών κοριτσιών, τα οποία αφιέρωναν στην θεά πριν το γάμο τους τα παιχνίδια τους, καθώς και προστάτης των ανθρώπινων απογόνων³⁹³. Η γυναίκα επικαλείται την Άρτεμη μέχρι την γέννηση του πρώτου παιδιού της, όπου η νεαρή κοπέλα περνά από το στάδιο της *νύμφης* στην κατάσταση της *γυναίκας*³⁹⁴. Το στάδιο της μετάβασης της νεαρής κοπέλας από *νύφη* σε γυναίκα αναγνωρίζεται στο επίθετο της Άρτεμης *Ειλειθυίας* και *Λοχείας*³⁹⁵. Η ευγονία που παρέχει η Άρτεμη ενισχύεται και από το όνομα της ηρωίδας *Ιφιγένειας*, με την οποία συνδέεται η θεά³⁹⁶.

Το πλήθος των μικρών αγαλματίων μικρών κοριτσιών ηλικίας έως δώδεκα χρόνων, που ανακαλύφθηκαν στην Βραυρώνα της Αττικής, αποτελεί μαρτυρία για την ιδιότητα της Άρτεμης ως προστάτης των νεαρών κοριτσιών. Υπάρχουν ωστόσο και κάποια αγαλμάτια τα οποία ανήκουν σε αγόρια, ηλικίας μέχρι δέκα ετών. Η παρουσία των αγαλματίων των αγοριών αποκαλύπτει ίσως την αγωνία των ζευγαριών να αποκτήσουν αγόρι, για την συνέχιση του ονόματος της οικογένειας³⁹⁷. Στα αγαλμάτια συμπεριλαμβάνονται και κάποια βρέφη τετραποδίζοντα, η παρουσία των οποίων φανερώνει την αγωνία των γυναικών να έχουν έναν αίσιο τοκετό και να φέρουν στην ζωή ένα υγιέστατο βρέφος.

Η ιδιότητα της θεάς ως προστάτιδος της οικογενειακής ζωής μαρτυρείται από την παρουσία ενός σημαντικού αριθμού πήλινων και λίθινων σφονδύλων ατράκτου καθώς και πολλών μελανόμορφων και ερυθρόμορφων επινήτρων³⁹⁸. Σύμφωνα με τον Κοντή στην ιδιότητα της θεάς ως προστάτιδος της γυναικείας χειροτεχνίας οφείλεται η αφιέρωση των *ήμιυφών* ενδυμάτων³⁹⁹. Η προσφορά των ενδυμάτων αυτών συμπληρώνεται με την προσφορά *ἐρίων* και

³⁹² Reeder 1995, 303.

³⁹³ Κοντής 1967, 201

³⁹⁴ Reeder 1995, 303.

³⁹⁵ LIMC II, 751; Reeder 1995, 303, 335.

³⁹⁶ Κοντής 1967, 181.

³⁹⁷ Κοντής 1967, 180. *Ιφι- γένεια* η παρέχουσα ισχυρούς γόνους.

³⁹⁸ Kahil 1963, 12.

³⁹⁹ Κοντής 1967, 189.

κρόκης⁴⁰⁰. Ο Κοντής αναφέρει ότι ίσως θεωρούνταν σωστό να αφιερώνουν στην θεά ημιτελή χειροτεχνήματα, με σκοπό να τα τελειοποιήσει η ίδια η θεά⁴⁰¹.

- **Το ιερό της Άρτεμης στην Ακρόπολη των Αθηνών (Βραυρώνιο)**

- **Αρχιτεκτονική**

Το ιερό της Άρτεμης στην Ακρόπολη θεωρείται έργο του Πεισίστρατου. Ο τύραννος καταγόταν από την Βραυρώνα και ίσως επιθυμούσε να μεταφέρει τη λατρεία της Άρτεμης από την Βραυρώνα στην Ακρόπολη των Αθηνών⁴⁰². Η ίδρυση του Βραυρωνίου στην Ακρόπολη των Αθηνών πιθανόν οφείλεται στην προσπάθεια του τυράννου να ενισχύσει τους πολιτικούς δεσμούς με την πατρίδα του⁴⁰³. Επιπλέον ο τύραννος ήθελε να ενισχύσει τους δεσμούς της Αττικής με την Βραυρώνα, γιατί η πόλη της Βραυρώνας είναι αρκετά σημαντική, καθώς ανήκει ανάμεσα στις δώδεκα πόλεις του *συνοικισμού* (Θουκ. II,15; Πλουτ. *Θησ.* XXIV), ο οποίος αποδίδονταν στον Θησέα και διαθέτει και φυσικό λιμάνι, διαμέσου του οποίου οι Αθηναίοι είχαν την καλύτερη δυνατή επικοινωνία με τα νησιά και τα παράλια της Μ. Ασίας. Δυστυχώς όμως δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την ακριβή αρχιτεκτονική του ιερού κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αι. π.Χ, την εποχή που θεωρούμε ότι ο Πεισίστρατος μετέφερε την λατρεία της θεάς στην Ακρόπολη των Αθηνών. Ο Edmonson από την άλλη πλευρά υποστήριξε ότι η πρώιμη αρχιτεκτονική φάση του Βραυρωνίου χρονολογείται τον 4^ο αι. και αποτελεί μία προσπάθεια να μεταφερθεί η λατρεία της Άρτεμης στην Ακρόπολη των Αθηνών και δεν πρόκειται για ένα απλό παράρτημα του ιερού της Βραυρώνας στην Ακρόπολη⁴⁰⁴.

Το Βραυρώνιο βρίσκεται στην εσωτερική πλευρά του νότιου τείχους της Ακρόπολης (εικ. 25 α), ανάμεσα στα Προπύλαια και τον Παρθενώνα. Το ιερό της θεάς στην Ακρόπολη γειτονεύει με το μυκηναϊκό τείχος στα δυτικά και το τείχος της πόλης στα νότια. Στα βόρεια ο χώρος του ιερού ορίζεται με την ύπαρξη περιβόλου, στην βορειοανατολική πλευρά του οποίου υπάρχουν επτά βαθμίδες, οι οποίες οδηγούν στο ιερό.

Ανασκαφές διενεργήθηκαν στην περιοχή νοτιοανατολικά των Προπυλαίων, η οποία έχει ταυτιστεί με το ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας, από τον Βερσάκη και τον Gorham Phillips

⁴⁰⁰ Linders 1972, IV, Face B, col II: *IG II² 1518* στ. 53/54 και Linders 1972, VI, Face B, col I: *IG II² 1524* στ. 161/162. *Ιστόν έρεοῦν ήμιυφή και έρια και κρόκην*

⁴⁰¹ Κοντής 1967, 189.

⁴⁰² Parke 2000, 238.

⁴⁰³ Vikela 2008, 85.

⁴⁰⁴ Edmonson 1968, 164-165.

Stevens⁴⁰⁵. Τα ευρήματα περιορίζονταν στα κατώτερα τμήματα τοιχοδομίας της ανατολικής και νοτιοανατολικής αρχιτεκτονικής του ιερού, τα οποία μαρτυρούν την θέση του ιερού και την πρόσβαση σε αυτό⁴⁰⁶. Σύμφωνα με την μελέτη των Rhodes και Dobbins και την πρόταση τους για την μορφή του ιερού διακρίνονται τρεις αρχιτεκτονικές φάσεις στο Βραυρώνιο⁴⁰⁷.

Στην πρώτη φάση ανήκει ο περίβολος στην ανατολική πλευρά του ιερού, ο οποίος αρχίζει από την βορειοανατολική πλευρά του ιερού και εκτείνεται στα δυτικά έως το μυκηναϊκό τείχος της Ακρόπολης, καθώς και η νότια στοά του Βραυρωνίου με την προβολή των δύο κλειστών περυγών στις άκρες της. Η νότια στοά φιλοξενούσε τα αναθήματα και επομένως προστάτευε τις προσφορές των πιστών από τις καιρικές συνθήκες⁴⁰⁸. Κατά τον Stevens οι δύο θησαυροί της νότιας στοάς ίσως φιλοξενούσαν λατρευτικά αγάλματα⁴⁰⁹.

Στις ανασκαφές του ιερού δε ανακαλύφθηκαν θεμέλια ναού. Ο Καββαδίας υποστήριξε ότι ίσως τα θεμέλια του ναού της Άρτεμης καταστράφηκαν καθώς ήταν χαμηλότερα του ενός μέτρου⁴¹⁰. Βέβαια σύμφωνα με τον Καββαδία τα ανασκαφικά δεδομένα δεν επέτρεψαν στους μελετητές να υποστηρίξουν την ύπαρξη ναού της Άρτεμης⁴¹¹. Από την άλλη πλευρά ο Dörpfeld υποστήριξε ότι στην ανατολική πλευρά υπήρχε ναός και όχι θησαυρός, ο οποίος βρισκόταν παράλληλα με την στοά και τα Προπύλαια⁴¹². Βέβαια στην δυτική πλευρά δεν ανακαλύφθηκαν ποτέ τα θεμέλια του ναού.

Ο Δεσπίνης υποστήριξε ότι το λατρευτικό άγαλμα βρισκόταν σε ναό και όχι στους θησαυρούς της νότιας στοάς, όπως υποστήριξε ο Stevens⁴¹³. Σύμφωνα με τον ίδιο στην δυτική πλευρά υπήρχε ναός, στον οποίο θα στεγαζόταν το άγαλμα της θεάς⁴¹⁴. Το οικοδόμημα, που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά δεν είναι δυνατόν να αποτελεί ναό. Ωστόσο ο Δεσπίνης θεωρεί ότι η ύπαρξη θησαυρού στην δυτική πλευρά δεν είναι απίθανη⁴¹⁵. Η ύπαρξη θησαυρού μειώνει τον ελεύθερο χώρο στα δυτικά, αλλά ωστόσο ο χώρος παραμένει αρκετός για την οικοδόμηση ναού.

⁴⁰⁵ Rhodes and Dobbins 1979, 325.

⁴⁰⁶ Rhodes and Dobbins 1979, 325.

⁴⁰⁷ Rhodes and Dobbins 1979, 341.

⁴⁰⁸ Stevens 1936, 468.

⁴⁰⁹ Stevens 1936, 468.

⁴¹⁰ Kavvadias 1889, 5.

⁴¹¹ Kavvadias- Kawerau 1890, 144.

⁴¹² Dörpfeld 1919, 10.

⁴¹³ Despiniis 1997, 216.

⁴¹⁴ Despiniis 1997, 216.

⁴¹⁵ Despiniis 1997, 216.

Ο βόρειος τοίχος του ιερού θεωρείται σύγχρονος των Προπυλαίων και χρονολογείται το 430 π.Χ.⁴¹⁶. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για μία μετατροπή του χώρου, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την μείωση της έκτασης του Βραυρωνίου, με σκοπό να είναι δυνατή η άμεση πρόσβαση στο μυκηναϊκό τείχος σε περίπτωση πολέμου, το οποίο ήταν το δυτικό σύνορο του Βραυρωνίου⁴¹⁷. Τον 5^ο αι. π.Χ κατά την διάρκεια της κατασκευής των Προπυλαίων από τον Μνησικλή χρονολογείται και η κατασκευή της κλίμακας εισόδου στον βόρειο τοίχο του ιερού με τις επτά βαθμίδες.

Τέλος στην τρίτη φάση ανήκει η κατασκευή της ανατολικής στοάς, η οποία άλλαξε την σύνθεση του συνόλου του ιερού. Η οικοδόμηση της ανατολικής στοάς αύξησε την έκταση του ιερού, η οποία είχε μειωθεί, λόγω της ανακατασκευής του βόρειου τοίχου. Το πλήθος των αναθημάτων και των προσφορών μετά τους Περσικούς πολέμους είχε ως αποτέλεσμα την ανάγκη οικοδόμησης της ανατολικής στοάς.

- **Άγαλμα της θεάς Άρτεμης**

Το 346 π. Χ στο ιερό της θεάς στην Ακρόπολη τοποθετήθηκε το άγαλμα της θεάς από χαλκό⁴¹⁸. Το έργο θεωρείται έργο του γλύπτη Πραξιτέλη, της ύστερης Κλασικής εποχής (Παυσ. 1.23.7). Από τις επιγραφές προκύπτει ωστόσο ότι υπήρχαν δύο αγάλματα της Άρτεμης⁴¹⁹. Σύμφωνα με τον Hopper στην Ακρόπολη των Αθηνών υπήρχε ένα αρχαϊκό άγαλμα και ένα άγαλμα, το οποίο φιλοτέχνησε ο Πραξιτέλης. Το άγαλμα, που φιλοτέχνησε ο Πραξιτέλης, ταυτίζεται συνήθως με την Άρτεμη Gabii, που φυλάσσεται στο Λούβρο⁴²⁰. Ο Κοντής αναφέρει ότι αρκετά θραύσματα αγαλμάτων της θεάς στην Ακρόπολη, αποτελούν αντίγραφα της τέχνης του Πραξιτέλη⁴²¹. Η Linders σημείωσε ότι μοναδική αναφορά ότι ο Πραξιτέλης φιλοτέχνησε άγαλμα της Άρτεμης γίνεται από τον Παυσανία (2^{ος} αι. μ. Χ)⁴²². Επομένως το συγκεκριμένο άγαλμα ίσως αφιερώθηκε στον ναό της Άρτεμης στην Βραυρώνα και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στο Βραυρώνιο της Ακροπόλεως⁴²³. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι στην

⁴¹⁶ Hurwit 1999, 197.

⁴¹⁷ Stevens 1936, 470.

⁴¹⁸ Linders 1972, 15.

⁴¹⁹ Hopper 1971, 141, 55.

⁴²⁰ Rizzo 1932, 63.

⁴²¹ Κοντής 1967, 194.

⁴²² Linders 1972, 15.

⁴²³ Linders 1972, 15.

επιγραφή IG II² 1514 αναφέρονται πλήθος αντικειμένων, τα οποία δεν είναι δυνατόν να έχουν αφιερωθεί σε ένα μόνο ιερό⁴²⁴.

Η μαρτυρία ότι το άγαλμα της Άρτεμης Βραυρωνίας είναι έργο του Πραξιτέλη προέρχεται από τον Πausanία τον 2^ο αι. μ. Χ. Διατυπώθηκε η άποψη ότι ίσως το έργο ήταν έργο ενός Πραξιτέλη που έζησε αργότερα και όχι έργο του καλλιτέχνη της κλασσικής εποχής⁴²⁵. Βέβαια δεν είμαστε σε θέση να ερευνησουμε αυτή την εκδοχή καθώς δεν έχουμε στοιχεία για να αμφιβάλουμε για την αξιοπιστία του Πausanία. Επομένως στην παρούσα εργασία θεωρούμε την πληροφορία του Πausanία σχετικά με τον καλλιτέχνη του αγάλματος ορθή.

Σε επιγραφή του τέλους του 4^{ου} και τις αρχές του 3^{ου} αι. π. Χ, στην οποία αναγράφεται ψήφισμα του δήμου των Αθηναίων, σχετικά με αναγκαίες επισκευές στο ιερό της Βραυρώνας γίνεται αναφορά στην ύπαρξη ενός αγάλματος της Άρτεμης. Το άγαλμα οφείλουν να φροντίσουν οι επιστάτες πριν οποιαδήποτε κατασκευαστική ενέργεια στην Βραυρώνα. Ο Θέμελης ταυτίζει το άγαλμα της επιγραφής του δήμου των Αθηναίων με το άγαλμα της επιγραφής IG II² 1514 *το ἄγαλμα, το ἄγαλμα ἑστηκος ἢ ἄγαλμα ὀρθόν*. Επομένως στο ιερό της Βραυρώνας υπήρχε ένα άγαλμα στις αρχές του 3^{ου} αι. π. Χ⁴²⁶.

Για το ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα γνωρίζουμε από τις επιγραφές ότι υπήρχαν τρία αγάλματα της θεάς, στα οποία αφιερώνονταν τα ανθήματα: *το ἀρχαῖον ἔδος, το λίθινον ἔδος και το ἄγαλμα ἑστηκος ἢ ἄγαλμα ὀρθόν*⁴²⁷. Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί ότι το *το λίθινον ἔδος* και το *ἀρχαῖον ἔδος* εμφανίζονται από το 416/5 π. Χ⁴²⁸. Από την άλλη μεριά το *ἔδος, το ἄγαλμα, το ἄγαλμα ἑστηκος ἢ ἄγαλμα ὀρθόν* εμφανίζονται στις επιγραφές από το 347/6 π.Χ⁴²⁹.

Μελετώντας τις επιγραφές αρκετά ερωτήματα θέτει ο αριθμός των αγαλμάτων της Άρτεμης στην Βραυρώνα. Ο Studniczka υποστήριξε ότι το παλαιό άγαλμα αναφέρεται ως *ἔδος, το ἀρχαῖον ἔδος, το ἄγαλμα* ενώ το νεώτερο άγαλμα αποδίδεται στις επιγραφές με τον όρο *το*

⁴²⁴Κοντής 1967, 192; Linders 1972, I.

⁴²⁵ Blümel 1944; Despini 1994, 195.

⁴²⁶ Themelis 2002, 116.

⁴²⁷ Linders 1972, I, col.III: IG II² 1514 γρ. 41-3. Linders 1972, III: IG II² 1516 γρ. 19-21. Linders 1972, IV,BIII: IG II² 1517 γρ. 147-8. Linders 1972, III: IG II² 1522 γρ. 28-9 αναφέρεται *περί τῶν ἀγάλμ[α]τι τῶν ὀρθῶν*. Linders 1972, VI, BII: Στην επιγραφή IG II 1524 γρ. 206-8 αναφέρεται *περί τῶν ἀγάλματι τῶν ἑστηκότι*. Στην επιγραφή IG II² 1524 γρ. 204-5, 205-6, 214-6, 224 αναφέρεται η λέξη *ἄγαλμα*.

⁴²⁸ Despini 2004, 265.

⁴²⁹ Despini 2004, 265.

*λίθινον ἔδος, το ἄγαλμα ἑστηκος ἢ ἄγαλμα ὀρθόν*⁴³⁰. Σύμφωνα με τον ίδιο υπήρχαν δύο αγάλματα της θεάς. Την ίδια άποψη με τον Studniczka σχετικά με τον αριθμό των αγαλμάτων διατύπωσε και ο Romano⁴³¹. Ο Robert συμφώνησε ότι δύο ήταν τα αγάλματα προς τιμήν της Άρτεμης, αλλά κατηγοριοποίησε διαφορετικά τα αγάλματα⁴³². Υποστήριξε ότι το *ἔδος, το ἀρχαῖον ἔδος, το λίθινον ἔδος* αναφέρονται στο ίδιο άγαλμα, ενώ οι εκφράσεις *το ἄγαλμα, το ἄγαλμα ἑστηκος ἢ ἄγαλμα ὀρθόν* αναφέρονται σε άλλο άγαλμα⁴³³.

Από την άλλη πλευρά ο Persson διατύπωσε την άποψη ότι υπήρχαν τρία αγάλματα της θεάς⁴³⁴. Σύμφωνα με τον ίδιο το ένα άγαλμα αναφέρεται στις επιγραφές με την έκφραση *το ἄγαλμα ἑστηκος ἢ ἄγαλμα ὀρθόν*, το δεύτερο αποδίδεται με την έκφραση *το λίθινον ἔδος* και το τρίτο άγαλμα περιγράφεται με την έκφραση *το ἀρχαῖον ἔδος*. Ο Tréheux συμφώνησε ότι υπήρχαν τρία αγάλματα της θεάς⁴³⁵. Η Linders συμφώνησε με τον Tréheux ως προς τον αριθμό των αγαλμάτων της θεάς και τον τρόπο που αυτά αναφέρονται στις επιγραφές⁴³⁶. Ο Μυλωνόπουλος και ο Bubenheimer υποστήριξαν ότι τα αγάλματα προς τιμήν της θεάς ήταν τρία και όχι δύο. Πιο συγκεκριμένα τα δύο αγάλματα απεικόνιζαν την θεά καθιστή ενώ το τρίτο απεικόνιζε την θεά ὄρθια⁴³⁷.

Η ύπαρξη δύο αγαλμάτων της ίδιας θεότητας στο ίδιο ιερό μαρτυρείται μέσα από τις γραπτές πηγές, από τον Πausανία, και για άλλα ιερά, όπως το ιερό της Αφροδίτης Αρείας στην Σπάρτη (Πaus. III, 17, 5), στο ναό της Αθηνάς στο Αίγιο (Πaus. VII 23, 7), στο ιερό της Άρτεμης στην Αυλίδα (Πaus. IX 19,5) καθώς και στο ιερό της Δήμητρας στην Φωκίδα (Πausανίας X 35, 10). Από την άλλη πλευρά οι ανασκαφές έχουν αποκαλύψει ότι υπήρχαν δύο λατρευτικά αγάλματα της ίδιας θεότητας στο ίδιο ιερό. Στον οίκο Κ του Ασκληπιείου στην Μεσσήνη ανακαλύφθηκαν δύο αγάλματα της θεάς Άρτεμης⁴³⁸. Με βάση τον Πausανία υπήρχαν περιπτώσεις που υπήρχαν τρία αγάλματα της ίδιας θεότητας στο ίδιο ιερό. Ο Πausανίας (VII 21,6) αναφέρει ότι στην Πάτρα υπήρχαν τρία αγάλματα του Διονύσου σε ένα ιερό κοντά στο

⁴³⁰ Studniczka, 1884, 18ff.

⁴³¹ Romano 1980, 88ff.

⁴³² Robert 1886, 154f.

⁴³³ Robert 1886, 154f.

⁴³⁴ Persson 1923, 119f.

⁴³⁵ Tréheux 1964, 1 ff.

⁴³⁶ Linders 1972, 14 ff.

⁴³⁷ Mylonopoulos Bubenheimer 1996, 40.

⁴³⁸ Despinis 2004, 273.

θέατρο του. Σε ιερό της Αφροδίτης στην Μεγαλόπολη ο Πausανίας (VIII, 32, 2) αναφέρει ότι υπήρχαν τρία αγάλματα της Αφροδίτης.

Σήμερα έχει αποδειχθεί ότι οι επιγραφές του Βραυρωνίου είναι απλά αντίγραφα των επιγραφών του ιερού της θεάς στην Βραυρώνα⁴³⁹. Επομένως τα τρία αγάλματα των επιγραφών βρίσκονταν στο ιερό της Βραυρώνας και όχι στο Βραυρώνιο. Η μοναδική μαρτυρία για το λατρευτικό άγαλμα της θεάς στο Βραυρώνιο προέρχεται από τον Πausανία.

Το άγαλμα που κατασκεύασε ο Πραξιτέλης ταυτίστηκε με την έκφραση *ἄγαλμα ἔστηκος ἢ ἄγαλμα ὀρθόν*⁴⁴⁰. Η πεποίθηση ότι το άγαλμα που φιλοτέχνησε ο Πραξιτέλης ήταν ένα άγαλμα που παρίστανε την Ἄρτεμη ὀρθια οδήγησε τους μελετητές στο να ταυτίσουν το άγαλμα της τέχνης του Πραξιτέλη με την Ἄρτεμη Gabii. Σύμφωνα με τον Corso έχουν σωθεί ἑξι αντίγραφα της Ἄρτεμης Gabii. Η θεά αναπαριστάνεται ὀρθια και φέρει χιτώνα ζωσμένο ψηλά. Ο χιτώνας της αφήνει ακάλυπτο τον αριστερό ὤμο⁴⁴¹. Η θεά φορά μάτιο- δίπλακα, του οποίου τα ἄκρα προσπαθεί να ενώσει στον δεξί της ὤμο. Σύμφωνα με τον Κοντή η παρουσία επιβλήματος στο συγκεκριμένο άγαλμα ερμηνεύεται ως συμβολικό ἔνδυμα, το οποίο οι γυναίκες το αφιέρωναν στην θεά⁴⁴².

Η Ἄρτεμη Gabii θεωρείται ἔργο του 4^{ου} αι., γεγονός, το οποίο μαρτυρείται από ένα μικρογραφικό αντίγραφο της κεφαλής του συγκεκριμένου αγάλματος⁴⁴³. Σύμφωνα με την Λεβέντη το άγαλμα της Ἄρτεμης Gabii ἴσως είναι αντίγραφο το αγάλματος της Ἄρτεμης Βραυρωνίας, που φιλοτεχνήθηκε από τον Πραξιτέλη, στην Ακρόπολη Αθηνών⁴⁴⁴. Η θεωρία αυτή στηρίζεται στην σύνδεση του ιματίου με την λατρεία στην Ακρόπολη των Αθηνών⁴⁴⁵. Το μάτιο είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της Αθηνάς Πολιάδος⁴⁴⁶.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να εξετάσουμε την κεφαλή, η οποία ανακαλύφθηκε στην Ακρόπολη των Αθηνών και έχει αποτελέσει αντικείμενο αρκετών ερμηνειών. Ο Breton και ο Beulé υποστήριξαν ότι κοντά στο ιερό της Αθηνάς Υγείας ανακαλύφθηκε η κεφαλή 1352⁴⁴⁷. Η πληροφορία αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για την μελέτη της συγκεκριμένης κεφαλής. Ο

⁴³⁹ Linders 1972, 14.

⁴⁴⁰ Κοντής 1967, 193.

⁴⁴¹ Το ἔργο βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου Ma 529 (MR 154). Το ἔργο ἔχει ὕψος 1.65.

⁴⁴² Κοντής 1967, 194.

⁴⁴³ Corso 2000, 233.

⁴⁴⁴ Leventi 2003, 45 υποσ. 42.

⁴⁴⁵ Leventi 2003, 45

⁴⁴⁶ Leventi 2003, 176.

⁴⁴⁷ Breton 1862, 75; Beulé 1853, 284f

Καστριώτης στον κατάλόγό του αναφέρει την κεφαλή με τον αριθμό απογραφής 1352 και υποστηρίζει ότι η κεφαλή ανήκει σε γυναικείο άγαλμα μεγάλου μεγέθους⁴⁴⁸.

Ο Casson στον κατάλόγό του αναφέρει ότι η κεφαλή έχει αριθμό απογραφής 1352 και ανακαλύφθηκε στην Ακρόπολη των Αθηνών στα μέσα του 19^{ου} αι.⁴⁴⁹. Σύμφωνα με τον ίδιο η κεφαλή ανήκει σε γυναικείο άγαλμα, το οποίο χρονολογείται τον 2αι. π. Χ και πιθανόν να απεικόνιζε μία γυναικεία θεότητα⁴⁵⁰. Η κεφαλή δεν σώζεται σε καλή κατάσταση. Το πίσω μέρος της κεφαλής από το δεξί αυτί έως πίσω αριστερά λείπει και η μύτη καθώς και το άνω χείλος της μορφής είναι κατεστραμμένα.

Η Μπρούσκαρη θεώρησε ότι η κεφαλή Ακρ. 1352 ανήκει σε άγαλμα του Διονύσου, το οποίο χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αι. π. Χ. και ανακαλύφθηκε κοντά στο θέατρο του Διονύσου⁴⁵¹. Σύμφωνα με μία άλλη θεωρία η κεφαλή ανήκει σε ένα άγαλμα της Πανδρόσου, το οποίο σύμφωνα με τον Πausανία (I, 27, 3) βρισκόταν στον ναό της Πανδρόσου⁴⁵². Ο Δεσπίνης όμως δεν συμφώνησε και ταύτισε το άγαλμα, στο οποίο άνηκε η κεφαλή, με το άγαλμα της Άρτεμης Βραυρωνίας το οποίο φιλοτέχνησε ο Πραξιτέλης⁴⁵³. Ο ναός της Πανδρόσου χρονολογείται την εποχή του Αυγούστου, ενώ η κεφαλή δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθεί τόσο όψιμα⁴⁵⁴.

Ο Δεσπίνης υποστήριξε ότι η κεφαλή ανακαλύφθηκε κατά την διάρκεια της ανασκαφής του Πιτάκη το 1839, κοντά στον βωμό του ιερού της Αθηνάς Υγείας, κοντά στο ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας⁴⁵⁵. Σύμφωνα με τον ίδιο η κεφαλή χρονολογείται το 330 π. Χ. και είναι το μοναδικό εύρημα το οποίο ανήκει σε άγαλμα, το οποίο λατρευόταν στον Ιερό Βράχο⁴⁵⁶.

Η μορφή έχει μακριά μαλλιά, τα οποία είναι πλεγμένα σε δύο μακριές πλεξούδες, οι οποίες περνούν από το μπροστινό μέρος του μετώπου και δένονται στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Ο Δεσπίνης μελέτησε την κόμμωση της κεφαλής και παρατήρησε ότι παρουσιάζει ομοιότητες με την κόμμωση γυναικείων μορφών όπως η κεφαλή NM 1571 από το Ηραίο του Άργους και οι κεφαλές κορών του Ερεχθείου⁴⁵⁷. Θεώρησε ότι η κεφαλή άνηκε σε άγαλμα, το

⁴⁴⁸ Kastiotis 1895, 65.

⁴⁴⁹ Casson 1921, 257; Bruskarı 1988, 53, εικ. 1-3.

⁴⁵⁰ Casson 1921, 257.

⁴⁵¹ Bruskarı 1988, 53.

⁴⁵² Δεσπίνης 2010, σ. 153.

⁴⁵³ Despınis 1997, 210.

⁴⁵⁴ Despınis 1997, 210.

⁴⁵⁵ Despınis 1994, 177, 190.

⁴⁵⁶ Despınis 1997, 212.

⁴⁵⁷ Despınis 1994, 179; LIMC II, 111, Nr 1113 a.

οποίο ήταν έργο αττικού εργαστηρίου, του 4^{ου} αι. π. Χ.⁴⁵⁸. Το μέγεθός της κεφαλής ύψος 0,56 μ και πλάτος 0,4 μ μαρτυρεί ότι άνηκε σε άγαλμα μεγάλου μεγέθους, διπλάσιου του φυσικού⁴⁵⁹.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να παραθέσουμε την άποψη του Corso ότι η κεφαλή που βρέθηκε στην Ακρόπολη των Αθηνών δεν είναι έργο του Πραξιτέλη⁴⁶⁰. Τα μάτια της μορφής είναι αρκετά μεγάλα, στοιχείο που σύμφωνα με τον ίδιο δεν ταιριάζει στην τέχνη του Πραξιτέλη⁴⁶¹. Η κεφαλή λόγω των διαστάσεων της είναι βέβαιο ότι άνηκε σε άγαλμα μεγάλων διαστάσεων. Ο Πausanias (9, 2.7; 10, 37.1) αναφέρεται σε κολοσσιαία αγάλματα του Πραξιτέλη στις Πλαταιές και τα Αντίκυρα και τονίζει ότι το μέγεθός τους είναι μεγαλύτερο του φυσικού. Επομένως αφού ο Πausanias (I, 27, 3) δεν αναφέρει ότι το άγαλμα της Άρτεμης Βραυρωνίας είναι μεγαλύτερο του φυσικού, άρα το άγαλμα ήταν πιθανόν δεν ήταν κολοσσιαίο⁴⁶². Ο Πετρώνιος (126) περιγράφει ένα άγαλμα της Άρτεμης και αναφέρει ότι η θεά έχει μικρό στόμα. Το άγαλμα που περιγράφει ο Πετρώνιος σύμφωνα με τον Corso είναι το άγαλμα της Άρτεμης Βραυρωνίας⁴⁶³. Επομένως σύμφωνα με την απουσία αναφοράς από τον Πausanias ότι το άγαλμα της Άρτεμης ήταν μεγάλου μεγέθους και την πληροφορία του Πετρωνίου (126) άγαλμα του Πραξιτέλη είχε μικρό στόμα, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το άγαλμα της Άρτεμης του Πραξιτέλη δεν είχε μεγάλες διαστάσεις και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατόν η κεφαλή 1352 να ανήκει στο άγαλμα της Άρτεμης του Πραξιτέλη.

Η Παλαγγιά από την άλλη πλευρά θεωρεί ότι τα αγάλματα κολοσσιαίου μεγέθους είναι χαρακτηριστικά της ελληνιστικής εποχής και ίσως η κεφαλή που βρέθηκε στην Ακρόπολη δεν ανήκει στο άγαλμα της Άρτεμης Βραυρωνίας του Πραξιτέλη του 4^{ου} αι. π. Χ.⁴⁶⁴. Επιπλέον η τοποθεσία όπου ανακαλύφθηκε η κεφαλή αποτελεί το έναυσμα να υποθέσουμε ότι ανήκει σε άγαλμα κάποιας άλλης θεότητας. Η κεφαλή, όπως προαναφέρθηκε, ανακαλύφθηκε κοντά στο μικρό ιερό της Αθηνάς Υγείας στην Ακρόπολη. Μέσα από τις γραπτές πηγές (Πλούτ. *Περ.* 13.13 Πaus. 1, 23.4; *IG* I³ 506⁴⁶⁵) πληροφορούμαστε ότι σε αυτό ιερό υπήρχε το χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς Υγείας του Πύρρου του 5^{ου} αι. π. Χ. Η κεφαλή δεν είναι δυνατόν να ανήκε σε αυτό το άγαλμά, καθώς είναι κατασκευασμένη από μάρμαρο. Ο Corso με βάση την

⁴⁵⁸ Despina 1994, 190.

⁴⁵⁹ Despina 1994, 190.

⁴⁶⁰ Corso 2000, 233.

⁴⁶¹ Corso 2000, 233.

⁴⁶² Corso 2000, 233.

⁴⁶³ Corso 2000, 233.

⁴⁶⁴ Palagia 2000, 352.

⁴⁶⁵ Ακρ. 13259, Leventi 2003, 36.

πληροφορία που μας δίνει ο Πausanias (1, 23, 4) ότι στο ιερό υπήρχε άγαλμα της Υγείας, υποστήριξε ότι είναι πολύ πιθανό η κεφαλή να ανήκει στο άγαλμα της Υγείας⁴⁶⁶.

Επομένως θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το άγαλμα της Άρτεμης Gabbi, το οποίο βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου είναι το αντίγραφο του αγάλματος της Άρτεμης Βραυρωνίας, που κατασκεύασε ο Πραξιτέλης και το οποίο αναφέρει ο Πausanias (1.23.7) . Η στάση του αγάλματος, που αναπαριστά την θεά όρθια, ταιριάζει με την αναφορά *ἄγαλμα ἑστηκός ἢ ἄγαλμα ὀρθόν*, που βρίσκουμε στις επιγραφές του Βραυρωνίου. Το άγαλμα της θεάς στο Λούβρο είναι φυσικῶν διαστάσεων και ο Πausanias (1.23.7) στην περιγραφή του για το άγαλμα του Πραξιτέλη δεν μας αναφέρει ότι ήταν μεγάλων διαστάσεων, ὅπως γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι κάνει για άλλα αγάλματα (Πaus. 9, 2.7; 10, 37.1). Επιπλέον το άγαλμα φέρει μάτιο- δίπλακα, ο οποίος συνδέεται ἄμεσα με τα αναθήματα προς τιμὴν της θεάς Άρτεμης.

- **Αρχιτεκτονικές ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στο Βραυρώνιο της Ακρόπολης και στο Ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα**

Η μελέτη του ιερού της Βραυρώνας συμβάλλει στην κατανόηση της λατρείας της Άρτεμης στην Αττική και στο Βραυρώνιο της Ακρόπολης. Το ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα της Ανατολικής Αττικής, βρίσκεται 400 περίπου μέτρα από την θάλασσα⁴⁶⁷. Η Άρτεμη ήταν μία μεγάλη τοπική θεότητα της περιοχής και διέθετε ένα σημαντικό ναό. Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή ἔφεραν στο φως την ὑπαρξη μιας στοάς, ενός ηρώου, ενός ναού και μίας σπηλιάς⁴⁶⁸. Στην Βραυρώνα το ιερό (εικ. 25 β) ήταν αφιερωμένο στη λατρεία της Άρτεμης και της Ιφιγένειας και ὄχι μόνο στην Άρτεμη ὅπως στην Ακρόπολη⁴⁶⁹. Η λατρεία της Άρτεμης έγινε δεκτή στην πόλη της Αθήνας τον 6^ο αι. π. Χ και η θεά απέκτησε ναό στην Ακρόπολη των Αθηνών⁴⁷⁰.

Στην Βραυρώνα υπήρχε ιερό αφιερωμένο στην Άρτεμη ἤδη από το τέλος της γεωμετρικής εποχής⁴⁷¹. Ο ναός καταστράφηκε το 480 π. Χ από τους Πέρσες και οικοδομήθηκε

⁴⁶⁶ Corso 2000, 233.

⁴⁶⁷ Papadimitriou 1963, 111.

⁴⁶⁸ Κοντής 1967, 166. Η σπηλιά ταυτίζεται με τον τάφο της Ιφιγένειας. Μπροστά από την σπηλιά κατασκευάστηκε μικρό ιερό, το οποίο διέθετε σηκό και πρόδομο. Το ιερό (7.75X 4.45μ) αυτό είχε είσοδο στα δυτικά και ήταν το Ηρώο της Ιφιγένειας.

⁴⁶⁹ Brulè 1987, 179.

⁴⁷⁰ Hurwit 1999, 117.

⁴⁷¹ Kahil 1979, 76.

ξανά τον 5^ο αι. π. Χ. Τα αρχαιολογικά ευρήματα του ιερού της Άρτεμης στην Βραυρώνα χρονολογούνται το α΄ μισό του 5^{ου} αι. π. Χ. Ο ναός ήταν δωρικός και αποτελούνταν από ένα πρόδρομο, ένα σηκό και ένα άδυτο⁴⁷². Το εσωτερικό του ναού, ο σηκός, χωριζόταν σε τρία κλίτη με την ύπαρξη κιονοστοιχιών.

Το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π. Χ (420 π. Χ) οικοδομήθηκε η μεγάλη στοά της Βραυρώνας, η οποία είχε σχήμα Π και πλαισιώνονταν από δωρικούς κίονες⁴⁷³. Πιο συγκεκριμένα η οικοδόμηση της στοάς χρονολογείται μετά το οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή στην Αττική και την οικοδόμηση του ναού στο Ραμνούντα⁴⁷⁴. Μελετώντας την αρχιτεκτονική της στοάς ο Μπούρας οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι παρουσιάζει αρχιτεκτονικές ομοιότητες με τον ναό των Αθηναίων στην Δήλο⁴⁷⁵. Η στοά πλαισιώνει το ναό της Άρτεμης από τη βόρεια πλευρά. Δεν ολοκληρώθηκε η κατασκευή της στοάς της Βραυρώνας εξαιτίας της έναρξης του Πελοποννησιακού πολέμου⁴⁷⁶. Σε αυτό το σημείο ωστόσο θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Μπούρας υποστήριξε ότι η οικοδόμηση της στοάς δεν ολοκληρώθηκε εξαιτίας της βλάβης των καθιζήσεων του εδάφους⁴⁷⁷.

Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει αρχιτεκτονική ομοιότητα ανάμεσα στο ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα της Αττικής και στο Βραυρώνιο της Ακρόπολης. Η ομοιότητα αυτή σημειώνεται ιδιαίτερα μετά την οικοδόμηση της νότιας στοάς του Βραυρωνίου, η οποία μοιάζει με την μεγάλη στοά του ιερού της Βραυρώνας. Πιθανόν στόχος της οικοδόμησης της στοάς ήταν η αρχιτεκτονική ομοιότητα των δύο ιερών.

Μελετώντας την αρχιτεκτονική του ιερού της Βραυρώνας παρατηρούμε την ύπαρξη κάποιων δωματίων, τα οποία σχετίζονται άμεσα με την λατρεία της Άρτεμης. Στην ανατολική και την βόρεια πλευρά υπάρχουν συνολικά δέκα δωμάτια, στα οποία η πρόσβαση πραγματοποιούνταν από το εσωτερικό της περίστυλης αυλής. Δεν υπάρχουν δωμάτια στη δυτική πλευρά της στοάς και η νότια πλευρά είναι ανοιχτή, ώστε να επιτυγχάνεται η πρόσβαση στο ιερό της Άρτεμης. Στην δυτική πλευρά της στοάς υπήρχε μία μνημειακή είσοδος, το Πρόπυλο, από την οποία εισερχόταν ο επισκέπτης ερχόμενος στο ιερό, δια μέσου της πέτρινης γέφυρας .

Σε κάθε δωμάτιο της στοάς υπήρχαν έντεκα κρεβάτια κατά μήκος του τοίχου, τα πόδια των οποίων στερεώνονταν σε οπές στο έδαφος. Μπροστά από τα κρεβάτια υπήρχαν μαρμάρινα

⁴⁷² Papadimitriou 1963, 113.

⁴⁷³ Μπούρας 1967, 159; Vikela 2008, 84.

⁴⁷⁴ Μπούρας 1967, 159.

⁴⁷⁵ Μπούρας 1967, 152-3.

⁴⁷⁶ Κοντής 1967, 171. Το έργο, όπως και τα άλλα αττικά έργα της περιόδου, δεν αποπερατώθηκε εξαιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου και των δυσχερειών που ακολούθησαν.

⁴⁷⁷ Μπούρας 1967, 158.

τραπέζια⁴⁷⁸. Σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου τα δωμάτια της στοάς ήταν οι κατοικίες των άρκτων⁴⁷⁹. Η στοά είναι πιθανόν να ονομαζόταν *παρθενών*⁴⁸⁰. Την θεωρία αυτή ενισχύει και η ανακάλυψη αρκετών μαρμάρινων αγαλματιών νεαρών κοριτσιών⁴⁸¹. Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο φυλάσσεται μια άρκτος, που βρέθηκε στην Βραυρώνα. Η γελαστή μορφή της νεαρής κοπέλας θα αναγνωρίστηκε ως αναπαράσταση άρκτου⁴⁸².

Στην βόρεια πλευρά της στοάς υπήρχαν έξι δωμάτια, τα οποία ήταν τοποθετημένα ανά τρία εκατέρωθεν μίας στενής εισόδου. Η διάδος αυτή οδηγούσε σε έναν υπαίθριο διάδρομο ανοιχτό στην ανατολική και δυτική πλευρά, ο οποίος βρισκόταν πίσω από τα δωμάτια και ονομαζόταν *παραστάδα*⁴⁸³. Πίσω από αυτόν τον διάδρομο, υπήρχε μία στενή στοά με δώδεκα οκταγωνικούς κίονες. Κατά μήκος αυτής της στοάς υπήρχαν τριάντα επτά κοιλότητες, στις οποίες πιθανότατα ήταν τοποθετημένες ξύλινες πλάκες, στις οποίες ίσως τοποθετούνταν οι πέπλοι των θανουσών λεχωίδων⁴⁸⁴. Τα δωμάτια αυτά είναι φανερό ότι λειτουργούσαν ως κατοικίες των νεαρών κοριτσιών, τα οποία υπηρετούσαν την θεά, και ως χώροι όπου γενυμάτιζαν⁴⁸⁵. Σε αντίθεση με το ιερό της Βραυρώνας στο Βραυρώνιο της Αττικής δεν ανακαλύφθηκαν αντίστοιχα δωμάτια, που να μαρτυρούν την ύπαρξη κατάλληλων χώρων, που να διαμένουν κοπέλες, οι οποίες να υπηρετούν την θεά.

- **Σχέσεις Βραυρωνίου στην Ακρόπολη των Αθηνών με το ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα.**

Στο ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα ανακαλύφθηκε μία επιγραφή⁴⁸⁶, η οποία χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αι. π. Χ ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π. Χ⁴⁸⁷. Ο Παπαδημητρίου την χρονολογεί από το 300 έως το 200 π. Χ.⁴⁸⁸ Πρόκειται για μία επιγραφή, η οποία περιλαμβάνει ψήφισμα του δήμου των Αθηναίων. Η επιγραφή αυτή είναι αρκετά σημαντική καθώς μαρτυρεί

⁴⁷⁸ Vikela 2008, 84.

⁴⁷⁹ Papadimitriou 1963, 118.

⁴⁸⁰ Κοντής 1967, 181.

⁴⁸¹ Papadimitriou 1963, 118.

⁴⁸² Παπασπυριδη-Καρουζου 1957, 75.

⁴⁸³ Vikela 2008, 84.

⁴⁸⁴ Κοντής 1967, 174.

⁴⁸⁵ Themelis 2002, 104.

⁴⁸⁶ SEG 52, 2002, 104.

⁴⁸⁷ Vikela 2008, σ.79.

⁴⁸⁸ Papadimitriou 1963, 120.

την ιδιαίτερη σχέση του ιερού της Βραυρώνας με το Βραυρώνιο της Αττικής. Σύμφωνα με την επιγραφή τα περισσότερα οικοδομήματα χρίζουν επισκευής. Ο Παπαδημητρίου υποστήριξε ότι οι ζημιές προκλήθηκαν εξαιτίας μιας πλημμύρας του ποταμού Ερασινού⁴⁸⁹. Σύμφωνα με το ψήφισμα ο αρχιτέκτονας θα πρέπει να ελέγξει τα οικοδομήματα και να καταγράψει τις απαραίτητες επισκευές.

Η επιγραφή αυτή αποκαλύπτει την ιδιαίτερη σημασία που είχε το ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα για τους Αθηναίους καθώς και το γεγονός ότι η θεά Άρτεμη συνδεόταν άμεσα με την σωτηρία της πόλης. Στην επιγραφή γίνεται γνωστό ότι η ανάθεση των οικοδομημάτων στην Άρτεμη έγινε από την πόλη των Αθηναίων. Επομένως υπήρχε η ιδιαίτερη σχέση μεταξύ της Βραυρώνας και της πόλης των Αθηνών και αυτό δικαιολογεί την προσπάθεια να μεταφερθεί η λατρεία της θεάς από την Βραυρώνα στην Ακρόπολη της Αττικής.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε ότι σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου η σχέση του ιερού της Βραυρώνας με την Αττική μαρτυρείται μέσα από το κείμενο του Αριστοτέλη (*Αθ. Πολ.* 54, 14) σύμφωνα με τον οποίο η επίσημη πεντετηρίδα των Βραυρωνίων ρυθμιζόνταν από την πολιτεία των Αθηνών, με την εκλογή των ιεροποιών. Από την άλλη πλευρά η Βικέλα σημειώνει ότι η εορτή των Βραυρωνίων, που εορταζόταν στο ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα επιβλέπονταν από δέκα επιστάτες, οι οποίοι εκλέγονταν από την Βουλή (Αριστοτέλης *Αθ. Πολ.* 54, 7)⁴⁹⁰.

Ο Δημοσθένης (Δημ. 25) αναφέρει ότι στην Άρτεμη Βραυρωνία αφιέρωναν οι γυναίκες αρκετά ενδύματα. Ο Ιεροκλής κατηγορήθηκε ως ιερόσυλος καθώς μετέφερε ιερά ιμάτια. Ο ίδιος ισχυρίστηκε ότι η ιέρεια της Άρτεμης Βραυρωνίας τον διέταξε να μεταφέρει τα *ιερά ιμάτια* από το Βραυρώνιο της Ακρόπολης, τα οποία είχαν ιερό χαρακτήρα και φυλάσσονταν ως αναθήματα, στην Βραυρώνα της Αττικής για να τα χρησιμοποιήσουν στο *ιερό κυνηγέσιο*. Το ιερό κυνηγέσιο ίσως τελούνταν από τις νεαρές παρθένους, τις άρκτους, οι οποίες θα φορούσαν τα ιερά ενδύματα⁴⁹¹. Με βάση την πληροφορία του Δημοσθένη κατανοούμε ότι υπήρχε σχέση ανάμεσα στα δύο ιερά της θεάς Άρτεμης, καθώς ιερά αναθήματα ήταν δυνατόν να μεταφερθούν από το Βραυρώνιο στην Βραυρώνα της Αττικής, με την άδεια βέβαια της ιέρειας της θεάς.

⁴⁸⁹ Papadimitriou 1963, 120.

⁴⁹⁰ Vikela 2008, 83.

⁴⁹¹ Κοντής 1967, 188.

• **Επιγραφές του Βραυρωνίου**

Η πρώτη επιγραφή που ήρθε στο φως και ανήκει στις επιγραφές του Βραυρωνίου είναι η *IG II² 1514*⁴⁹². Η συγκεκριμένη επιγραφή ανακαλύφθηκε στην Ακρόπολη της Αττικής και μεταφέρθηκε από τον Έλγιν στην Αγγλία και τοποθετήθηκε στο Βρετανικό Μουσείο. Στα επόμενα έτη ήρθαν στο φως και άλλες επιγραφές που άνηκαν στην ομάδα επιγραφών του Βραυρωνίου και όλες άνηκαν στον 4^ο αιώνα. Μελετώντας τις επιγραφές προκαλεί εντύπωση ότι τα αναθήματα διαχειρίζονταν οι *επιστάτες*, τακτική που σύμφωνα με την Linders δεν λαμβάνει χώρα για τα αναθήματα προς τιμήν των άλλων θεοτήτων⁴⁹³. Επιπλέον τα αναθήματα προέρχονται μόνο από γυναίκες και δεν έχουμε ανάθημα από κάποιον άνδρα προς τιμήν της θεάς Άρτεμης στην Ακρόπολη των Αθηνών

Στην επιγραφή *IG II² 1514* γρ. 13-14 αναφέρεται με σαφήνεια ότι αναθέτες ήταν η *Θυαίν(η)* και η *Μαλθάκη*⁴⁹⁴. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις επιγραφές που αναφέρονται αναθήματα προς την θεά ενδύματα αναγράφεται το όνομα του αναθέτη. Όπως αναφέρθηκε τα αναθήματα προέρχονται από γυναίκες και επομένως αναγράφεται το όνομα της γυναίκας στην ονομαστική και μερικές φορές συνοδεύεται από το όνομα του συζύγου ή του πατέρα και στην συνέχεια ακολουθεί το ρήμα *ἀνέθηκεν* (*IG II² 1514* γρ.13/14, 15, 24, 25). Σε ορισμένες περιπτώσεις προστίθεται το όνομα της θεάς *Ἀρτέμιδι* (*IG II² 1514* γρ. 52/53) ή *ἱερόν Ἀρτέμιδος* (*IG II² 1514* γρ. 34/35, 40/41). Στην περίπτωση που ο αναθέτης είναι άγνωστος σημειώνεται η λέξη *ανεπίγραφος* (*IG II² 1514* γρ. 33/34, 44, 47, 62). Η χρήση της ονομαστικής αποκαλύπτει ότι η ανάθεση των ενδυμάτων γινόταν αποκλειστικά από τις ίδιες τις γυναίκες αυτοπροσώπως. Η αναφορά του ονόματος της γυναίκας ως αναθέτριας είναι σημαντική καθώς μαρτυρεί την σημαντική θέση, που κατέχει η γυναίκα στο ιερό της θεάς, που είναι προστάτης της γυναικείας υπόστασης μέχρι την γέννηση του πρώτου παιδιού⁴⁹⁵.

Μελετώντας τις επιγραφές παρατηρείται ομοιογένεια ανάμεσα στα αναθήματα. Τα περισσότερα αναθήματα είναι ενδύματα *χιτώνια* ως επί το πλείστον καθώς και *μάτια* (*IG II² 1514* γρ. 16, 17, 19, 20), *αμπέχονα* (*IG II² 1514* 18, 34, 36, 50) και *χλανίδες* (*IG II² 1514* γρ. 39, 40). Τα ενδύματα που αφιερώνονταν στην θεά ήταν χρησιμοποιημένα. Η πρακτική της

⁴⁹² Η πρώτη δημοσίευση της επιγραφής έγινε από τον Osann το 1822 στο έργο του *Sylloge inscriptionum antiquarum* I, 9, 77ff. Αναδημοσίευση της επιγραφής πραγματοποιήθηκε από τον Hicks το 1874 στο έργο του *British Museum Inscr.* 1 (1874) pp.77ff, no 34.

⁴⁹³ Linders 1972, 2.

⁴⁹⁴ Linders 1972, I, col.III.

⁴⁹⁵ Vikela 2008, 86.

ανάθεσης χρησιμοποιημένων ρούχων στους θεούς δεν είναι άγνωστη (Ιλ. 6.286, όπου η Εκάβη προσφέρει ένα ένδυμα στην θεά Αθηνά). Ωστόσο στην επιγραφή IG II² 1514 γρ. 30-2 αναφέρεται ότι στην θεά προσφέρθηκε επίβλημα καινούριο (*καινόν*) με παράσταση του θεού Διονύσου και μίας γυναίκας, η οποία κρατούσε μια οιοχογή. Το συγκεκριμένο ένδυμα κατασκευάστηκε με σκοπό να προσφερθεί στην Άρτεμη.

Προς τιμήν της Άρτεμης οι γυναίκες αφιέρωναν και ενδύματα ανδρικά όπως *ιμάτιον ἀνδρεῖον* (IG II² 1514 γρ.47; IG II² 1517 γρ. 153-4)⁴⁹⁶ και *χιτωνίσκος* (IG II² 1517 γρ.128, 130; IG II² 1524 γρ.143, 146; IG II² 1525 γρ.15, 17)⁴⁹⁷. Ο Κοντής υποστηρίζει ότι η προσφορά στην θεά των ανδρικών ενδυμάτων είχε ως στόχο την τεκνοποιία⁴⁹⁸. Επιπλέον στην θεά αφιερώνονταν και ενδύματα παιδιών (IG II² 1514 28,29; 1515 γρ. 20-1; 1516 γρ. 7-8)⁴⁹⁹ τα ενδύματα αυτά αφιερώνονταν από γυναίκες αναθέτες ή ήταν ανεπίγραφα. Η προσφορά των παιδικών ενδυμάτων στην Άρτεμη αποκαλύπτει την ιδιότητα της θεάς ως προστάτιδας της παιδικής ηλικίας.

Επιπλέον στις επιγραφές σημειώνεται και η ανάθεση ήμιυφών ενδυμάτων (IG II² 1514 53/54, 59; IG II² 1518 γρ. 67/68, 90; IG II² 1522 γρ. 26)⁵⁰⁰ στην θεά. Η προσφορά ημιτελών έργων στην θεά αποκαλύπτει την ιδιότητα της θεάς να προστατεύει την γυναικεία χειροτεχνία. Η Άρτεμη θεωρείται προστάτιδα της χειροτεχνίας και για το λόγο αυτό προσφέρεται στην θεά *ήμιυφῆ ἱστόν* (IG II² 1518 γρ.53/54; IG II² 1524 γρ. 161/2)⁵⁰¹.

Ωστόσο σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι ερευνητές με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα υποστήριξαν ότι οι επιγραφές, που βρέθηκαν στο Βραυρώνιο της Ακρόπολης είναι απλά αντίγραφα επιγραφών, που βρίσκονταν στο ιερό της Βραυρώνας. Επομένως τα συγκεκριμένα αναθήματα ήταν προσφορές στο ιερό της Βραυρώνας και όχι στο Βραυρώνιο της Αττικής⁵⁰². Επομένως όλες οι πληροφορίες σχετικά με τα αναθήματα αφορούν το ιερό της θεάς στην Βραυρώνα.

⁴⁹⁶ Linders 1972, IV, B col. III: IG II² 1517 γρ. 153-4.

⁴⁹⁷ Linders 1972, VI: IG II² 1524; Linders 1972, V: IG II² 1525.

⁴⁹⁸ Κοντής 1967, 161.

⁴⁹⁹ Linders 1972, II: IG II² 1515 ; Linders 1972, III: IG II² 1516.

⁵⁰⁰ Linders 1972, IV: IG II² 1518 Linders 1972, III: IG II² 1522.

⁵⁰¹ Linders 1972, IV, B col. II: IG II² 1518; Linders 1972, V: IG II² 1524.

⁵⁰² Vikela 2008, 85.

- Οι γραπτές πηγές για την τελετή της αρκτείας

- ο Τελετή της αρκτείας

Η αρκτεία χαρακτηρίζεται στο λεξικό της Σούδας α 3958 ως *έορτήν*, ενώ στο Σχολ. Αριστοφάνους χαρακτηρίζεται ως *μυστήριον*. Από την άλλη πλευρά ο Ησύχιος αναφέρει ότι η αρκτεία είναι μία *τελετή* (Ησύχιος λ. *άρκτεία*). Ο Παπαδημητρίου αναφέρει ότι προς τιμήν της Άρτεμης Βραυρωνίας τελούνταν μία ετήσια εορτή τα Βραυρώνια⁵⁰³. Στήριξε αυτή την θεωρία του στον Αριστοφάνη (Ειρ. V 873), από όπου πληροφορούμαστε ότι τα Βραυρώνια ήταν μία εορτή των γυναικών, κατά τη διάρκεια της οποίας οι άντρες μεθούν. Η Kahil με βάση το κείμενο του Αριστοφάνη (Ειρ. 874) υποστήριξε ότι τα Βραυρώνια, που περιγράφει ο Αριστοφάνης ταυτίζονται με τα *Διονύσια*, μία εορτή, η οποία τελούνταν και αυτή στην Βραυρώνα⁵⁰⁴. Ο Ηρόδοτος (VI 138) αναφέρει ότι οι Πελασγοί άρπαξαν τις γυναίκες των Αθηνών, όταν αυτές γιόρταζαν τα Βραυρώνια, τις μετέφεραν στην Λήμνο και τις βίασαν⁵⁰⁵. Η Reeder υποστηρίζει ότι κάθε τέσσερα χρόνια επιλέγονταν νεαρές κοπέλες, οι οποίες υπηρετούσαν την Άρτεμη. Η ιέρεια της θεάς ονομαζόταν *άρκτος*⁵⁰⁶.

Σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου τα Βραυρώνια είναι μία εορτή, η οποία σχετίζεται άμεσα με την εορτή της αρκτείας⁵⁰⁷. Η λέξη αρκτεία προέρχεται από την λέξη *άρκτος*, που σημαίνει αρκούδα⁵⁰⁸. Η Άρτεμη σύμφωνα με την μυθολογία μετέτρεψε την νύμφη Καλλιστώ σε άρκτο, όταν αντιλήφθηκε την σχέση της νύμφης με τον Δία. Η Καλλιστώ ήταν η νύμφη, που συνόδευε την Άρτεμη (Παυσ. 8.35.8). Στον μύθο της νύμφης αποδεικνύεται η σχέση της Άρτεμης με την άρκτο.

- ο Ηλικία των άρκτων

Η αρκτεία ήταν μία τελετή προς τιμή της Άρτεμης. Η αρκτεία καθιερώθηκε για να εξευμενίσουν οι Αθηναίοι την θεά επειδή σκοτώθηκε η ιερή της αρκούδα. Μελετώντας τις πηγές γίνεται αντιληπτό ότι οι κοπέλες που λάμβαναν μέρος στην εορτή έπρεπε να είναι ανύπαντρες.

⁵⁰³ Papadimitriou 1963, 115.

⁵⁰⁴ Kahil 1965, 26. Αριστοφάνης *Ειρ.* 874-876 *ἐπαίσαμεν : ἐν Βραυρῶνι δε δῆμῳ τῆς Ἀττικῆς πολλαὶ πόρνοι. ἐκεῖδ' ἐκαστὸν δῆμον, ἐν οἷς ἐμέθυον.*

⁵⁰⁵ Ηρ. 6. 138. *ἐλόχησαν Ἀρτέμιδι ἐν Βραυρῶνι ἀγούσας ὄρτην τὰς τῶν Ἀθηναίων γυναῖκας.*

⁵⁰⁶ Reeder 1995, 321.

⁵⁰⁷ Papadimitriou 1963, 116.

⁵⁰⁸ Papadimitriou 1963, 116.

Σύμφωνα με τις πηγές οι Αθηναίοι ψήφισαν να λαμβάνουν μέρος στην τελετή της αρκτείας οι κοπέλες πριν παντρευτούν (Αρποκρατίων λ. ἀρκευσαι; Bekker, Anecdota Graeca I 1814, 206, 4 λ. ἀρκευσαι)⁵⁰⁹. Επιπλέον ο Ησύχιος αναφέρει ότι οι κοπέλες, που λάμβαναν μέρος στην εορτή έπρεπε να ήταν παρθένες (Ησύχιος α 7284 λ. ἀρκεία)⁵¹⁰. Την ίδια πληροφορία, σχετικά με την συμμετοχή παρθένων νεαρών κοριτσιών, αντλούμε και από το κείμενο του Πολυδεύκη (*Όνομαστικόν* V, 81)⁵¹¹. Στο λεξικό της Σούδας αναφέρεται ότι ο Λυσίας έλεγε ότι στην εορτή της αρκτείας λάμβαναν μέρος οι κοπέλες πριν τον γάμο τους (Σούδα α 3959 λ. ἀρκευσαι)⁵¹². Σύμφωνα με τον Αριστοφάνη η ίδια η θεά διέταξε οι νεαρές κοπέλες να μιμούνται τις αρκούδες πριν παντρευτούν (Σχολ. Αριστοφάνους *Λυσ.* 645 ή δε Ἄρτεμις ὀργισθεῖσα ἐκέλευσε παρθένον πᾶσαν μιμήσασθαι τὴν ἄρκτον πρό τοῦ γάμου). Στο σημείο αυτό πρέπει να παραθέσουμε το κείμενο του Ησύχιου δ 563, όπου αναφέρεται ότι για να γίνει κάποια κοπέλα άρκτος έπρεπε να είναι δέκα ετών⁵¹³.

Στον Αριστοφάνη (*Λυσ.* 641) αναφέρονται τα ιερά καθήκοντα των γυναικών. Ο χορός των γυναικών αναφέρει ότι η *αρρηφόρος* πρέπει να είναι επτά ετών, ενώ στη συνέχεια μπορούσε να γίνει *Αλετρίς*. Μετά από το δεύτερο καθήκον διατελούσε άρκτος στα Βραυρώνια σε ηλικία δέκα ετών και τέλος γινόταν κανηφόρος. Επομένως στον Αριστοφάνη γίνεται φανερό ότι μία κοπέλα έπρεπε να έχει γίνει προηγουμένως αλετρις, για να μπορέσει να συμμετάσχει στην

⁵⁰⁹ Αρποκρατίων λ. ἀρκευσαι. Ἀρκευσαι Ἰνυσίας ἐν τῷ ὑπὲρ Φρυνίχου θυγατρὸς, εἰ γνήσιος, το καθιερωθῆναι πρό γάμων τὰς παρθένοὺς τῇ Ἀρτέμιδι τῇ Μοινοχία ἢ τῇ Βραυρωνία. Τὰ δε συντείνοντα εἰς το προκείμενον εἴρηται παρά τε ἄλλοις και Κρατερῶ ἐν τοῖς Ψηφίσμασιν. (2^{ος} αι. μ. Χ) Bekker 1814, 206, 4 λ. ἀρκευσαι. Ἀρκευσαι τῇ Ἀρτέμιδι και τῇ ἄρκτῳ ἀφοσιώσασθαι καὶ θῦσαι, ὅπερ πρό τῶν γάμων αἰκόροι διά τον τῆς θυσίας χρῆσμον.

⁵¹⁰ Ησύχιος α 7284 λ. ἀρκεία. ἀρκεία ἡ τῶν ἀρκευομένων παρθένων τελετή. Ἀρκευεῖν δε το καθιεροῦν. (5^{ος}- 6^{ος} αι. μ. Χ).

⁵¹¹ Πολυδεύκης, Ὀνομαστικόν V, 81. ἀρκευεσθαι δε τὰς παρθένοὺς ἔλεγον ὁ δῆμος ὁ Ἀττικὸς (2^{ος} αι. μ. Χ).

⁵¹² Σούδα α 3959 λ. ἀρκευσαι. Ἀρκευσαι Ἰνυσίας το καθιερωθῆναι πρό γάμων τὰς παρθένοὺς τῇ Ἀρτέμιδι ἀρκευεῖν ἔλεγε. και γάρ αἱ ἀρκευόμεναι παρθένοι καλοῦνται, ὡς Εὐριπίδης και Ἀριστοφάνης δηλοῖ.

⁵¹³ Ησύχιος δ 563 (εκδ. Κ. Latte, 1953) δεκατευεῖν... ἔλεγον δέ και τό ἀρκευεῖν, ἐπεὶ ἔπρασσον αὐτό αἱ παρθένοι περί τον δεκαετῆ χρόνον οὔσαι.

τελετή της αρκτείας. Ορίζεται λοιπόν ως κατώτερο όριο συμμετοχής στην αρκτεία η ηλικία των δέκα ετών.

Οι νεαρές κοπέλες, που λάμβαναν μέρος στην τελετή έπρεπε να είναι παρθένες (Σχολ. Αριστ. *Λυσ.* 645 *ἐπιλεγόμεναι παρθένοι*; Bekker *Anecdota Graeca* I, 444-445 *ἀρκτηυόμεναι παρθένοι*) και να είναι ηλικίας πέντε έως δέκα ετών (Σούδα α 3958 *οὔτε πρεσβύτιδες ἰ' ἐτῶν, οὔτε ἐλάττους ε'* ; Σχολ. Αριστοφάνους *Λυσιστράτη* 645 *οὔτε πρεσβύτεραι δέκα ἐτῶν οὔτ' ἐλάττους πέντε*). Ο σχολιαστής του Αριστοτέλη ερμήνευσε το κείμενο λέγοντας ότι οι κοπέλες, οι οποίες διατελούσαν άρκτοι έπρεπε να είναι σε ηλικία μεταξύ πέντε και δέκα ετών. Η ερμηνεία του σχολιαστή ωστόσο έρχεται σε αντίθεση με τα λόγια της κορυφαίας του χορού, του Αριστοφάνη. Η ασυμφωνία αυτή ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι η πληροφορία του σχολιαστή αναφέρεται σε μία εποχή μεταγενέστερη του ποιητή, όπου ο θεσμός της αρκτείας ίσως να είχε αλλάξει.

Η Perlman σημείωσε ότι στον Αρποκρατίων (λ. δεκατεῦσαι) αναφέρεται σχόλιο του γραμματικού Διδυμου για τον Δημοσθένη. Η σημασία του ρήματος *δεκατεῦσαι* που χρησιμοποιεί ο Δημοσθένης στο λόγο του κατά Μεδοντου είναι ίδια με αυτή του ρήματος *ἀρκτηῦσαι*, που χρησιμοποιεί ο Λυσίας⁵¹⁴. Επομένως σύμφωνα με αυτή την πληροφορία η τελευταία αναφορά της εορτής από κλασικό συγγραφέα γίνεται από τον Δημοσθένη στο λόγο του κατά Μέδοντου.

Η Kahil θεωρεί ότι οι άρκτοι ήταν ηλικίας 8 έως 13 ετών⁵¹⁵, ενώ ο Nilsson υποστήριξε ότι οι άρκτοι ήταν ηλικίας πέντε έως δέκα ετών⁵¹⁶. Ο Brulé συμφώνησε ότι οι άρκτοι ήταν ηλικίας πέντε έως δέκα ετών⁵¹⁷. Με αυτό το ηλικιακό όριο συμφώνησε και ο Parke⁵¹⁸. Η Παλαιοκρασσά από την άλλη πλευρά στηρίχθηκε στο κείμενο του Αριστοφάνη (*Λυσ.* 641) και υποστήριξε ότι οι κοπέλες μπορούσαν να γίνουν άρκτοι στα δέκα τους χρόνια ή λίγο αργότερα⁵¹⁹. Η Connely υποστηρίζει ότι η θεά ήταν παρθένος και για τον λόγο αυτό την

⁵¹⁴ Perlman 1983, 128.

⁵¹⁵ Kahil 1977, 86-87.

⁵¹⁶ Nilsson 1967, 485.

⁵¹⁷ Brulé 1987, 249.

⁵¹⁸ Parke 2000, 240.

⁵¹⁹ Παλαιοκρασσά 1991, 79. Η Παλαιοκρασσά παραθέτει και μία πληροφορία του Αρποκρατίωνα 8.75-11 *αί δεκέτιδες ἤρκτηυον*.

υπηρετούσαν παρθένες κοπέλες, ενώ αντίθετα την θεά Δήμητρα υπηρετούσαν παντρεμένες γυναίκες⁵²⁰.

Στο κείμενο του Σχολ. Αριστοφάνους πληροφορούμαστε ότι στην τελετή της αρκτείας λάμβαναν μέρος όλα τα νεαρά κορίτσια, τα οποία δεν είχαν παντρευτεί (Σχολ. Αριστοφάνους 645 *παρθένον πάσαν*). Στο ίδιο όμως κείμενο υπάρχει η αναφορά ότι στην εορτή της αρκτείας έπαιρναν μέρος κάποια κορίτσια, τα οποία επιλέγονταν (Σχλ. Αριστοφ. *Λυσ.* 645 *ἐπιλεγόμεναι παρθένοι*) και τα οποία έπρεπε να είναι μεταξύ πέντε και δέκα ετών. Επομένως στο κείμενο του Σχολ. Αριστοφ. εντοπίζεται μία αντίθεση για το ποιες κοπέλες συμμετέχουν στην εορτή.

Από την άλλη πλευρά ο Parke υποστήριξε ότι ίσως όλες οι γυναίκες της Βραυρώνας έπρεπε να εκτελέσουν την υπηρεσία πριν παντρευτούν, ενώ όταν τον 6^ο αι. π. Χ η λατρεία της Άρτεμης Βραυρώνας μεταφέρθηκε στην Ακρόπολη η υπηρεσία της άρκτου ήταν καθήκον και προνόμιο ενός περιορισμένου αριθμού Αθηναίων αριστοκρατισσών⁵²¹. Η άποψη ότι όλες οι γυναίκες έπρεπε να έχουν λάβει μέρος στην εορτή ενισχύεται από το κείμενο του σχολιαστή Αριστοφάνους (*Λυσιστρ.* 645), όπου αναφέρεται ότι καμία κοπέλα δεν μπορούσε να νυμφευτεί εάν δεν είχε υπηρετήσει πρώτα την θεά στην τελετή της αρκτείας (*ἐψηφίσαντο μή πρότερον συνοικίεσθαι ἀνδρί παρθένον, εἰ μή ἀρκτεύσειεν τῇ θεῶ*).

Στα αγγεία (βλ. παρακάτω) όμως παρατηρούμε ότι οι γυναικείες μορφές, οι οποίες συμμετέχουν στην τελετή δεν είναι όλες νεαρής ηλικίας, αλλά παρευρίσκονται και γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας. Στο λεξικό της Σούδας α 3958 όμως και τον Ηρόδοτο (6.138) αναφέρεται ότι στην τελετή λαμβάνουν μέρος γυναίκες και όχι μόνο παρθένοι. Με βάση την πληροφορία αυτή και την εικονογραφία των κρατηρίσκων μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι στην τελετή της αρκτείας συμμετέχουν γυναίκες κάθε ηλικίας.

ο Ενδυμασία των άρκτων

Το κυριότερο στοιχείο της τελετής είναι το έθιμο να υποδύονται οι νεαρές κοπέλες την αρκούδα (Σούδα α 3959 *ἀρκτεύειν ἔλεγε*). Οι κοπέλες που υποδύονταν τις αρκούδες ήταν ενδεδυμένες με φορέματα, τα οποία είχαν κιτρινωπό χρώμα (Σχολ. Αριστοφάνους *Λυσιστράτη* 645 *κροκωτόν ἡμφιέννυντο*; Σούδα α 3958 *κροκωτόν ἡμφιεσμένοι*). Πιο συγκεκριμένα σύμφωνα με το κείμενο του Σχολ. Αριστοφάνους το κροκωτό ένδυμα των κοριτσιών ήταν ιμάτιο (Σχολ. Αριστοφάνους *Λυσ.* 645 *κροκωτόν ἱμάτιον φοροῦσαν*). Στις παραστάσεις όμως των

⁵²⁰ Connelly 2007, 30.

⁵²¹ Parke 2000, 239.

αγγείων οι κοπέλες, οι οποίες συμμετέχουν στην τελετή δεν φορούν μάτιο σε κίτρινο χρώμα. Υπάρχουν σε κάποιες παραστάσεις κοπέλες, οι οποίες φορούν ενδύματα που έχουν άσπρα σχέδια (Μουσείο Βραυρώνας 915), αλλά σε καμία παράσταση δεν υπάρχει ένδυμα με κίτρινο χρώμα.

Βέβαια σε αυτό το σημείο θα πρέπει να μελετήσουμε το χωρίο του Αριστοφάνη *Λυσιστράτη* 641 (καίτ' ἔχουσα τον κροκωτόν ἄρκτος ἢ Βραυρωνίοις). Ο στίχος αυτός του χωρίου έχει δύο ερμηνείες: *κατέχουσα τον κροκωτόν*, που σημαίνει ότι οι κοπέλες φορούσαν τον κίτρινο χιτώνα και *καταχέουσα τον κροκωτόν*, που σημαίνει ότι οι νεαρές κοπέλες αφαιρούσαν τον χιτώνα από πάνω τους⁵²². Επομένως θεωρείται ότι οι νεαρές κοπέλες αφαιρούσαν τους κροκωτούς χιτώνες. Βέβαια η ερμηνεία αυτή εξηγεί την παρουσία γυμνών κοριτσιών στις παραστάσεις των κρατηρίσκων (Κρατηρίσκος, Μουσείο Βραυρώνος 546), αλλά δεν μπορεί να ερμηνεύσει την παρουσία ενδεδυμένων μορφών στην εικονογραφία καθώς και την απουσία κροκωτού χιτώνα⁵²³.

Ο Stinton υποστήριξε ότι θα πρέπει να θεωρούμε ότι είναι ορθή η ερμηνεία σύμφωνα με την οποία οι νεαρές κοπέλες αφαιρούσαν το κροκωτό ένδυμα τους⁵²⁴. Στήριξε την θεωρία του στον Αισχύλο (Αγ. 239), ο οποίος στο έργο του σημειώνει ότι η Ιφιγένεια *κρόκου βαφάς δ' ἔς πέδον χέουσα*⁵²⁵. Υποστήριξε ότι στους κρατηρίσκους οι νεαρές κοπέλες απεικονίζονται με κοντό χιτώνα ή γυμνές, αφού έχουν αφαιρέσει το ένδυμά τους.

Ο Πλάτωνας (*Νόμοι* 833-834) αναφέρει ότι τα κορίτσια ηλικίας κάτω των δεκατριών ετών γυμνάζονται χωρίς τα ρούχα τους, ενώ οι κοπέλες άνω των δεκατριών ετών πρέπει να είναι ενδεδυμένες. Όμως στις παραστάσεις των κρατηρίσκων εμφανίζονται και κορίτσια μεγαλύτερης ηλικίας να συμμετέχουν στην τελετή χωρίς να φορούν ρούχα (Μουσείο Βραυρώνας 548). Επομένως δεν είναι δυνατόν να ερμηνεύσουμε την απουσία ενδύματος σε ορισμένες μονό κοπέλες.

ο Διαμονή άρκτων

Οι άρκτοι πιθανόν έμεναν για κάποιο χρονικό διάστημα στο ιερό της Βραυρώνος. Η θεωρία ότι οι άρκτοι παρέμεναν για κάποιο διάστημα στο ιερό ενισχύεται και από τα ανασκαφικά δεδομένα, σύμφωνα με τα οποία στην Βραυρώνα υπήρχαν δωμάτια, στα οποία υπήρχαν κλίνες και τραπέζια. Βέβαια η παραμονή τους γινόταν κατά τη διάρκεια, που γίνονταν

⁵²² Stinton 1976, 11

⁵²³ Kahil 1965, εικ. 7: 5.

⁵²⁴ Stinton 1976, 11

⁵²⁵ Stinton 1976, 11

οι κατάλληλες προετοιμασίες για την εορτή. Αυτό το υποστηρίζει ο Κοντής με βάση την χρήση των ρημάτων *αφοσιώσασθαι* (Bekker Anecd I 144, 33) και *καθιερωθῆναι τῇ Ἀρτεμίδι* (Αρποκρ.)⁵²⁶. Δεν είμαστε σε θέση να ξέρουμε πόσες κοπέλες επιλέγονταν να υπηρετήσουν την θεά ως άρκτοι και ίσως επιλέγονταν ένας μικρός αριθμός⁵²⁷.

Η ύπαρξη κρατηρίσκων (βλ, παρακάτω), που σχετίζονται με την εορτή της αρκτείας στην Βραυρώνα και στο Βραυρώνιο της Ακρόπολης μαρτυρεί την σχέση των άρκτων και με τα δύο ιερά. Από την άλλη πλευρά όμως τα ανασκαφικά δεδομένα του Βραυρωνίου της Ακρόπολης δεν μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε την θεωρία ότι οι άρκτοι παρέμεναν για κάποιο διάστημα στην Ακρόπολη των Αθηνών.

ο Αιτία τέλεσης της εορτής- ο μύθος

Σύμφωνα με τις πηγές η τελετή της αρκτείας λάμβανε χώρα για να εξευμενιστεί η θεά μετά το θάνατο της ιερής της αρκούδας. Στο ιερό της Ἄρτεμης στην Βραυρώνα ζούσε μία αρκούδα, η οποία είχε εξημερωθεί (Σχολ. Αριστοφ. *Λυσ.* 645 *ἄρκτος τις δοθεισα εις το Ιερόν τῆς Ἀρτέμιδος ἡμερώθη*. Σούδα α 3958 *και ἡμερωθεισαν αὐτὴν τοῖς ἀνθρώποις σύντροφον γενέσθαι*). Μία ημέρα η άρκτος έπαιξε με μία παρθένο και το κορίτσι εκνεύρισε τόσο την άρκτο, που του έβγαλε το μάτι (Σχολ. Αριστ. *Λυσ.* 645 *έξύσθη ἡ ὄψις αὐτῆς ὑπό τῆς ἄρκτου*. Σούδα α 3958 *παροξυνθῆναι τὴν ἄρκτον καί καταξέσαι τῆς παρθένου*). Τα αδέρφια της παρθένου θύμωσαν τόσο πολύ, που σκότωσαν το ζώο (Σχολ.Αριστ. *Λυσ.* 645 *και λυπηθείς ὁ ἀδελφός αὐτῆς ἀνειλε τὴν ἄρκτον* Σούδα α 3958 *έφ' ᾧ ὀργισθέντας τους ἀδελφούς αὐτῆς κατακοντίσαι τὴν ἄρκτον*). Ο θάνατος της αρκούδας προκάλεσε την οργή της θεάς. Αποτέλεσμα του θυμού της ήταν ο λοιμός, που σκόρπισε στην πόλη της Αττικής (Σούδα α 3958 *καί διά τοῦτο λοιμώδη νόσον τοῖς Ἀθηναίοις έμπεσειν*). Σύμφωνα με τον χρησμό για να απαλλαγούν οι Αθηναίοι από τον λοιμό (μεταδοτική ασθένεια) έπρεπε οι κόρες τους να παίζουν τις άρκτους (Σούδα α 3958 *και ὁ θεός λύσιν τῶν κακῶν ἔσσεσθαι, ἐάν τῆς τελευτησάσης ἄρκτου ποινάς ἀρκτεύειν τάς ἑαυτῶν παρθένους ἀναγκάσωσι*. Δηλωθέντος δε τοῦ χρησμοῦ τοῖς Ἀθηναίοις).

Ο Αρποκρατίων (Αρποκρατίων 50, 4) αναφέρει ότι οι παρθένοι υπηρετούσαν την Ἄρτεμη Μουνιχία ή την Ἄρτεμη Βραυρώνα πριν παντρευτούν. Από την άλλη πλευρά όμως οι παρθένοι υπηρετούν την θεά, με σκοπό να την εξευμενίσουν, επειδή οι Αθηναίοι σκότωσαν την

⁵²⁶ Κοντής 1967, 183.

⁵²⁷ Lloyd- Jones 1983, 93.

αρκούδα της και ο λιμός (πεινά) (Σούδα ε 937) μάζτιζε την πόλη τους. Στο λεξικό Σούδα ε 937 ο λιμός, η πείνα, μάζτιζε την πόλη της Αττικής και όχι κάποια μεταδοτική ασθένεια.

Στον Bekker παρουσιάζεται μία παραλλαγή του μύθου της Άρτεμης και του ιερού της ζώου⁵²⁸. Στην συγκεκριμένη παραλλαγή ο μύθος εκτυλίσσεται στο ιερό της Άρτεμης Μουνιχίας στον Πειραιά. Μία αρκούδα πλησίασε το ιερό της θεάς στον Πειραιά. Γνωρίζουμε από τις πηγές ότι στον Πειραιά βρίσκεται το ιερό της Μουνιχίας (Σχολ. Κλήμεντος Αλεξανδρέως *Προτρεπτικός* 37, 3)⁵²⁹ Κάποιοι νέοι όμως σκότωσαν το ζώο και επειδή η θεά θύμωσε μία μεταδοτική ασθένεια (λοιμός) έπληξε την πόλη. Σύμφωνα με τον χρησμό έπρεπε να θυσιαστεί μία κόρη (θῦσαι κόρην τῇ ἄρκτῳ)⁵³⁰.

Ο Έμβαρρος (Arpen. Prov. 2, 54; Ευσταθίου Σχολ. Ομ. Ιλ. Β 732) υποσχέθηκε να θυσιάσει την κόρη του για το καλό της πόλης της Αττικής. Ο Έμβαρρος αναφέρεται και ως Βάρος (Ευσταθίου Σχολ. Ομ. Ιλ. Β 732 *βάρος δε ἢ ἔμβαρρος*). Ο Έμβαρρος λοιπόν υποσχέθηκε να θυσιάσει την κόρη του με αντάλλαγμα να κατέχει το γένος του το αξίωμα να υπηρετεί την θεά Άρτεμη για πάντα (Σούδα ε 937; Arpen. Prov. 2, 54; Ευσταθίου Σχολ. Ομ. Ιλ. Β 732 *βάρος δε ἢ ἔμβαρρος ὑποσχόμενος οὕτω ποιήσεν ἐπὶ τῷ την ἱερωσύνην το γένος αὐτοῦ δια βίου ἔχειν*). Ο Έμβαρρος όμως έκρυψε την κόρη του στο άδυτο του ναού και αφού έντυσε μία κατσίκα, την παρουσίασε ως κόρη του και τη θυσίασε (Σούδα ε 937; Ευσταθίου Σχολ. Ομήρου *Ιλιάς* Β 732; Arpen. Prov. 2, 54; Bekker *Anecdota Graeca* I, (1814), 444-445).

Μετά τη θυσία, που τέλεσε ο Έμβαρρος η μεταδοτική ασθένεια σταμάτησε (Bekker *Anecdota Graeca* I, (1814), 444-445 και *ἐπαύσατο το πάθος*). Οι Αθηναίοι ωστόσο είχαν τις αμφιβολίες τους για το μέλλον της πόλης τους και για το λόγο αυτό αποφάσισαν όλες οι κοπέλες να υπηρετούν την Άρτεμη (ἀρκτεύειν) πριν παντρευτούν (και από τούτο αἱ κόραι πρό τοῦ γάμου ἀρκτεύειν οὐκ ὠκνοῦν)⁵³¹.

Συνοψίζοντας λοιπόν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο μύθος παρουσιάζει ομοιογένεια στις πηγές. Στο λεξικό της Σούδας α 3958 και στο Σχολ. Αριστοφάνους η άρκτος εμφανίζεται στο ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα και το ζώο είναι ήμερο. Από την άλλη πλευρά στον

⁵²⁸ Bekker 1814, 444-445

⁵²⁹ Σχολ. Κλήμεντος Αλεξανδρέως *Προτρεπτικός* 37, 3 Μουνιχία Άρτεμις ἐν τῷ Πειραιεῖ τιμᾶται και ἀπ' αὐτῆς μέρος τοῦ λιμένου Μουνύχιον ὠνόμασται.

⁵³⁰ Bekker 1814, 444-445

⁵³¹ Bekker 1814, 444-445.

Bekker η αρκούδα εμφανίζεται στο ιερό της Άρτεμης Μουνιχίας⁵³². Σε αυτό το σημείο όμως θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η θυσία προς τιμήν της Άρτεμης δεν προκαλεί εντύπωση καθώς ο του Σχολ. Αριστ. αναφέρει ότι ο Αγαμέμνωνας δέχθηκε να θυσιάσει την κόρη του Ιφιγένεια στην Βραυρώνα. Ο Αγαμέμνωνας όμως θυσιάσε στη θέση της κόρης του μία άρκτο. Η παραλλαγή του μύθου, όπου αναφέρεται η Ιφιγένεια εξηγεί την αφιέρωση του ιερού στην Βραυρώνα στην Άρτεμη και την Ιφιγένεια.

- Σύγκριση Αρρηφόρων - Άρκτων

Οι Άρκτοι της Βραυρώνος υπηρετούν την θεά Άρτεμη και ενώ διαφέρουν σημαντικά από τις αρρηφόρους παρουσιάζουν ωστόσο κάποιες σημαντικές ομοιότητες. Οι κοπέλες, οι οποίες επιλέγονταν να υπηρετήσουν την θεά Άρτεμη έπρεπε να είναι μεταξύ πέντε και δέκα ετών (Αριστοφάνης *Λυσ.* 645; Χειρόγραφο του Leiden). Ο Ησύχιος (α 7284 λ. αρκτεία) μάλιστα αναφέρει ότι οι κοπέλες που θα υπηρετούσαν την θεά ως άρκτοι θα έπρεπε να είναι παρθένοι. Οι κοπέλες που επιλέγονταν ως αρρηφόροι έπρεπε να είναι μεταξύ επτά και έντεκα ετών (Αριστοφάνης *Λυσ.* 641-642). Επομένως και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει κάποιο όριο ηλικίας για την επιλογή των κοριτσιών, ενώ και στις δύο εορτές μπορούσαν να πάρουν μέρος μόνο οι παρθένες κοπέλες.

Οι Άρκτοι είναι ενδεδυμένες με κίτρινα- κροκό ενδύματα (Χειρόγραφο της Ραβέννας) και οι αρρηφόροι είναι ενδεδυμένες με λευκά ενδύματα (Αρποκρατίων *Ann. Bekker I, 446, 18; M. Etyμ. 149, 18; Ann. Bekker I, 202, 3*). Η δεύτερη λοιπόν ομοιότητα είναι η ιδιαίτερη ενδυμασία των νεαρών κοριτσιών, που επιλέγονταν να υπηρετήσουν την Αθηνά και την Άρτεμη αντίστοιχα. Και στις δύο λατρείες προβλεπόταν οι νεαρές κοπέλες να φορούν πολύτιμα κοσμήματα. Οι Άρκτοι φορούν κοσμήματα, τα οποία έχουν προσφέρει ως αναθήματα στο ιερό της Άρτεμης Βραυρώνας (Λυσιστράτη 641-646). Από την άλλη πλευρά οι αρρηφόροι φορούν χρυσά κοσμήματα (*εί δε χρυσία περιέθεντο... Ann. Bekker I, 446,18*). Η ιδιαίτερη ενδυμασία των άρκτων έχει συμβολικό χαρακτήρα, καθώς αφαιρώντας τον κροκωτό χιτώνα συμβολίζεται ο θάνατος της αδάμαστης φύσης των νεαρών κοριτσιών και η είσοδος τους στην ζωή της ενήλικης γυναίκας. Η συμμετοχή των κοριτσιών στην τελετή της αρκτείας είχε ως στόχο την εύνοια της θεάς Άρτεμης και την απόκτηση υγιών απογόνων. Από την άλλη πλευρά ιδιαίτερη ενδυμασία των αρρηφόρων, οι οποίες φορούσαν λευκά ενδύματα συμβόλιζε την αγνότητα των παρθένων.

⁵³²Bekker 1814, 444-445.

Οι Άρκτοι κατοικούν σε ένα οικοδόμημα στον ναό της Άρτεμης Βραυρώνας, το οποίο ονομαζόταν *Παρθενώνας* (Παυσανίας, Ευσταθ. II, 2.272). Οι Αρρηφόροι διέμεναν επίσης για ορισμένο χρονικό διάστημα στην Ακρόπολη (Παυσ. I, 27, 3). Επομένως σύμφωνα με τις παραπάνω συγκρίσεις εντοπίζονται κάποιες ομοιότητες ανάμεσα στις αρρηφόρους και τις άρκτους, που εγκαταλείπουν τις οικίες τους και διαμένουν σε κάποιο ειδικό τόπο κατά την διάρκεια που υπηρετούν την θεά. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι και στις δύο εορτές παρατηρείται ο αποκλεισμός των νεαρών κοριτσιών από την κοινωνία.

Η εορτή των αρρηφορίων και η εορτή της αρκτείας έχουν μυητικό χαρακτήρα. Στόχος τους είναι η προετοιμασία του νεαρού κοριτσιού να εισέλθει στην ενηλικίωση. Κατά την διάρκεια των αρρηφορίων η νεαρή κοπέλα μυείται στις γυναικείες εργασίες (ύφανση του ιερού πέπλου της Αθηνάς) και στην σεξουαλικότητα (υπόγειο πέραςμα καθώς και οι ανάστατοι). Στην τελετή της αρκτείας η νεαρή κοπέλα καλείται να δαμάσει την ατίθαση φύση της, αποβάλλοντας το άγριο ζώο και να δηλώσει υποταγή στους νόμους της κοινωνίας.

- **Αγγεία από τα ιερά της Άρτεμης και σύγκριση με τα όστρακα από το Βραυρώνιο και την Αγορά της Αττικής**

Η σημαντικότερη πηγή πληροφόρησης για την τελετή της αρκτείας είναι οι κρατηρίσκοι, που χρονολογούνται τον 6^ο και 5^ο αι. π. Χ. Οι κρατηρίσκοι προέρχονται από το ιερό της Βραυρώνας, το Βραυρώνιο της Ακρόπολης, την Αγορά των Αθηνών και στο ιερό της Μουνιχίας Άρτεμης στον Πειραιά. Στα περισσότερα αγγεία οι παραστάσεις είναι: γυναικείες μορφές που τρέχουν, βαδίζουν ή χορεύουν προς μία κατεύθυνση, βωμοί, φοίνικες και μορφές ζώων.

Θεωρώ ότι είναι αναγκαίο να αναφερθούν κρατηρίσκοι, που βρέθηκαν στην Βραυρώνα της Αττικής καθώς και στην Ακρόπολη, ώστε να συγκρίνουμε τα ευρήματα από τα δύο ιερά και να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε αν η αρκτεία ήταν μια τελετή που λάμβανε χώρα και στην Ακρόπολη των Αθηνών.

Στους μελανόμορφους κρατηρίσκους απεικονίζονται νεαρές κοπέλες που είναι γυμνές⁵³³, είτε ενδεδυμένες με χιτώνες κοντούς⁵³⁴, χιτώνες που φθάνουν ως το γόνατο⁵³⁵ ή ποδήρεις

⁵³³ Κρατηρίσκος, Μουσείο Βραυρώνος 546. Kahil 1981, 236, εικ. 15.7. Μία γυμνή κοπέλα με δεμένα τα μαλλιά της τρέχει προς τα δεξιά και κρατά μία δάδα στα χέρια της.

⁵³⁴ Kahil 1965, εικ. 7: 2: Μουσείο Βραυρώνος 542.

⁵³⁵ Kahil 1983, εικ.15:10: Μουσείο Βραυρώνος 567; Kahil 1965, εικ. 8:5: Μουσείο Βραυρώνος 572.

χιτώνες⁵³⁶. Μελετώντας τις παραστάσεις γίνεται κατανοητό ότι η απουσία ενδύματος των νεαρών κοριτσιών δεν σχετίζεται με την δραστηριότητά τους. Βέβαια τα γυμνά κορίτσια απεικονίζονται συνήθως να κρατούν στεφάνια και να τρέχουν⁵³⁷. Σε κάποια αγγεία ωστόσο εικονίζονται και ενδεδυμένες κοπέλες να τρέχουν⁵³⁸. Επομένως δεν είναι δυνατόν να συμπεράνουμε ότι τα γυμνά κορίτσια εκτελούν διαφορετική δραστηριότητα από τα ενδεδυμένα.

Στο θραύσμα Κκ46 (Μουσείο Πειραιά Κκ46) ανάμεσα στους δύο κορμούς των φοινίκων υπάρχει ένα ελάφι⁵³⁹. Η παρουσία του ελαφιού εντοπίζεται και σε άλλα αγγεία που σχετίζονται με τη λατρεία της Άρτεμης⁵⁴⁰. Ο Hamilton ωστόσο θεωρεί ότι το ζώο που εικονίζεται στο αγγείο Κκ46 (Μουσείο Πειραιά) είναι μία άρκτος και όχι ελάφι⁵⁴¹.

Στην τελετή της αρκτείας συμμετείχαν μόνο γυναικείες μορφές και απουσιάζουν εντελώς οι ανδρικές μορφές. Η ηλικία των κοριτσιών δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί βάσει της ενδυμασίας τους. Τα νεαρά κορίτσια εμφανίζονται στα αγγεία είτε ενδεδυμένα (Μουσείο Βραυρώνας 572; Μουσείο Βραυρώνας 568⁵⁴²) είτε γυμνά (Θραύσμα α κρατήρα, Ελβετική Ιδιωτική Συλλογή⁵⁴³). Επιπλέον τα νεαρά κορίτσια δεν έχουν δεμένα τα μαλλιά τους, σε αντίθεση με τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας. Οι νεαρές κοπέλες απεικονίζονται να έχουν κοντά μαλλιά (Μουσείο Βραυρ. 572; Μουσείο Βραυρ. 568; Θραύσμα α κρατήρα, Ελβετική Ιδιωτική Συλλογή⁵⁴⁴) και σε κάποια αγγεία έχουν μακριά μαλλιά (Θραύσμα ερυθρόμορφου κρατηρίσκου, ελβετική ιδιωτική συλλογή⁵⁴⁵). Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι σε κανένα αγγείο δεν εντοπίζεται κάποια νεαρή κοπέλα με δεμένα τα μαλλιά της στο κεφάλι. Από την άλλη

⁵³⁶ Παλαικρασσα 1991, πιν. 38: Μουσείο του Πειραιά Κκ 3; Μουσείο του Πειραιά Κκ 54; Παλαικρασσα 1991, πιν. 40: Μουσείο του Πειραιά Κκ 8; Μουσείο του Πειραιά Κκ 17; Kahil 1981, πιν. 62, 8: Κρατηρίσκος θραύσμα, Αγορά Ρ 128.

⁵³⁷ Παλαικρασσα 1991, πιν. 43: Μουσείο του Πειραιά Κκ 55; Παλαικρασσα 1991, πιν. 40: Μουσείο του Πειραιά Κκ 21; Kahil 1965, εικ. 8,6: Μουσείο Βραυρώνας n. 10.

⁵³⁸ Μουσείο Βραυρώνας 567; Kahil 1965, εικ. 8,1: Θραύσμα Κρατηρίσκου, Μουσείο Βραυρώνας n.5; Θραύσμα από Βραυρώνιο Ακρόπολης 621 α.

⁵³⁹ Παλαιοκρασσά 1991, 78.

⁵⁴⁰ Πρόκειται για θραύσματα κρατηρίσκων από την Μουνυχία Παλαιοκρασσά 1991, πιν. 39: Μουσείο Πειραιά Κκ 4, Κκ 6, Παλαικρασσα 1991, πιν. 43: Κκ 28; Θραύσμα από Βραυρώνιο Ακρόπολης Ακρ.621 α.

⁵⁴¹ Hamilton 1989, 463, υποσ. 42.

⁵⁴² Kahil 1965, 8,2: Μουσείο Βραυρώνας 568.

⁵⁴³ Kahil 1977, πιν. 18.

⁵⁴⁴ Kahil 1977, πιν 19.

⁵⁴⁵ Kahil 1977, πιν 18.

πλευρά όμως παρατηρούμε ότι στις παραστάσεις των αγγείων κάποιες γυναίκες έχουν τα μαλλιά τους μακριά (Μουσείο Πειραιά Κκ17; Κκ8), ενώ οι περισσότερες γυναίκες έχουν τα μαλλιά τους δεμένα στο κεφάλι (Μουσείο Βραυρ. 546; Μουσείο Βραυρ. 542; Μουσείο Βραυρ. 915⁵⁴⁶; Μουσείο Βραυρ. 548⁵⁴⁷; Μουσείο Πειραιά Κκ21; Κκ55⁵⁴⁸; Αγορά Ρ 27342⁵⁴⁹). Επομένως ενώ δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ενδυμασία είναι κριτήριο ηλικίας, η κόμμωση μας παρέχει την πληροφορία ότι οι νεαρές κοπέλες δεν έχουν ποτέ δεμένα τα μαλλιά τους επάνω στην κεφαλή τους.

Στο θραύσμα κρατηρίσκου (Μουσείο Πειραιά Κκ18) απεικονίζεται μία γυναικεία μορφή, της οποίας τα αυτιά έχουν περιέργο σχήμα και για το λόγο αυτό η Παλαιοκρασσά θεώρησε ότι πρόκειται για δέρμα άρκτου⁵⁵⁰, αλλά ο Hamilton υποστήριξε ότι το μέγεθος των αυτιών δεν παραπέμπει σε αυτιά άρκτου⁵⁵¹. Σε κάποιες παραστάσεις κρατηρίσκων εντοπίζεται η παρουσία ζώου. Στον κρατηρίσκο Κκ46 (Μουσείο Πειραιά) απεικονίζεται μία άρκτος ανάμεσα στους φοίνικες⁵⁵². Στο θραύσμα ερυθρόμορφου αγγείου σε Ελβετική ιδιωτική Συλλογή⁵⁵³, απεικονίζεται μία άρκτος, η οποία βρίσκεται κοντά σε ένα φοίνικα. Βέβαια η παρουσία της άρκτου στην εικονογραφία δεν μπορεί να αποτελέσει μαρτυρία για την παρουσία άρκτου κατά τη διάρκεια της τελετής της αρκτείας⁵⁵⁴.

Τα θραύσματα, τα οποία βρέθηκαν στην Αττική, είναι τρία (εικ. 26 α-β-γ) και ανακαλύφθηκαν στην Αγορά των Αθηνών, κοντά στην Στοά του Δία και όχι στο Βραυρώνιο⁵⁵⁵. Σύμφωνα με την Kahil τα συγκεκριμένα θραύσματα ίσως ανήκαν σε αγγεία, τα οποία βρίσκονταν στην Ακρόπολη των Αθηνών⁵⁵⁶. Τα θραύσματα αυτά ανήκουν σε κρατηρίσκους, που συνδέονται με την λατρεία της Άρτεμης, και χρονολογούνται στο α' μισό του 5^{ου} αι. π. Χ⁵⁵⁷. Η Kahil υποστήριξε ότι τα θραύσματα ανήκουν σε δύο διαφορετικά αγγεία⁵⁵⁸. Δυστυχώς δεν

⁵⁴⁶ Kahil 1965, 8,4: Μουσείο Βραυρώνας 915.

⁵⁴⁷ Kahil 1965, 7:3: Μουσείο Βραυρώνας 548.

⁵⁴⁸ Παλαιοκρασσά 1991, πιν. 40: Κκ 21; Παλαιοκρασσά 1991, πιν. 43: Κκ 55.

⁵⁴⁹ Kahil 1983, πιν. 62, εικ.9: Αγορά Ρ. 27342.

⁵⁵⁰ Παλαιοκρασσά 1991, 78.

⁵⁵¹ Hamilton 1989, 463, υποσ. 42.

⁵⁵² Παλαιοκρασσά 1991, πιν. 43.

⁵⁵³ Kahil 1977, πιν. 19.

⁵⁵⁴ Hamilton 1989, 463.

⁵⁵⁵ Kahil 1981, 259, 260.

⁵⁵⁶ Kahil 1981, 259, 261.

⁵⁵⁷ Kahil 1981, 259, 259.

⁵⁵⁸ Kahil 1965, 23.

είναι δυνατόν να γνωρίζουμε με ακρίβεια πως βρέθηκαν τα θραύσματα εκεί και επιπλέον δεν μας παρέχουν αρκετές πληροφορίες, καθώς το πλαίσιο στο οποίο βρέθηκαν δεν συνδέεται με την λατρεία της θεάς. Σε αντίθεση με τα θραύσματα από την Ακρόπολη, τα αγγεία της Βραυρώνας και της Μουνυχίας στον Πειραιά ανακαλύφθηκαν στο ιερό της Άρτεμης και επομένως ο συνδυασμός τους με την λατρεία της θεάς είναι αναμφισβήτητος.

Από την άλλη πλευρά στο Βραυρώνιο της Ακρόπολης ανακαλύφθηκαν έξι θραύσματα κρατηρίσκων (εικ. 27), τα οποία έχουν προκαλέσει αρκετά ερωτήματα. Τα θραύσματα αυτά χρονολογούνται το 510-500 π. Χ. Σε ένα όστρακο (Ακρ. 621 α) (εικ. 27, 1) σώζεται παράσταση με ένα ζώο, πιθανόν ελάφι και δύο γυναικείες μορφές. Η μία γυναίκα είναι όρθια και κρατάει διάυλο και η δεύτερη πιθανόν τρέχει ή χορεύει⁵⁵⁹. Η παρουσία του ελαφιού εντοπίζεται και σε άλλα αγγεία που σχετίζονται με τη λατρεία της Άρτεμης⁵⁶⁰. Ο τόπος, που ανακαλύφθηκε το όστρακο, σε συνδυασμό με την παρουσία του ελαφιού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το θραύσμα ανήκε σε αγγείο, το οποίο σχετίζεται με την λατρεία της θεάς. Το δεύτερο όστρακό (Ακρ. 621 c) (εικ. 27, 3), που ανακαλύφθηκε στο Βραυρώνιο της Ακρόπολης, πιθανόν ανήκει στο θραύσμα Ακρ.621 α⁵⁶¹. Η σύνδεση των δύο θραυσμάτων βασίστηκε κυρίως στην τεχνοτροπία, όπου και τα δύο φέρουν μαύρο γάνωμα εσωτερικά και εξωτερικά⁵⁶². Στο συγκεκριμένο όστρακο απεικονίζεται μία γυναικεία μορφή, η οποία παίζει αυλό και ίχνη πιθανόν γυναικείου ενδύματος⁵⁶³.

Στο θραύσμα κρατηρίσκου Ακρ. 621 h (εικ. 27, 6) από το Βραυρώνιο σώζεται παράσταση με μία σειρήνα⁵⁶⁴. Στο θραύσμα Ακρ. 621 d του Βραυρωνίου απεικονίζεται μία γυναίκα γυρισμένη προς τα δεξιά και μία γυναίκα, η οποία βρίσκεται σε διασκελισμό⁵⁶⁵. Οι δύο γυναίκες φορούν ιμάτιο και χιτώνα, ενώ το σώμα τους αποδίδεται με λευκό χρώμα. Στο θραύσμα κρατηρίσκου Ακρ. 621 b (εικ. 27, 2) απεικονίζεται ένας βωμός. Αριστερά του βωμού βρίσκεται πιθανόν μία γυναίκα, όπως μαρτυρεί το ένδυμα, που σώζεται και ο καρπός του χεριού της. Η γυναίκα κρατά μία οινοχόη. Δεξιά του βωμού βρίσκεται μία γυναίκα που φορά χιτώνα και ιμάτιο⁵⁶⁶. Στο τελευταίο όστρακο από το Βραυρώνιο της Ακρόπολης σώζεται το κάτω τμήμα του ποδιού μιας γυναίκας, αποδοσμένο σε λευκό χρώμα.

⁵⁵⁹ Kahil 1981, 255-265, πιν. 62, εικ. 1

⁵⁶⁰ Πρόκειται για θραύσματα κρατηρίσκων από την Μουνυχία Μουσείο Πειραιά Κκ 4, Κκ 6, Κκ 28.

⁵⁶¹ Kahil 1981, 255

⁵⁶² Kahil 1981, 255, πιν. 62, εικ. 2.

⁵⁶³ Kahil 1981, 255-265.

⁵⁶⁴ Kahil 1981, 255-265, πιν. 62, εικ.6

⁵⁶⁵ Kahil 1981, 255-265, πιν. 62, εικ.3

⁵⁶⁶ Kahil 1981, 255-265, πιν. 62, εικ. 4

Παρατηρούμε λοιπόν ότι τα θραύσματα κρατηρίσκων του Βραυρωνίου παρουσιάζουν ομοιότητες με τους κρατηρίσκους από την Βραυρώνα της Αττικής και από το ιερό της Άρτεμης Μουνυχίας. Το δέρμα των γυναικών αποδίδεται σε λευκό χρώμα. Η παρουσία του ελαφιού είναι επίσης σημαντική. Επιπλέον ο βωμός εντοπίζεται σε αγγεία, τα οποία σχετίζονται με την λατρεία της Άρτεμης⁵⁶⁷.

Οι παραστάσεις όπως διαπιστώνει κανείς σώζονται αποσπασματικά. Η επανάληψη όμως και η ομοιότητα των θεμάτων συμβάλλει στην κατανόηση της τελετής της αρκτείας προς τιμήν της θεάς Άρτεμης. Τα αγγεία που ανακαλύφθηκαν και τα οποία σχετίζονται με την λατρεία της θεάς είναι κρατηρίσκοι. Ποια ήταν όμως η χρήση των κρατηρίσκων; Τα αγγεία βρέθηκαν σε αττικά ιερά της Άρτεμης και επομένως ο χαρακτήρας τους ήταν λατρευτικός. Η Simon υποστήριξε ότι περιείχαν υγρές προσφορές για την θεά και προσφέρονταν από τις άρκτους⁵⁶⁸. Η Kahil θεώρησε ότι οι κρατηρίσκοι αποτελούσαν ένα είδος θυμιατηρίου, εξαιτίας των υπολειμμάτων καμένης ουσίας που βρέθηκαν στο εσωτερικό τους⁵⁶⁹.

Από την άλλη πλευρά η χρονολόγηση των κρατηρίσκων είναι προβληματική. Η Παλαιοκρασσά υποστήριξε ότι η αρχή της παραγωγής τους πρέπει να τοποθετηθεί στις αρχές του 5^{ου} αι. π. Χ⁵⁷⁰. Σύμφωνα με την Kahil τα ευρήματα της Βραυρώνας χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5^{ου} αι. π. Χ⁵⁷¹. Η παραγωγή των κρατηρίσκων όμως σταματά στα μέσα του 5^{ου} αι. π. Χ⁵⁷². Το ιερό της Βραυρώνας και της Μουνυχίας, όπου βρέθηκαν τα περισσότερα αγγεία, συνεχίζουν την δραστηριότητά τους για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τον 5^ο αι. π. Χ. Επομένως η διακοπή παραγωγής κρατηρίσκων ίσως οφείλεται σε αλλαγή της λατρείας της Άρτεμης.

• Ερμηνεία Τελετής Αρκτείας και τοπογραφία εορτής

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η αρκτεία ήταν μία τελετή ενηλικίωσης των κοριτσιών αφιερωμένη στην Άρτεμη. Η Άρτεμη ήταν η θεά προστάτης των νεαρών κοριτσιών, η οποία φρόντιζε για την ευνοϊκή τέλεση του γάμου τους. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στην παραμονή του γάμου τους τα νεαρά κορίτσια αφιέρωναν

⁵⁶⁷ Μουσείο Βραυρώνας 572; 542; 548;

⁵⁶⁸ Simon 1969, 163.

⁵⁶⁹ Kahil 1965, 24-25; Kahil 1977, 88. Ίχνη καύσης εντοπίστηκαν και σε θραύσματα κρατηρίσκων.

⁵⁷⁰ Παλαιοκρασσά 1991, 80.

⁵⁷¹ Kahil 1981, 259.

⁵⁷² Παλαιοκρασσά 1991, 81.

στην Άρτεμη τα παιχνίδια τους⁵⁷³. Η σύνδεση της Άρτεμης Βραυρωνίας με το γυναικείο φύλο μαρτυρείται από τα αναθήματα των επιγραφών, καθώς στις επιγραφές που ανακαλύφθηκαν ως αναθέτες της Άρτεμης Βραυρωνίας παρουσιάζονται μόνο γυναίκες.

Στην επιγραφή IG II² 1514, η οποία ανακαλύφθηκε στην Ακρόπολη, οι γυναίκες προσφέρουν στην θεά Άρτεμη⁵⁷⁴. Στις αναθηματικές επιγραφές που ανακαλύφθηκαν εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η προσφορά γινόταν από τις ίδιες τις γυναίκες. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στην ονομαστική αναγραφή του ονόματος των γυναικών, οι οποίες προσφέρουν τα αναθήματα⁵⁷⁵. Η προσφορά λοιπόν των ενδυμάτων των λεχωϊδων γινόταν από τις ίδιες μετά τον τοκετό (Υμν. εις Άρτεμιν τικτομένων τῶν βρεφῶν ἀνέτιθεσαν τά ἱμάτια τῇ Ἀρτέμιδι). Από την άλλη μεριά ο Κοντής υποστήριξε ότι τα ενδύματα των λεχόνων που πέθαναν κατά την διάρκεια του τοκετού, και τα οποία θα πρόσφεραν οι συγγενείς στην θεά, είχαν αποτρόπαιο χαρακτήρα και δεν αποτελούσαν μόνιμη περιουσία του ιερού της Βραυρώνας⁵⁷⁶. Στην επιγραφή IG II² 1514 στ. 53-54, η οποία ανακαλύφθηκε στην Ακρόπολη, αναφέρεται ότι οι γυναίκες αφιέρωναν στην θεά ημιτελή χειροτεχνήματα⁵⁷⁷. Η ανάθεση ημιτελών έργων κατά τον Κοντή ίσως γινόταν ώστε η θεά να τα τελειοποιήσει νοερώς⁵⁷⁸.

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας βρίσκεται ένα άγαλμα της Άρτεμης των αρχών του 5^{ου} αι. π. Χ.⁵⁷⁹. Η θεά συνοδεύεται από ένα νεαρό κορίτσι, το οποίο έχει υψωμένα τα χέρια του και η στάση των ποδιών του αποκαλύπτει ότι πιθανόν συμμετείχε σε τελετή χορού προς τιμήν της θεάς. Η Reeder υποστήριξε ότι ίσως σε αυτό το άγαλμα το μικρό κορίτσι είναι άρκτος⁵⁸⁰.

Για την κοινωνία των Αθηνών η αιτία τέλεσης της εορτής ήταν να εξευμενίσουν την θεά για το θάνατο της άρκτου, η οποία παρουσιάστηκε στο ιερό της. Στην πραγματικότητα όμως η τελετή είχε ένα συμβολικό χαρακτήρα. Η νεαρή κοπέλα εισέρχονταν από την παιδική ηλικία

⁵⁷³ Brulé 1987, 90. Συνήθως η μπάλα συμβολίζει την δραστηριότητα των κοριτσιών που δεν έχουν παντρευτεί. Στις επικήδειες μάλιστα στήλες των ανύπαντρων κοριτσιών απεικονίζονταν συχνά ένα ζώο, ο σκύλος ή ένα πτηνό, μία κούκλα και μία σφαίρα.

⁵⁷⁴ Linders 1972, 2. Μελετώντας τις επιγραφές παρατηρείται ομοιογένεια ανάμεσα στα αναθήματα. Τα περισσότερα αναθήματα είναι ενδύματα *χιτώνια* ως επί το πλείστον καθώς και *ἱμάτια* (IG II² 1514 γρ. 16, 17, 19, 20), *αμπέχονα* (IG II² 1514 18, 34, 36, 50) και *χλανίδες* (IG II² 1514 γρ. 39, 40).

⁵⁷⁵ Κοντής 1967, 161.

⁵⁷⁶ Κοντής 1967, 161.

⁵⁷⁷ Linders 1972, 17

⁵⁷⁸ Κοντής 1967, 189.

⁵⁷⁹ LIMC II (1984), Kahil, Artemis, 677, αρ. ευρ. 723a, πιν. 504.

⁵⁸⁰ Reeder 1995, 312.

στην ενηλικίωση. Μελετώντας τον μύθο της άρκτου εντοπίζονται αρκετές αντιθέσεις. Καταρχήν κυριαρχεί το άγριο στοιχείο της φύσης, η άρκτος, η οποία όμως *ημερώθη* (Σχολ. Αριστ. Λυσ. 645). Η άρκτος σχετίζεται με μία παρθένο και επομένως έρχεται η αντίθεση ζώου και ανθρώπου. Στον μύθο εμπλέκεται και το ανδρικό φύλο, το οποίο έρχεται σε αντίθεση με την παρουσία της παρθένου.

Η νεαρή κοπέλα, που συμμετέχει στην εορτή της αρκτείας, συμβολίζει την άρκτο, ένα άγριο ζώο, το οποίο βρήκε το θάνατο από τους αδερφούς της παρθένου. Τα γυμνά κορίτσια των παραστάσεων των κρατηρίσκων αντιπροσωπεύουν την ιερή άρκτο. Αποβάλλοντας τον κροκωτό χιτώνα συμβολίζεται ο θάνατος της αδάμαστης φύσης τους και την υποταγής τους στους ηθικούς νόμους της κοινωνίας. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι είναι το πέρασμα από την παιδική ηλικία στην ζωή της ενήλικης γυναίκας. Η συμμετοχή τους στην τελετή εξασφαλίζει την εύνοια της θεάς για την τέλεση του γάμου τους και την απόκτηση παιδιών. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι η Άρτεμη ήταν η θεά προστάτις των κοριτσιών ως την απόκτηση του πρώτου τους παιδιού⁵⁸¹. Σύμφωνα με την Kahil η Άρτεμης είναι η θεά, που προετοιμάζει τα νεαρά κορίτσια να εισέλθουν στην ζωή της γυναίκας και της μητέρας⁵⁸². Είναι υπεύθυνη για την υποταγή της ατίθασης φύσης των κοριτσιών.

Απόδειξη για την σύνδεση της Άρτεμης με την παιδική ηλικία και την ενηλικίωση των κοριτσιών καθώς και με την εγκυμοσύνη και την γέννηση των παιδιών αποτελούν τρία αναθηματικά ανάγλυφα, τα οποία χρονολογούνται τον 4^ο αι. π. Χ. Το πρώτο ανάγλυφο (εικ. 28) είναι αφιέρωμα της Αριστονίκης και βρέθηκε στο ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα της Αττικής⁵⁸³. Η Άρτεμης βρίσκεται στα δεξιά του ανάγλυφου και βρίσκεται μπροστά σε ένα βωμό. Στα αριστερά της σκηνής εικονίζονται τέσσερα ζευγάρια, κάθε ένα από τα οποία έχει ένα παιδί. Πιθανόν η Αριστονίκη είναι η γυναίκα του πρώτου ζευγαριού.

Σε άλλο αναθηματικό ανάγλυφο από το ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα Αττικής⁵⁸⁴, το οποίο ήταν αφιέρωμα της Πείσιδος, απεικονίζεται η γυναίκα πίσω από τον άνδρα της και ακολουθούν τα τέσσερα παιδιά της μαζί με την γυναίκα που τα φροντίζει. Το σημαντικότερο

⁵⁸¹ Η θεά Άρτεμη απεικονίζεται σε αγάλματα ως Κουροτρόφος (Μουσείο Βραυρώνας Κ 2629).

⁵⁸² Kahil 1983, 243.

⁵⁸³ LIMC II Artemis 974. Μουσείο Βραυρώνας 1151. Το ανάγλυφο χρονολογείται τον 4^ο αι. π. Χ και η επιγραφή στο επιστύλιο έγραφε: *Αρτέμιδι εύξαμένη άνέθηκεν Αριστονίκη Αντιφάτους Θοραιέως γυνή.*

⁵⁸⁴ LIMC II Artemis 1127. Μουσείο Βραυρώνας 1152. Χρονολογείται τον 4^ο αι. π. Χ. Η Λητώ απεικονίζεται καθιστή και περιβάλλεται από τα δύο παιδιά της. Η επιγραφή του αναγλύφου γράφει: *Πείσις Λυ...οντος γυνή άνέθηκεν.*

στοιχείο στο ανάγλυφο είναι ότι στην σκηνή παρευρίσκονται η Λητώ και ο Απόλλωνας. Στο τρίτο ανάγλυφο (εικ. 29) η γυναίκα βρίσκεται η ίδια κοντά στην θεά Άρτεμη και συνοδεύεται από την οικογένεια της και τα παιδιά της⁵⁸⁵. Σε επιγραφές αναθημάτων του ιερού, που βρέθηκαν στην Ακρόπολη καθώς και στην Βραυρώνα αναφέρονται ως αναθήματα της θεάς από τις γυναίκες *χιτώνια*⁵⁸⁶.

Η τελετή της αρκτείας λαμβάνει χώρα σε ιερό της Άρτεμης καθώς αυτό μαρτυρεί η παρουσία βωμού στα αγγεία, όπου έχουμε αναπαραστάσεις της αρκτείας. Η παρουσία του φοινικόδεντρου στις σκηνές υποδηλώνει ότι η τελετή πραγματοποιείται σε υπαίθριο ιερό. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να παραθέσουμε και την άποψη του Scanlon ότι το φοινικόδεντρο είναι σύμβολο ιερού της Άρτεμης⁵⁸⁷.

Η επιλογή της άρκτου δικαιολογείται από τη λατρεία της Άρτεμης ως Πότνιας Θηρών, δέσποινας των άγριων ζώων⁵⁸⁸. Στα αρχαία η λέξη άρκτος είναι γένους θηλυκού και αυτό ενισχύει την μεταμόρφωση νεαρών κοριτσιών σε άρκτους. Ο Αριστοτέλης στο έργο του *Περί των ζώων ιστορίας* περιγράφει τις άρκτους και αναφέρει ότι οι άρκτοι έχουν κάποια κοινά γνωρίσματα με τους ανθρώπους⁵⁸⁹. Οι άρκτοι σύμφωνα με τον Αριστοτέλη μοιάζουν με τους ανθρώπους καθώς το χέρι τους μπορεί να συγκριθεί με την ανθρώπινη παλάμη, είναι σε θέση να βαδίσουν στηριζόμενες σε δύο μόνο πόδια, όταν ζευγαρώνουν με το ταίρι τους προτιμούν να είναι ξαπλωμένες και διαθέτουν ένα στομάχι όπως ακριβώς οι άνθρωποι. Οι άρκτοι ζευγαρώνουν έναν μήνα πριν παρέλθουν σε χειμερία νάρκη και τα νεογέννητα, που φέρνουν στον κόσμο είναι άτριχα και τυφλά. Η χειμερία νάρκη της άρκτου μπορεί να παρομοιαστεί με την περίοδο εγκυμοσύνης των γυναικών⁵⁹⁰. Η άρκτος όταν εξέρχεται από την σπηλιά, όπου βρισκόταν κατά την περίοδο της χειμερίας νάρκης, είναι μητέρα. Επομένως η τελετή της αρκτείας θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει αυτή την περίοδο της μεταμόρφωσης, της *χειμερίας νάρκης*, όπου η κοπέλα μεταμορφώνεται από νύμφη σε γυναίκα⁵⁹¹.

Το ερώτημα όμως παραμένει αναπάντητο αν η τελετή της αρκτείας λάμβανε χώρα στην Ακρόπολη των Αθηνών. Ο αριθμός των ευρημάτων στο Βραυρώνιο δεν μας επιτρέπει να

⁵⁸⁵ LIMC II Artemis 673. Μουσείο Βραυρώνας 1153. Χρονολογείται τον 4^ο αι. π. Χ.

⁵⁸⁶ Κοντής 1967, 160-1.

⁵⁸⁷ Scanlon 1990, 83.

⁵⁸⁸ Perlman 1983, 111.

⁵⁸⁹ Οι σημαντικότερες αναφορές του Αριστοτέλη για τις άρκτους περιλαμβάνονται στο *Περί ζώων ιστορίας* 579 α 18-38 (6.30); 600 α 28- b 9; 507 α (2.17); 498 α (2.1); 594 b (8.5); 540 α (5.2); 608 α33-35; 611 b32-612a 1

⁵⁹⁰ Perlman 1989, 122.

⁵⁹¹ Perlman 1989, 123.

υποστηρίζουμε ότι στο Βραυρώνιο λάμβανε χώρα η τελετή της αρκτείας. Το γεγονός αυτό μας προβληματίζει αν συγκρίνουμε τον αριθμό των κρατηρίσκων, που αφιερώθηκαν στο ιερό της θεάς στην Βραυρώνα, όπου είμαστε σίγουροι ότι τελούνταν η αρκτεία. Εάν λοιπόν λάμβανε χώρα η αρκτεία στο Βραυρώνιο δεν είναι λογικό να περιμένουμε ένα ανάλογο αριθμό κρατηρίσκων, όπως στο ιερό της Βραυρώνας και στο ιερό της Μουνυχίας; Η τελετή της αρκτείας λάμβανε χώρα στο ιερό της Βραυρώνας καθώς και στο ιερό της Άρτεμης Μουνυχίας στον Πειραιά⁵⁹². Ωστόσο σύμφωνα με τον Αντωνίου ίσως η αρκτεία δεν τελούνταν παράλληλα και στα δύο ιερά, αλλά μόνο στο ένα από τα δύο⁵⁹³. Η θεωρία αυτή βασίστηκε στον λεξικογράφο Αρποκρατίωνα, ο οποίος αναφέρει ότι η τελετή της αρκτείας γινόταν στο ιερό της Βραυρώνας ή στο ιερό της Μουνυχίας. Η Μαρινάτου υποστήριξε ότι η τελετή λάμβανε χώρα στην Βραυρώνα μέχρι τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ και μετά μεταφέρθηκε στο ιερό της Μουνυχίας⁵⁹⁴. Η Βικέλα υποστήριξε ότι η τελετή της Αρκτείας τελούταν στα δύο ιερά της θεάς στην Βραυρώνα και στον Πειραιά⁵⁹⁵.

• Συμπεράσματα

Η λατρεία της Άρτεμης Βραυρωνίας μεταφέρθηκε από την πόλη της Βραυρώνας στην Ακρόπολη της Αττικής τον 6^ο αι. π. Χ από τον τύραννο Πεισίστρατο. Δεν είμαστε σε θέση ωστόσο να γνωρίζουμε την αρχιτεκτονική του Βραυρωνίου της Ακρόπολης τον 6^ο αι. π. Χ. Σήμερα σώζονται τα κατώτερα μέρη της τοιχοποιίας του ιερού στην Ακρόπολη. Το ιερό, που ονομαζόταν Βραυρώνιο, βρισκόταν κοντά στα Προπύλαια. Το ιερό της Ακρόπολης της Αττικής παρουσιάζει αρκετές αρχιτεκτονικές ομοιότητες με το ιερό της Άρτεμης στην Βραυρώνα.

Μαρτυρίες για την λατρεία της θεάς στην Ακρόπολη μας δίνουν οι κρατηρίσκοι. Τα αγγεία αυτά προέρχονται από το Βραυρώνιο της Ακρόπολης των Αθηνών και την Αγορά των Αθηνών. Στα περισσότερα αγγεία οι παραστάσεις είναι: γυναικείες μορφές που τρέχουν, βαδίζουν ή χορεύουν προς μία κατεύθυνση και μορφές ζώων. Οι κοπέλες, που υποδύονταν τις αρκούδες, ήταν ενδεδυμένες με φορέματα, τα οποία είχαν κιτρινωπό χρώμα. Η τελετή της αρκτείας λαμβάνει χώρα σε ιερό της Άρτεμης καθώς αυτό μαρτυρεί η παρουσία βωμού στα αγγεία, όπου έχουμε αναπαραστάσεις της αρκτείας.

⁵⁹² Sourvinou- Inwood 1988, 112. Παλαιοκρασσά 1991, 25

⁵⁹³ Αντωνίου 1990, 196.

⁵⁹⁴ Marinatos 2002, 35.

⁵⁹⁵ Vikela 2008, 85.

Για την κοινωνία των Αθηνών η αιτία τέλεσης της εορτής ήταν να εξευμενίσουν την θεά για το θάνατο της άρκτου, η οποία παρουσιάστηκε στο ιερό της. Στην πραγματικότητα όμως η τελετή είχε ένα συμβολικό χαρακτήρα. Η νεαρή κοπέλα εισέρχονταν από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση. Δαμάζονταν η άγρια φύση της γυναίκας και υποτάσσονταν στην συζυγική ζωή. Η διάρκεια της εορτής δεν είναι γνωστή από τις πηγές. Ωστόσο η εορτή της αρκτείας θα πρέπει να διαρκούσε έναν περίπου χρόνο ή λίγο λιγότερο. Η εορτή της αρκτείας τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια και η έναρξη γινόταν με την επιλογή νεαρών κοριτσιών, τα οποία θα υπηρετούσαν ως άρκτοι την Άρτεμη.

Κατά την γνώμη μου η αρκτεία λάμβανε χώρα στο ιερό της θεάς στην Βραυρώνα και της Μουνυχίας στον Πειραιά. Οι γραπτές πηγές και τα ευρήματα από το ιερό της θεάς στην Ακρόπολη δεν μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι τελούνταν στην Ακρόπολη η αρκτεία. Τα θραύσματα κρατηρίσκου από την Αγορά, στην Στοά του Δία, πιθανόν ανήκουν σε ένα αγγείο και όχι σε περισσότερα. Από την άλλη πλευρά στο Βραυρώνιο ανακαλύφθηκαν μόνο έξι θραύσματα κρατηρίσκων με παραστάσεις γυναικών. Είναι εύκολα κατανοητό λοιπόν ότι ο αριθμός αυτός των οστράκων δεν μπορεί να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι στο Βραυρώνιο της Ακρόπολης τελούνταν η αρκτεία. Επιπλέον θα πρέπει να τονίσουμε την ύπαρξη ενός μόνο λατρευτικού αγάλματος της θεάς στην Ακρόπολη σε αντίθεση με τα τρία λατρευτικά αγάλματα της θεάς στην Βραυρώνα. Η διαφορά αυτή μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η επίσημη λατρεία και το ιερό της θεάς είναι στην Βραυρώνα και όχι στο Βραυρώνιο. Τα αρχιτεκτονικά ευρήματα του Βραυρωνίου δεν αποκαλύπτουν την ύπαρξη δωματίων, όπου θα έμεναν και θα ζούσαν οι άρκτοι κατά την διάρκεια της εορτής. Τέλος οι επιγραφές στο Βραυρώνιο είναι αντίγραφα των επιγραφών που βρίσκοταν στο ιερό της Βραυρώνας. Επομένως το Βραυρώνιο δεν είναι ανεξάρτητο από το ιερό της Βραυρώνας. Αντίθετα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα γεγονότα και η τελετή της αρκτείας λάμβαναν χώρα στην Βραυρώνα.

Γ' Άλλες γυναικείες θεότητες που λατρεύονταν στην Ακρόπολη των Αθηνών

- ΑΘΗΝΑ ΥΓΕΙΑ

Η θεά Αθηνά λατρευόταν στην Ακρόπολη των Αθηνών με το επίθετο Αθηνά Υγεία. Ο Πausανίας (1.23.4) αναφέρει ότι η Αθηνά λατρευόταν στην Ακρόπολη ως Αθηνά Υγεία. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (Περ. 13.12) και τον Πλίνιο (Φυσ. 22.44) η λατρεία της Αθηνάς Υγείας θεσπίστηκε από τον Περικλή. Ο Περικλής είδε στον ύπνο του την θεά, η οποία του είπε πως θα θεραπευτεί ο δούλος, ο οποίος είχε τραυματιστεί κατά την διάρκεια της κατασκευής των Προπυλαίων. Ο Πλίνιος (Φυσ. 34.80) αναφέρει ότι ο Πύρρος κατασκεύασε δύο αγάλματα *Hygiam et Minervam*. Η πληροφορία του Πλίνιου συμφωνεί με την αναφορά του Πausανία (1.23.4) ότι στην Ακρόπολη των Αθηνών υπήρχαν δύο αγάλματα. Ο Πausανίας διαχωρίζει την Υγεία, κόρη του Ασκληπιού, και την Αθηνά, που φέρει το επίθετο Υγεία. Η Υγεία ως αυτόνομη θεότητα εμφανίζεται στην πόλη των Αθηνών το 420 π. Χ μαζί με την λατρεία του Ασκληπιού⁵⁹⁶. Η λατρεία της Αθηνάς Υγείας χρονολογείται από το πρώτο μισό του 5^{ου} αι. π. Χ.

Η παλαιότερη μαρτυρία για την λατρεία της Αθηνάς Υγείας εμφανίζεται το 470 π. Χ⁵⁹⁷. Πρόκειται για μία επιγραφή IG I³ 824, ανάθημα του αγγειοπλάστη Ευφρονίου⁵⁹⁸. Η επιγραφή δεν σώζεται σε καλή κατάσταση. Στην επιγραφή είναι ευανάγνωστη η λέξη *υγεία*. Ωστόσο η Stafford διατύπωσε αμφιβολίες για το αν η επιγραφή ήταν αφιερωμένη στην Αθηνά Υγεία και όχι στον Απόλλωνα και η λέξη *υγεία* αναφερόταν ως ιδέα και όχι ως επίθετο της θεότητας⁵⁹⁹.

Από την Ακρόπολη των Αθηνών προέρχονται θραύσματα ερυθρόμορφου κρατήρα, τα οποία χρονολογούνται το 500-480 π. Χ, όπου απεικονίζεται η θεά να κινείται αριστερά και στην ασπίδα της να υπάρχει σαν σύμβολο το φίδι⁶⁰⁰. Το φίδι είναι σύμβολο της Υγείας, της κόρης του Ασκληπιού⁶⁰¹. Στο θραύσμα υιοθετείται ο εικονογραφικός τύπος της Αθηνάς Προμάχου⁶⁰². Στα χρόνια που ακολουθούν μέχρι το 430 π.Χ δεν υπάρχει κάποια μαρτυρία

⁵⁹⁶ Stafford 2000, 151.

⁵⁹⁷ Leventi 2003, 39.

⁵⁹⁸ Αθήνα, EM. 6278: Raubitschek 1999, 255-8, αρ.225.

⁵⁹⁹ Stafford 2000, 151.

⁶⁰⁰ Μουσείο Ακροπόλεως 1367. Walter 1899, 168; Wolters 1891, 154; ARV² 1556.

⁶⁰¹ Ridgway 1992, 137.

⁶⁰² Leventi 2003, 39.

για την Αθηνά Υγεία⁶⁰³. Η λατρεία της Αθηνάς Υγείας τεκμηριώνεται από μία κυλινδρική βάση ενός χάλκινου αγάλματος της θεάς του Πύρρου, η οποία ανακαλύφθηκε στην είσοδο των Προπυλαίων (εικ. 30). Ο συγκεκριμένος Αθηναίος γλύπτης είναι γνωστός μόνο από το άγαλμα της Αθηνάς Υγείας, το οποίο αναφέρει ο Πλίνιος (*Φυσ.*34.80). Σύμφωνα με την επιγραφή *IG I³ 506* της βάσης, το άγαλμα της Αθηνάς Υγείας ήταν ανάθημα του δήμου των Αθηναίων και όχι του ίδιου του Περικλή⁶⁰⁴. Ο Πλούταρχος (*Περ.* 13.8) αναφέρει ότι το άγαλμα της Υγείας ήταν ανάθημα του Περικλή. Σε αυτό το σημείο ερώτημα προκαλεί η ασυμβατότητα της επιγραφής με την πληροφορία του Πλουτάρχου. Ωστόσο η Λεβέντη υποστήριξε ότι το άγαλμα της θεάς φιλοτεχνήθηκε σε μία κρίσιμη στιγμή για την πόλη της Αθήνας και αυτό μαρτυρεί σαφώς μία σχέση ανάμεσα στο άγαλμα της θεάς και την πόλη της Αθήνας⁶⁰⁵. Ο λοιμός κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου θεωρείται ο λόγος της κατασκευής του αγάλματος⁶⁰⁶.

Ο τόπος εύρεσης της κυλινδρικής βάσης μαρτυρεί ότι το άγαλμα τοποθετήθηκε στα Προπύλαια, μετά την κατασκευή τους⁶⁰⁷. Είναι αρκετά δύσκολο να υποστηρίξουμε ότι φιλοτεχνήθηκε ένα άγαλμα με κυλινδρική βάση, για να τοποθετηθεί στα Προπύλαια, ωστόσο η κυλινδρική βάση δεν σημαίνει ότι το άγαλμα προηγήθηκε της κατασκευής των Προπυλαίων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η βάση δεν είναι τελείως κυλινδρική, καθώς λείπει το ένα τρίτο του κυλίνδρου⁶⁰⁸. Σε χρονολόγηση της βάσης μεταγενέστερη των Προπυλαίων κατέληξε η Ridgway⁶⁰⁹. Σχεδόν το 1/3 του κυλίνδρου έχει κοπεί, ώστε η βάση να τοποθετηθεί στα Προπύλαια⁶¹⁰.

Σύμφωνα με τον Judeich στην Ακρόπολη των Αθηνών υπήρχε ιερό της Αθηνάς Υγείας κατά την διάρκεια του 6^{ου} αι. π. Χ⁶¹¹. Πιθανόν το ιερό της Αθηνάς Υγείας καταστράφηκε για την οικοδόμηση των Προπυλαίων και στην θέση του κατασκευάστηκε ένας βωμός⁶¹². Η βάση που υπάρχει in situ στα Προπύλαια είναι σύγχρονη του βωμού, που υπάρχει εκεί⁶¹³.

⁶⁰³ Stafford 2000, 151.

⁶⁰⁴ Raubitschek 1999, 185, αρ.166. Ακρόπολη 13259, *IG I³ 506*.

⁶⁰⁵ Leventi 2003, 40.

⁶⁰⁶ Raubitschek 1999, 187. αρ. 166.

⁶⁰⁷ Raubitschek 1999, 187

⁶⁰⁸ Despinis 2003, 291.

⁶⁰⁹ Ridgway 1992, 137

⁶¹⁰ Leventi 2003, 40.

⁶¹¹ Judeich 1931, 243, σημ.3

⁶¹² Raubitschek 1999,187; Ridgway 1992, 137.

⁶¹³ Stafford 2000, 152

Το άγαλμα της θεάς του Πύρρου ήταν από χαλκό και χρονολογείται στις αρχές του 420 π. Χ.⁶¹⁴. Σύμφωνα με τον Studniczka το άγαλμα της Αθηνάς Υγείας ταυτίζεται με την Αθηνά Hope/ Farnese⁶¹⁵. Το μέγεθος του αγάλματος της Αθηνάς Hope/ Farnese, το υλικό κατασκευής του, η χρονολόγησή του στις αρχές του 420 π. Χ και η πεποίθηση ότι είναι έργο Αθηναίου γλύπτη οδήγησαν την Λεβέντη στην ταύτισή του με το άγαλμα της Αθηνάς Υγείας του γλύπτη Πύρρου⁶¹⁶. Το άγαλμα της Αθηνάς Hope/ Farnese ήταν κατασκευασμένο από χαλκό⁶¹⁷. Το γεγονός ότι έχουν δημιουργηθεί αρκετά αντίγραφα της Αθηνάς Hope/ Farnese (εικ. 31) μαρτυρεί ότι επρόκειτο για ένα σημαντικό λατρευτικό άγαλμα, που πιθανόν βρισκόταν στην Ακρόπολη των Αθηνών και ήταν γνωστό στους καλλιτέχνες⁶¹⁸. Επιπλέον ο Studniczka συγκρίνοντας το άγαλμα της Αθηνάς Hope/ Farnese⁶¹⁹ με την βάση του αγάλματος του Πύρρου κατέληξε στο συμπέρασμα ότι παρουσιάζουν ομοιότητες και ότι το άγαλμα του Πύρρου ταυτίζεται με το άγαλμα της Αθηνάς Hope/ Farnese⁶²⁰.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί και η άποψη του Δεσπίνη, σύμφωνα με την οποία το άγαλμα της Αθηνάς Υγείας ταυτίζεται με τον εικονογραφικό τύπο της Ολυμπιάδας Albani⁶²¹. Η θεωρία αυτή βασίστηκε στην παρουσία του σκύλου κάτω από τα πόδια της θεάς⁶²², γεγονός που μαρτυρείται και στο ανάγλυφο με τον Τηλέμαχο και την Αθηνά Υγεία⁶²³. Ωστόσο σύμφωνα με την Λεβέντη η θεωρία αυτή δεν ευσταθεί, γιατί στον εικονογραφικό τύπο της Ολυμπιάδας δεν παρουσιάζεται το φίδι, η παρουσία του οποίου θα μας οδηγούσε στην ταύσιση του τύπου με την Αθηνά Υγεία⁶²⁴.

Παρατηρώντας την βάση, που σώθηκε, οι μελετητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η Αθηνά Υγεία είχε το δεξί πόδι ελαφρώς μπροστά, ενώ δεν ακουμπούσε το αριστερό πόδι σε όλο το έδαφος, αλλά μόνο τα δάκτυλα⁶²⁵. Μία οπή στην επιφάνεια της βάσης μαρτυρεί την

⁶¹⁴ Leventi 2003, 42. Άγαλμα Αθηνάς Hope. Λος Αντζελες, Country Museum of Art, F.W.R: Waywell 1986, 67, n. 1, πιν. 46.

⁶¹⁵ Studniczka 1907, 11-12.

⁶¹⁶ Leventi 2003, 44.

⁶¹⁷ Mathiopoulos 1968, 106.

⁶¹⁸ Leventi 2003, 43.

⁶¹⁹ Linfert 1990, 432, εικ. 238-9.

⁶²⁰ Studniczka 1907, 56, 11-12; Leventi 2003, 41.

⁶²¹ Despini 2008, 294.

⁶²² Despini 2008, 272.

⁶²³ SEG XXV 226.

⁶²⁴ Leventi 2003, 94 σημ.48.

⁶²⁵ Ridgway 1992, 137

ύπαρξη δόρατος, το οποίο η θεά κρατούσε στο αριστερό της χέρι. Γνωρίζουμε ότι πρόκειται για παράσταση της Αθηνάς Υγείας από την επιγραφή της βάσης. Από την άλλη πλευρά η Αθηνά Hope/ Farnese έχει την ίδια στάση του σώματος, με το δεξί της πόδι ελαφρά μπροστά και κρατώντας στο δεξί της χέρι δόρυ, ενώ στο αριστερό φιάλη⁶²⁶.

Επιπλέον ο εικονογραφικός τύπος της Αθηνάς Hope/ Farnese, που φέρει δίπλακα, προσεγγίζει τον εικονογραφικό τύπο της Αθηνάς Πολιάδος⁶²⁷. Ο δίπλακας είναι σύμβολο της Αθηνάς Πολιάδας και επομένως είναι λογικό να υιοθετείται από την Αθηνά Υγεία, που είναι μία άλλη ταυτότητα της Αθηνάς στην Ακρόπολη των Αθηνών⁶²⁸. Η χρονολόγηση του αγάλματος της Αθηνάς Hope/ Farnese στις αρχές του 420 π. Χ βασίστηκε στην ομοιότητα του αγάλματος με τον εικονογραφικό τύπο της ζωφόρου του Ηφαιστείου (430-425 π. Χ).

- ΑΘΗΝΑ ΝΙΚΗ

Το ιερό της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη της Αττικής και το άγαλμα

Σύμφωνα με το Πausανία (I, 22, 4-5) η Αθηνά Νίκη λατρευόταν στην Ακρόπολη των Αθηνών, στα ΝΔ των Προπυλαίων (εικ. 25 α, αρ. 2). Ο ναός της Αθηνάς Νίκης κατασκευάστηκε μεταξύ των ετών 427/6 π.Χ. και 424/3 π.Χ. από τον αρχιτέκτονα Καλλικράτη, κοντά στον μετασκευασμένο μυκηναϊκό πύργο⁶²⁹. Ο ναός της Αθηνάς Νίκης σε επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ., IG II² 1425 (368/7) στ.101-2, αναφέρεται ως ναός της Νίκης⁶³⁰. Τον 2ο αι. μ.Χ ο ναός αναφέρεται ως Άπτερος Νίκη (Πaus. III, 15, 17). Ο ναός ονομαζόταν Άπτερος Νίκη εξαιτίας της λατρείας της Αθηνάς Νίκης και όχι της περωτής Νίκης⁶³¹.

Κατά τη διάρκεια ανασκαφών στην βόρεια κλιτύ της Ακροπόλεως το 1896 βρέθηκε μία μαρμάρινη στήλη με δύο ψηφίσματα. Από τα συγκεκριμένα ψηφίσματα αντλούμε πληροφορίες για το ναό της Αθηνάς Νίκης. Ο Καββαδίας χρονολόγησε την στήλη στα μέσα του 5^{ου} αι. π. Χ.⁶³². Ο Ζιρώ υποστήριξε ότι το πρώτο ψήφισμα στήθηκε τα έτη 450-445π. Χ.⁶³³. Το πρώτο ψήφισμα IG I² 24 = IG I² 35 αφορά την λειτουργία του ναού της Αθηνάς Νίκης⁶³⁴. Το δεύτερο

⁶²⁶ Waywell 1986, 67, n. 1, πιν. 46; Leventi 2003, 41.

⁶²⁷ Leventi 2003, 42.

⁶²⁸ Leventi 2003, 45.

⁶²⁹ Shear 1962, 388; Ζιρώ 1994, 5.

⁶³⁰ Ζιρώ 1994, 52.

⁶³¹ Ζιρώ 1994, 29.

⁶³² Καββαδίας 183

⁶³³ Ζιρώ 1994, 31

⁶³⁴ Hoepfner 1997, 169; EM 8116 Kanvadias 1897, cols. 173-194.

ψήφισμα IG I² 25= IG I² 36, που χρονολογείται υστερότερα από το πρώτο ψήφισμα, αναφέρεται στην ιέρεια της Αθηνάς Νίκης⁶³⁵. Σύμφωνα με αυτή την χρονολόγηση των ψηφισμάτων παρατηρούμε μία καθυστέρηση ανάμεσα στο ψήφισμα, που ανέθετε στον Καλλικράτη την ανέγερση ναού της Αθηνάς Νίκης και στην οικοδόμησή του. Η καθυστέρηση αυτή οφείλεται στις εργασίες των Μνησίκλειων Προπυλαίων καθώς και στο γεγονός ότι οι Αθηναίοι αποφάσισαν να προχωρήσουν στην αναστήλωση των κατεστραμμένων ναών από τους Πέρσες⁶³⁶.

Σήμερα ωστόσο έχει προταθεί μία διαφορετική χρονολόγηση των δύο ψηφισμάτων. Όσον αφορά την χρονολόγηση του πρώτου ψηφίσματος IG I² 35 προτάθηκε από τον Gill η χρονολόγηση το 425/4 π. Χ⁶³⁷. Η απόφαση να κατασκευαστεί ναός προς τιμήν της Αθηνάς Νίκης και να οριστεί ιέρεια της πιθανόν χρονολογούνται την ίδια περίοδο. Το δεύτερο ψήφισμα χρονολογείται το φθινόπωρο ή τον χειμώνα του 424/3 π. Χ⁶³⁸. Σύμφωνα με αυτή την χρονολόγηση παρατηρούμε ότι αμέσως μετά το ψήφισμα άρχισε η κατασκευή του ναού από τον Καλλικράτη.

Κατά τη διάρκεια ανασκαφών το 1935 ανακαλύφθηκε η επιγραφή IG I³ 596⁶³⁹, η οποία χρονολογείται το 560 π. Χ και μαρτυρεί την ύπαρξη ενός παλαιότερου ιερού αφιερωμένο στην Αθηνά Νίκη⁶⁴⁰. Η επιγραφή αυτή βρέθηκε σε θραύσμα ενός βωμού⁶⁴¹. Ο ναός της Αθηνάς Νίκης ήταν ξύλινος υπαίθριος και πυρπολήθηκε κατά την διάρκεια της περσικής εισβολής, το 480 π.Χ⁶⁴². Στον ξύλινο ναό στεγαζόταν το ξόανο της Αθηνάς Νίκης, το οποίο διέφυγε της καταστροφής⁶⁴³. Ο αρχαϊκός ναός με βάση τη κεραμική, που βρέθηκε χρονολογείται τα έτη 610-480π. Χ, ενώ η αρχαϊκή βάση του αγάλματος χρονολογείται το 600-560π. Χ.⁶⁴⁴

Στην συνέχεια ο πυρπολημένος ξύλινος ναός αντικαταστάθηκε από έναν πώρινο ναό (εικ. 32), ο οποίος περιέκλειε και την ενεπίγραφη αρχαϊκή βάση του ξόανου⁶⁴⁵. Η βάση λοιπόν βρισκόταν στο ΒΔ τμήμα του σηκού. Το ψήφισμα IG I² 35 λοιπόν προβλέπει την μελέτη και την

⁶³⁵ *ThesCRA* 2a C

⁶³⁶ Ζιρώ 1994, 44

⁶³⁷ Gill 2001, 265.

⁶³⁸ Gill 2001, 265.

⁶³⁹ Raubitschek 1999, αρ. 329.

⁶⁴⁰ Raubitschek 1999, n.331

⁶⁴¹ Welter 1939, 12.

⁶⁴² Μάντης 1990, 66; Dinsmoor A.A.G, 151

⁶⁴³ Οικονόμου 1939-41, 107, 108.

⁶⁴⁴ Mark 1993, 125

⁶⁴⁵ Ζιρώ 1994, 37; Μπρουσκαρη 1996, 73.

οικοδόμηση ενός λίθινου ναού με το βωμό του⁶⁴⁶. Η κατασκευή της μνημειακής εισόδου των Προπυλαίων είχε σαν αποτέλεσμα και την διαμόρφωση του μυκηναϊκού πύργου. Ο πύργος της Νίκης επενδύθηκε με ισοδομικά κτισμένους λίθους από ακτίτη⁶⁴⁷. Τον 5^ο αι. π. Χ κατασκευάστηκε ένα μαρμάρινο θωράκιο περιμετρικά του πύργου, για την προστασία των πιστών. Σύμφωνα με την Μπρούσκαρη ο ναός του ιερού της Αθηνάς Νίκης άρχισε να κτίζεται το 426 π. Χ και ολοκληρώθηκε πριν την ειρήνη του Νικία (421 π. Χ)⁶⁴⁸.

Το θωράκιο αποτελείται από ανάγλυφες πλάκες, στις οποίες απεικονίζονται φτερωτές Νίκες (εικ. 33), που θυσιάζουν ταύρους ή οδηγούν ταύρους στη θυσία ενώπιον καθιστών μορφών της Αθηνάς. Τα θέματα επαναλαμβάνονται στις τρεις πλευρές του θωρακίου. Δυστυχώς το μεγαλύτερο τμήμα του θωρακίου δεν σώζεται.

Αναφορές έχουμε και για το άγαλμα της Αθηνάς Νίκης. Στον Αρποκρατίωνα σώζεται απόσπασμα του Αθηναίου περιηγητή Ηλιόδωρου (πρώτο μισό του 2^{ου} αι. π. Χ). Ο περιηγητής Ηλιόδωρος ταυτίζει το ξόανο της Απτέρου Νίκης με το ξόανο της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη. Ο Πausanias (III,15, 17) αναφέρει ότι άγαλμα της Απτέρου Νίκης άνηκε στο τύπο του αρχαίου ξοάνου. Σε άλλο σημείο ο Πausanias (V,26, 6) αναφέρει ότι το άγαλμα της Απτέρου Νίκης ήταν τόσο διάσημο, που ο γλύπτης Κάλαμις το αναπαρήγαγε στην Ολυμπία. Εάν η πληροφορία του Πausanias είναι σωστή, τότε το άγαλμα της Αθηνάς Νίκης, δεν στήθηκε στην Ακρόπολη αργότερα από το 430 π.Χ.⁶⁴⁹

Ο Πausanias (III, 15, 7) αναφέρει ότι η Αθηνά Νίκη ονομαζόταν άπτερος γιατί δε θα εγκατέλειπε ποτέ την Αθήνα. Η Ridgway από την άλλη πλευρά υποστηρίζει ότι ονομαζόταν άπτερος, γιατί λατρευόταν η θεά Αθηνά και όχι η ιδέα της Νίκης⁶⁵⁰. Η Νίκη, που λατρευόταν σε αυτό τον ναό πριν τον 5^ο αι. π. Χ (πριν τους περσικούς πολέμους) ήταν η θεά, που χάριζε την νίκη σε αθλητικούς αγώνες και όχι σε πολεμικούς⁶⁵¹.

Ο Πausanias και ο Ηλιόδωρος χαρακτηρίζουν το άγαλμα της Αθηνάς Νίκης ως ξόανο και άπτερο, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τα αγάλματα της Νίκης στα οποία η θεά φέρει φτερά. Σύμφωνα με τον Ηλιόδωρο η θεά κρατούσε στο δεξί της χέρι ρόδι και στο αριστερό της χέρι κρατούσε το κράνος της. Τα αντικείμενα, που κρατά η θεά στα χέρια της αποκαλύπτουν τις δύο πλευρές της θεάς, την ειρηνική και την πολεμική⁶⁵². Βέβαια από τις πηγές δεν γίνεται

⁶⁴⁶ Shear 1963, 375

⁶⁴⁷ Ζιρώ 1994, 44

⁶⁴⁸ Μπρούσκαρη 1996, 77.

⁶⁴⁹ Mark 1993, 95

⁶⁵⁰ Ridgway 1992, 135

⁶⁵¹ Μπρούσκαρη 1996, 73-2.

⁶⁵² Μπρούσκαρη 1996, 83

γνωστό εάν η θεά απεικονιζόταν όρθια ή καθιστή⁶⁵³. Το ερώτημα είναι αν το άγαλμα το οποίο περιγράφει ο Πausanίας και ο Ηλιόδωρος είναι το αρχαϊκό άγαλμα της θεάς, το οποίο δεν καταστράφηκε από τη περσική εισβολή.

Η Mark θεωρεί ότι το άγαλμα της Αθηνάς Νίκης απεικόνιζε την θεά καθιστή και όχι όρθια. Η θεωρία αυτή βασίστηκε στην βάση του αγάλματος, που ανακαλύφθηκε⁶⁵⁴. Οι εγκοπές στην βάση του αγάλματος μαρτυρούν ότι το άγαλμα απεικόνιζε μία ένθρονη μορφή⁶⁵⁵.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε την ύπαρξη μίας ακέφαλης αρχαϊκής κόρης (Ακρ. 593), που βρέθηκε στην Ακρόπολη της Αττικής και η οποία χρονολογείται το 560- 550 π.Χ. Η κορη αυτή κρατά στο αριστερό της χέρι ρόδι και υποστηρίχθηκε ότι δημιουργήθηκε με βάση το αρχαίο ξόανο της Αθηνάς Νίκης⁶⁵⁶.

Το άγαλμα που αναφέρει ο Πausanίας και ο Ηλιόδωρος ταυτίστηκε με το άγαλμα της επιγραφής IG II² 403, το οποίο αφιερώθηκε στο ναό της Νίκης το έτος 426-5 π.Χ.⁶⁵⁷. Από την επιγραφή IG I³ 64 A, η οποία χρονολογείται το 440-415 π.Χ, πληροφορούμαστε ότι στο ιερό υπήρχε το αρχαίο άγαλμα της θεάς. Το άγαλμα της επιγραφής IG I³ 64 A πιθανόν ήταν της αρχαϊκής εποχής⁶⁵⁸.

Στο ψήφισμα IG II² 834, το οποίο χρονολογείται το 335/4 π.Χ, μαθαίνουμε ότι κατά την διάρκεια των Παναθηναίων τελούταν στον ναό της Αθηνάς Νίκης θυσία βοών και προσφέρονταν και πολύτιμα αφιερώματα. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η λατρεία της Αθηνάς Νίκης συμπίπτει με την αναδιοργάνωση των Παναθηναίων το 560 π.Χ⁶⁵⁹.

- ΑΦΡΟΔΙΤΗ

Η θεά Αφροδίτη λατρευόταν στην είσοδο της Ακρόπολης των Αθηνών και την αθηναϊκή Αγορά. Ο Πausanίας (I, 22.3) αναφέρει ότι λατρευόταν με το επίθετο Πάνδημος στην είσοδο της Ακρόπολης και με το επίθετο Ουρανία (Πaus. I,14, 7) στην Αγορά των Αθηνών (εικ. 37).

⁶⁵³ Ridgway 1992, 135

⁶⁵⁴ Welter 1939, col. 11; Μπαλανός 1956, 785.

⁶⁵⁵ Mark 1993, 24.

⁶⁵⁶ Ridgway 1992, 135

⁶⁵⁷ Jeffery 1980, 1237-8

⁶⁵⁸ Mark 1993, 123

⁶⁵⁹ Ridgway 1992α, 127

Ωστόσο από τις πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα δεν μαρτυρείται οργανωμένη λατρεία στην Ακρόπολη των Αθηνών⁶⁶⁰.

Στις πηγές η Αφροδίτη εμφανίζεται στην *Ιλιάδα* (3.369-446), όπου οδηγεί την Ελένη στο δωμάτιο του Πάρη και υπογραμμίζεται η ικανότητα της θεάς να γεννάει ερωτικό πάθος στους συντρόφους. Στη συνέχεια (*Ιλ.* 5.297-448) εμφανίζεται πληγωμένη από τον Διομήδη, στην προσπάθειά της να σώσει τον γιο της Αινεία από το πεδίο της μάχης.

Η θεά Αφροδίτη λατρευόταν με δύο επίθετα στην Αθήνα. Οι δύο ταυτότητες της θεάς μαρτυρούνται από τον Πλάτωνα (*Συμ.* 180 d-182a) και τον Ξενοφώντα (*Συμ.* 8, 9-10). Ο Πλάτωνας (*Συμ.* 180 d-182a) αναφέρει και δικαιολογεί την διπλή υπόσταση της θεάς Αφροδίτης. Σύμφωνα με τον ίδιο η παλαιότερη Αφροδίτη είναι η Ουρανία, η οποία δεν έχει μητέρα και είναι κόρη του Ουρανού. Αντίθετα με την Αφροδίτη Ουρανία, η Αφροδίτη Πάνδημος είναι νεώτερη. Ο Ηρόδοτος (I.105) και ο Πausanias (I,14,7) αναφέρουν ότι η Αφροδίτη Ουρανία ήταν η αρχική ταυτότητα της Αφροδίτης. Ο Pausanias (IX, 16, 3-4) αναφέρει ότι η Αφροδίτη Ουρανία αντιπροσωπεύει τον έρωτα τον αγνό το απαλλαγμένο από τον πόθο του σώματος. Η Αφροδίτη Πάνδημος αντιπροσωπεύει τον έρωτα και τον πόθο του σώματος. Ο σκοπός του Pausanias είναι να εξηγήσει την διαφορά ανάμεσα στον αγοραίο και τον αγνό έρωτα⁶⁶¹.

Στην Αττική η Αφροδίτη είχε δύο ιερά (Paus. I, 19, 2) ως Ουρανία, ένα στη Αγορά και ένα ιδιαίτερο στις όχθες του Ιλισού, στο ιερό της Αφροδίτης *εν κήποις*. Ως Πάνδημος λατρευόταν μαζί με την Πειθώ, σε ιερό το οποίο χτίστηκε το 287/6 π. Χ., πίσω από τον ναό της Αθηνάς Νίκης, στην δυτική κλιτύ ⁶⁶². Στην βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης υπήρχε ιερό αφιερωμένο στην Αφροδίτη και στον Έρωτα, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αι. π. Χ.

Καταρχήν θα πρέπει να αναφέρουμε την προβολή της θεάς στην Ακρόπολη των Αθηνών ως μητέρας. Από την Ακρόπολη προέρχεται ένας αποσπασματικός κάρναρος⁶⁶³, που χρονολογείται το 580 π. Χ., και ένας αρχαϊκός πίνακας⁶⁶⁴, ο οποίος χρονολογείται το 560 π. Χ. και απεικονίζεται η Αφροδίτη να κρατά τον Έρωτα και τον Ίμερο.

Στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα στην πλάκα VI⁶⁶⁵ απεικονίζεται ο Έρωτας στα πόδια της Αφροδίτης, της μητέρας του, κρατώντας ένα σκιάδιο. Η Αφροδίτη απλώνει το αριστερό της χέρι, δείχνοντας την παναθηναϊκή πομπή της ζωφόρου. Ο Mark υποστηρίζει ότι η πλάκα VI στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα δημιουργεί μία νέα εικονογραφική

⁶⁶⁰ Λεβέντη 2006, 105.

⁶⁶¹ Pirenne- Delforge 1988, 143.

⁶⁶² Hurwit 1999, 41.

⁶⁶³ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Ακρ. 603 α: LIMC II (1984) Afrodite, αρ. 1255, πιν. 126.

⁶⁶⁴ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 15131 (Ακρ. 2526): Shapiro 1989, πιν. 53 α-β.

⁶⁶⁵ Brommer 1967, πιν. 178-9.

παράδοση⁶⁶⁶. Η κίνηση του αριστερού χεριού της Αφροδίτης και η παρουσία του σκιάδιου γεννούν εύλογα ερωτήματα. Η Λεβέντη στηριζόμενη στο γεγονός ότι κανένας από το δωδεκάθεο δεν αντιδρά στα δρώμενα της ζωφόρου, θεώρησε ότι η θεά Αφροδίτη πιθανόν προέτρεπε το θεατή να δει το ιερό της στη Βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης, όπου λατρευόταν με τον Έρωτα, ή το ιερό της στην αθηναϊκή Αγορά, όπου λατρευόταν ως Ουρανία⁶⁶⁷. Η παρουσία της Αφροδίτης στην ζωφόρο του Παρθενώνα με τον Έρωτα, τον οποίο αγκαλιάζει τρυφερά, ίσως παραπέμπει στο πρότυπο της σεμνής Αθηναίας γυναίκας- μητέρας και μαρτυρεί την αντίληψη της εποχής ότι σκοπός ήταν η εξασφάλιση της συνέχειας του οίκου μέσω του άρρενα τέκνου⁶⁶⁸. Η σχέση της θεάς Ουρανίας ως θεάς του γάμου μαρτυρείται και από τη ανακάλυψη ενός θησαυρού (κουμπιρά), ο οποίος χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αι. π. Χ και έχει συσχετισθεί με το ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα στην Βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης⁶⁶⁹. Στους θησαυρούς οι κοπέλες, που επρόκειτο να παντρευτούν, έβαζαν τα χρήματα (προτέλεια) του γάμου τους⁶⁷⁰.

Στην ανατολική ζωφόρο του ναού της Αθηνάς Νίκης απεικονιζόταν, ανάμεσα σε άλλους θεούς, η Πειθώ και η Αφροδίτη, την οποία αγκαλιάζει ο Έρωτας⁶⁷¹. Σύμφωνα με τον Hurwit, η παρουσία των τριών μορφών αποτελεί αναφορά του ιερού της Αφροδίτης Πανδήμου, στο οποίο λατρευόταν μαζί με την Πειθώ⁶⁷². Βέβαια σύμφωνα με την Λεβέντη η στάση του σώματος της Αφροδίτης, η οποία είναι στραμμένη προς τα βόρεια, δεν μας επιτρέπει να είμαστε σίγουροι ότι πρόκειται για αναφορά του ιερού της Αφροδίτης Πανδήμου⁶⁷³.

Στην νότια κλιτύ της αθηναϊκής Ακροπόλεως υπήρχε ιερό της Αφροδίτης *ἐφ' Ἰππολύτω*, το οποίο βέβαια δεν σώζεται. Ωστόσο ο Πausanias (I,22,1) αναφέρει ότι στην νότια κλιτύ της Ακρόπολης υπήρχε ιερό της Θέμιδος και δεν αναφέρει ιερό της Αφροδίτης. Ο Walker υποστήριξε ότι το ιερό της Αφροδίτης στην νότια κλιτύ της Ακρόπολης αντικαταστάθηκε από τη λατρεία της Ίσιδος⁶⁷⁴. Το αναθηματικό ανάγλυφο από τη Ρώμη, που χρονολογείται το τέλος του 5^{ου} αι. π. Χ., αναπαριστά το ιερό της Αφροδίτης στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης⁶⁷⁵. Στο

⁶⁶⁶ Mark 1984, 300-1.

⁶⁶⁷ Λεβέντη 2006, 110.

⁶⁶⁸ Λεβέντη 2006, 111

⁶⁶⁹ Μαχαίρα 2008, 102.

⁶⁷⁰ Delivortrias 2008, 109; Weber 2006, 195-6.

⁶⁷¹ LIMC II, Afrodite, αρ. 1405, πιν. 138.

⁶⁷² Hurwit 1999, 212.

⁶⁷³ Λεβέντη 2006, 112

⁶⁷⁴ Walker 1979, 248.

⁶⁷⁵ Beschi 1967-8, 515 εικ. 2.

συγκεκριμένο ανάγλυφο απεικονίζεται η θεά Αφροδίτη να κάθεται σε ένα βράχο. Απέναντι από την Αφροδίτη, κάθεται σε βράχο ο Ασκληπιός⁶⁷⁶. Μπροστά από τον βωμό απεικονίζεται ο Ιππόλυτος, το ηρώο του οποίου βρισκόταν στην Ν. κλιτύ της Ακρόπολης⁶⁷⁷. Ωστόσο η ανδρική καθιστή μορφή έχει προκαλέσει ορισμένα ερωτήματα. Σύμφωνα με την Λεβέντη στο ανάγλυφο η καθιστή ανδρική μορφή είναι ο Διόνυσος και όχι ο Ασκληπιός⁶⁷⁸. Ενώ αντίθετα ο Ασκληπιός απεικονιζόταν στον ναΐσκο ανάμεσα στις δύο καθιστές θεότητες⁶⁷⁹.

Επομένως με βάση όσα αναφέρθηκαν παραπάνω μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η Αφροδίτη δεν είχε οργανωμένη λατρεία στην Ακρόπολη των Αθηνών, σε αντίθεση με την θεά Αθηνά και την θεά Άρτεμη. Η Αφροδίτη ήταν μία θεά με αντίθετο ήθος από το ήθος της Αθηνάς, η οποία ήταν η επίσημη θεά της πόλης και λατρευόταν στον ιερό βράχο. Ωστόσο παρατηρούμε την παρουσία της θεάς σε επίσημα μνημεία της πόλης. Οι παραστάσεις της Αφροδίτης και η προβολή της στην δημόσια τέχνη σκοπό είχαν να προβάλλουν την ειδυλλιακή εικόνα του γυναικωνίτη. Η ανάπτυξη της λατρείας της θεάς ήταν αποτέλεσμα της ανδροκρατούμενης κοινωνίας της Αθήνας, όπου σκοπός των γυναικών ήταν ο γάμος και η απόκτηση αρρένων τέκνων.

Συμπεράσματα

Στην Ακρόπολη των Αθηνών η κύρια θεότητα είναι η θεά Αθηνά. Η θεά Αθηνά Πολιάδα τιμάται με διάφορες εορτές κατά την διάρκεια του έτους. Η θεά λατρευόταν και ως Αθηνά Υγεία, η λατρεία της οποίας θεσπίστηκε από τον Περικλή. Η παλαιότερη μαρτυρία για την Αθηνά Υγεία χρονολογείται το 470 π. Χ και πρόκειται για μία επιγραφή του αγγειοπλάστη Ευφρονίου⁶⁸⁰. Η λατρεία της Αθηνάς Υγείας τεκμηριώνεται από μία βάση ενός χάλκινου αγάλματος της θεάς του Πύρρου, η οποία ανακαλύφθηκε στην είσοδο των Προπυλαίων. Πιθανόν υπήρχε ιερό αφιερωμένο στην Αθηνά Υγεία, το οποίο καταστράφηκε κατά την οικοδόμηση των Προπυλαίων και στην θέση του κατασκευάστηκε ένας βωμός. Συγκρίνοντας το άγαλμα της Αθηνάς Hope/ Farnese με την βάση του αγάλματος του Πύρρου, αποδεικνύεται ότι

⁶⁷⁶ Beschi 1967-8, 515

⁶⁷⁷ Walker 1979, 247

⁶⁷⁸ Λεβέντη 2006, 114.

⁶⁷⁹ Λεβέντη 2006, 114.

⁶⁸⁰ Αθήνα Ε. Μ 6278: Raubitschek 1999, αρ. 225.

υπάρχουν ομοιότητες και πιθανόν το άγαλμα της Αθηνάς Hope/ Farnese ταυτίζεται με το άγαλμα της Αθηνάς Υγείας του Πύρρου.

Στην Ακρόπολη των Αθηνών, στα νοτιοδυτικά των Προπυλαίων λατρευόταν η Αθηνά Νίκη. Ο ναός της Αθηνάς Νίκης κατασκευάστηκε μεταξύ των ετών 427/6 π. Χ και 424/3 π. Χ, από τον αρχιτέκτονα Καλλικράτη. Βέβαια προς τιμήν της Αθηνάς Νίκης υπήρχε ένας ναός, ο οποίος χρονολογείται τα έτη 610- 480 π. Χ. και ήταν ξύλινος. Στην συνέχεια ο ξύλινος ναός, ο οποίος καταστράφηκε από φωτιά, αντικαταστάθηκε από πάρινο ναό.

Τέλος στην είσοδο της Ακρόπολης λατρευόταν η θεά Αφροδίτη με το επίθετο Πάνδημος. Η Αφροδίτη Πάνδημος αντιπροσωπεύει τον έρωτα και τον πόθο του σώματος. Πίσω από τον ναό της Αθηνάς Νίκης, η Αφροδίτη Πάνδημος λατρευόταν μαζί με την Πειθώ. Το ιερό της Αφροδίτης χρονολογείται το 287/6 π. Χ. Από τις πηγές γνωρίζουμε ότι στην νότια κλιτύ της Ακροπόλεως υπήρχε ιερό της Αφροδίτης, το οποίο όμως δεν σώζεται. Ωστόσο η Αφροδίτη δεν είχε οργανωμένη λατρεία στην Ακρόπολη των Αθηνών, σε αντίθεση με την θεά Αθηνά. Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω γίνεται φανερό η παρουσία της Αφροδίτης σε επίσημα μνημεία της πόλης. Η παρουσία της σε επίσημα μνημεία της πόλης σκοπό είχε να προβάλλει την ειδυλλιακή εικόνα του γυναικωνίτη και την υποχρέωση των γυναικών να παντρευτούν και να αποκτήσουν απογόνους.

Δ' Αναθήματα και Αναθέτριες

Αρχαϊκές Κόρες Ακρόπολης

Ο τύπος της κόρης εμφανίστηκε στην ελληνική πλαστική το 660-650 π. Χ και συνεχίστηκε μέχρι την ύστερη αρχαϊκή, το 480 π. Χ. Στην Αθήνα ο τύπος της κόρης εμφανίζεται την εποχή των αριστοκρατών, των αλλαγών του Σόλωνα, του πολιτεύματος των τυράννων και της εποχής της εγκαθίδρυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος από τον Κλεισθένη. Το έτος 480 π. Χ αποτελεί το έτος καθοριστικής αλλαγής στην τεχνοτροπία της ελληνικής πλαστικής⁶⁸¹. Η συνεχής εμφάνιση του τύπου της κόρης στην Ακρόπολη από την Αρχαϊκή εποχή έως την Κλασική περίοδο αποτελεί λόγο μελέτης της εξέλιξης του τύπου της κόρης.

Ο τύπος της κόρης παρέμεινε σχεδόν ίδιος κατά τη διάρκεια της εμφάνισής του στην Ακρόπολη. Η κοπέλα εμφανίζεται όρθια, με τα πόδια της κλειστά ή το ένα πόδι, συνήθως το αριστερό, μπροστά. Τα χέρια της είναι είτε προσκολλημένα στον κορμό του σώματός της, είτε φέρει το ένα της χέρι μπροστά, αλλά κοντά στο σώμα της κρατώντας συνήθως μία προσφορά, ενώ με το άλλο κρατά την παρυφή του ενδύματος της.

- Χρονολογία

Στην Ακρόπολη τα πρώτα αναθήματα κατά την διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου ήταν χάλκινοι τρίποδες και κύλικες. Τα πρώτα αναθήματα εμφανίζονται την Γεωμετρική περίοδο στην Ακρόπολη των Αθηνών καθώς και σε άλλα ιερά όπως στο ιερό των Δελφών και της Ολυμπίας⁶⁸².

Τα περισσότερα έργα γλυπτικής της περιόδου ως το 530 π.Χ., προέρχονται από τον ναό της Ήρας στη Σάμο και από την Ακρόπολη των Αθηνών. Ωστόσο μετά το θάνατο του Πεισίστρατου το 527 π. Χ σημειώνεται αφθονία αναθημάτων στην Ακρόπολη των Αθηνών. Τα περισσότερα οικοδομήματα και τα αναθήματα της Αθήνας καταστράφηκαν από τους Πέρσες το 480/79 π.Χ. Οι Αθηναίοι όμως, όταν επέστρεψαν στην πόλη, τους έθαψαν τα κατεστραμμένα αναθήματα. Τα περισσότερα αγάλματα, που βρέθηκαν ήταν μαρμάρινα, οι βάσεις όμως που βρέθηκαν μαρτυρούν την ύπαρξη και χάλκινων αγαλμάτων, τα οποία θα πρέπει να τα έλιωσαν για επόμενη χρήση. Σε αντίθεση με τα χάλκινα αγάλματα, τα μαρμάρινα έργα, που ήταν κατεστραμμένα, δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν ξανά. Αυτός είναι ο λόγος που έχουμε

⁶⁸¹ Richter 1988, 1. Ο περσικός πόλεμος που έγινε το 480 π. Χ. αποτέλεσε την αιτία πολλών αλλαγών.

⁶⁸² Boardman 1980, 27.

μία αφθονία μαρμάρινων αγαλμάτων από την περίοδο αυτή. Επιπλέον με βάση τα ευρήματα μπορούμε να εξάγουμε χρονολογικά συμπεράσματα.

Ο τύπος της αρχαϊκής κόρης είναι ο πιο διαδεδομένος πριν το 480 π.Χ. Βέβαια την ίδια περίοδο χρονολογούνται και αρκετά μικρά αγαλμάτια της Αθηνάς Προμάχου από Χαλκό. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι και οι δύο τύποι αγαλμάτων ήταν τοποθετημένοι σε βάση από πέτρα. Στόχος είναι να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αν οι αρχαϊκές κόρες αποτελούσαν παραστάσεις της θεάς Αθηνάς, όπως τα μικρά αγαλμάτια από χαλκό. Θα πρέπει να αναρωτηθούμε αν οι παραστάσεις της θεάς Αθηνάς στην Ακρόπολη περιορίζονται μόνο στα μικρά αγαλμάτια από χαλκό και στις λίγες μαρμάρινες κόρες, οι οποίες φέρουν ασπίδα και δόρυ. Από την άλλη πλευρά ωστόσο σε αρκετές περιπτώσεις είναι δύσκολο να γίνει διάκριση ανάμεσα στα αγαλμάτια από χαλκό, που ήταν αναθήματα και τα μικρά αγαλμάτια, που στόλιζαν τις λαβές στους χάλκινους τρίποδες ή ως λαβές σε κάτοπτρα⁶⁸³.

Οι αρχαϊκές κόρες της Ακρόπολης προσελκύουν το ενδιαφέρον των ερευνητών καθώς στην Ακρόπολη των Αθηνών έχουν ανακαλυφθεί τα περισσότερα παραδείγματα κορών σε σχέση με τα υπόλοιπα ιερά της Ελλάδας. Έχουν καταγραφεί μέχρι τώρα εβδομήντα πέντε παραδείγματα κορών, που σώζονται σε αποσπασματική ως επί το πλείστον κατάσταση⁶⁸⁴, ενώ στο Ηραίο της Σάμου ανακαλύφθηκαν μόλις είκοσι εννιά αρχαϊκές κόρες⁶⁸⁵. Οι περισσότερες κόρες της Ακρόπολης είναι αναθηματικές⁶⁸⁶. Μελετώντας τις αρχαϊκές κόρες γεννιούνται εύλογα ερωτήματα και το κυριότερο είναι ποιον απεικονίζουν οι κόρες.

Αρκετές διαφωνίες προέκυψαν κατά την προσπάθεια χρονολόγησης των αρχαϊκών κορών. Σύμφωνα με τον Langlotz η μείωση της παραγωγής των κορών, στην διάρκεια του τυραννικού πολιτεύματος, οφείλεται στην απαγόρευση της ανάθεσης αγαλμάτων στα ιερά, την οποία επέβαλλαν οι Έλληνες τύραννοι⁶⁸⁷. Η Richter διέκρινε τα αγάλματα των Κορών σε τρεις χρονολογικές περιόδους. Η πρώτη περίοδος εκτείνεται από το 535 έως το 530 π.Χ, η δεύτερη περίοδος αρχίζει το 530 π.Χ και τελειώνει το 510 π.Χ και η τρίτη χρονική περίοδος εκτείνεται από το 510 έως το 495 π.Χ⁶⁸⁸. Κατά τη γνώμη της τα περισσότερα αγάλματα κορών ανήκουν στην εποχή της εγκαθίδρυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Αθήνα⁶⁸⁹.

⁶⁸³ Keesling 2003, 84

⁶⁸⁴ Meyer 2007, 15. Keesling 2003, 97.

⁶⁸⁵ Ducat 1976, 239-40.

⁶⁸⁶ Keesling 2003, 97.

⁶⁸⁷ Langlotz 1939, 9.

⁶⁸⁸ Richter 1988, 68.

⁶⁸⁹ Richter 1988, 68

Από την άλλη πλευρά η Tölle- Kastenbein χρονολόγησε τις πρωιμότερες κόρες της Ακρόπολης στην διάρκεια της τυραννίας του Πεισιστράτου και θεωρεί ότι υπάρχει μία μείωση των αναθημάτων στην Ακρόπολη, η οποία χρονολογείται από το θάνατο του Πεισιστράτου το 528/7 έως την εξορία του Ιππία το 511 π. Χ.⁶⁹⁰

Η Keesling υποστήριξε ότι η μελέτη της χρονολόγησης των κορών είχε σαν αποτέλεσμα να προταθούν δύο ερμηνείες⁶⁹¹. Σύμφωνα με την πρώτη θεωρία σημειώνεται μία μείωση στην παραγωγή κορών της Αθήνας εξαιτίας των κανόνων του τυράννου Πεισιστράτου⁶⁹². Σύμφωνα όμως με την δεύτερη θεωρία παρουσιάζεται μία αφθονία στην παραγωγή των κορών της Ακρόπολης λόγω της εγκαθίδρυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος από τον Κλεισθένη (508/7).

Κατά την διάρκεια του 6^{ου} αιώνα στην Ακρόπολη των Αθηνών αφιερώνονταν πήλινα ειδώλια κορών. Η Keesling αναφέρει ότι τα πήλινα ειδώλια κορών υπερτερούν στον αριθμό σε σχέση με τις αρχαϊκές κόρες⁶⁹³. Ίσως τα πήλινα ειδώλια κορών επιλέγονταν λόγω της ομοιότητας τους με τις ακριβές μαρμάρινες κόρες. Οι πήλινες κόρες παρουσιάζουν ομοιότητα στην ενδυμασία και στη στάση του σώματος με τις κόρες της Ακρόπολης⁶⁹⁴. Τα χέρια των πήλινων κορών είναι προσκολλημένα στον κορμό του σώματος τους ή φέρουν το ένα χέρι μπροστά στο στήθος τους, ενώ πολλές από αυτές κρατούν την παρυφή του ενδύματος τους. Η Keesling στηρίχθηκε στην εικονογραφία των πήλινων κορών και υποστήριξε ότι παρουσιάζουν το ίδιο ερμηνευτικό πρόβλημα όπως οι μαρμάρινες αρχαϊκές κόρες. Πήλινες κόρες αφιερώνονται στην Ακρόπολη και μετά το 480 π. Χ.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα αναθηματικά αγάλματα της Ακρόπολης του 6^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ. συνοδεύονται από επιγραφές στις οποίες αναφέρεται το όνομα του αναθέτη και σε μερικές περιπτώσεις το όνομα του δημιουργού, αλλά όχι το ποίον απεικονίζει το άγαλμα. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι υπάρχει μια διάκριση ανάμεσα στον αναθέτη, που είναι ως επί το πλείστον άνδρας και στο άγαλμα που απεικονίζει μία κόρη, καθώς στην Ακρόπολη των Αθηνών οι άνδρες αφιερώνουν κόρες. Η Keesling υποστήριξε ότι μέχρι τον 4^ο αι. π.Χ. αναθέτες αγαλμάτων στα ιερά της Ελλάδος ήταν άνδρες. Εξαίρεση ωστόσο αποτελεί η κόρη που

⁶⁹⁰ Tölle- Kastenbein 1992, 141-3.

⁶⁹¹ Keesling 2003, 38.

⁶⁹² Το τυραννικό πολίτευμα του Πεισιστράτου άρχισε το 561/0, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Αθ. Πολ.* 14-15; 17.1) και σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (5.65.3) διήρκησε τριάντα έξι έτη.

⁶⁹³ Keesling 2003, 125

⁶⁹⁴ HJGgins 1967, 71.

αφιέρωσε η Νικάνδρη από την Δήλο, καθώς και η κόρη της Ακρόπολης, ανάθημα της Σμικύθης (βλ. παρακάτω).

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να υπογραμμιστεί και ο μικρός αριθμός των κούρων που βρέθηκαν στην Ακρόπολη των Αθηνών σε αντίθεση με άλλα ιερά της Ελλάδος. Οι κούροι δεν αντιπροσωπεύουν τους αναθέτες τους, καθώς ανακαλύφθηκε μικρός αριθμός κούρων στην Ακρόπολη των Αθηνών και επιπλέον θα πρέπει να τονιστούν δύο περιπτώσεις, που σώζονται οι επιγραφές και ως αναθέτης δεν είναι αναφέρεται μόνο ένας άνδρας αλλά περισσότεροι⁶⁹⁵.

- **Αρχαϊκές Κόρες - παραστάσεις της θεάς Αθηνάς**

Στην Ακρόπολη βρέθηκαν και κάποιες κόρες, οι οποίες χαρακτηρίζονται ως παραστάσεις της Αθηνάς, λόγω της ύπαρξης ασπίδας και δόρατος. Οι κόρες, που χαρακτηρίζονται ως Αθηνά, φορούν την ίδια ενδυμασία με τις άλλες αρχαϊκές κόρες, αλλά φέρουν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της θεάς την ασπίδα και το δόρυ. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί το θραύσμα αρχαϊκής κόρης από την Ακρόπολη (εικ. 34). Σώζονται τα κατώτερα μέλη της μορφής και η μορφή ταυτίζεται με την Αθηνά, λόγω της ύπαρξης μία μικρής οπής μπροστά από το δεξί της πόδι, η οποία μαρτυρεί ότι η γυναίκα κρατούσε δόρυ⁶⁹⁶. Η κόρη θα κρατούσε το δόρυ στο προτεταμένο δεξί της χέρι. Επιπλέον μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μορφή κρατούσε την παρυφή του ενδύματος της με το αριστερό της χέρι.

Ορισμένες κόρες φέρουν κράνος και αυτές ταυτίζονται με την Αθηνά. Το καλύτερο παράδειγμα είναι η κεφαλή (εικ. 35) κόρης από την Ακρόπολη (Ακρ. 661)⁶⁹⁷. Στην συγκεκριμένη κόρη παρατηρούμε την ύπαρξη κράνους σε συνδυασμό με το προστατευτικό λαιμού. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο πάνω μέρος της κεφαλής υπάρχει μία κυκλική οπή στην οποία θα τοποθετούνταν η μεταλλική ράβδος, για την στερέωση του κράνους. Η κόρη φέρει σκουλαρίκια σε σχήμα δίσκου. Τα σκουλαρίκια, που φορά, είναι τυπικό γνώρισμα των αρχαϊκών κορών της περιόδου. Το δεύτερο καλύτερο παράδειγμα απεικόνισης της Αθηνάς είναι μία κεφαλή κόρης (Ακροπ. 305)⁶⁹⁸. Είμαστε σίγουροι ότι πρόκειται για παράσταση της θεάς Αθηνάς, καθώς φέρει κράνος και προστατευτικό λαιμού.

⁶⁹⁵ Richter 1970, 102, no 105. Κούρος αφιερωμένος στους Δελφούς από τους γιούς του Χαροπινού από την Πάρο; Richter 1970, 134 no 155. Κούρος αφιερωμένος από τον Πυθία και τον Αισχρίωνα στον Απόλλωνα.

⁶⁹⁶ Θραύσμα Κόρης (Ακροπ. 136) Το έργο θεωρείται ανάθημα του Επιτέλη. Keesling 2003, εικ. 32.

⁶⁹⁷ Keesling 2003, 130; Karakasi 2003, πιν. 170.

⁶⁹⁸ Langlotz 1939, n.101.

Χαρακτηριστική απεικόνιση της Αθηνάς αποτελεί η Αθηνά του Αγγελίτου, που χρονολογείται το 480 π. Χ περίπου⁶⁹⁹. Το έργο σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση, καθώς λείπει το κεφάλι. Η θεά φορά γοργόνειο και από την πλάτη της μαρτυρείται η ύπαρξη κράνους. Στο δεξί της χέρι κρατούσε δόρυ.

Η Ridgway υποστήριξε ότι η Κόρη του Αντήνορα Ακρ. 681 (εικ. 36) αποτελεί παράσταση της θεάς Αθηνάς, αν και από την κόρη απουσιάζει κάποιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της θεάς, όπως το γοργόνειο ή η ασπίδα⁷⁰⁰. Η Ridgway διατύπωσε την θεωρία ότι η κόρη έφερε κράνος, το οποίο σήμερα έχει χαθεί. Βέβαια στην συγκεκριμένη κόρη απουσιάζει το προστατευτικό λαιμού. Μελετώντας ωστόσο την κόρη Ακρ. 646, η οποία είναι βέβαιο ότι φορά κράνος παρατηρούμε την απουσία προστατευτικού λαιμού. Από την άλλη πλευρά σε ένα μικρό χάλκινο αγαλμάτιο από την Ακρόπολη, NM 6491, η Αθηνά φορά κράνος, αλλά δεν έχει το προστατευτικό λαιμού.⁷⁰¹ Στο συγκεκριμένο αγαλμάτιο η ενδυμασία της θεάς είναι όμοια με την ενδυμασία των αρχαϊκών κορών, καθώς φορά χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Επιπλέον είναι χαρακτηριστική η κίνηση της θεάς, η οποία πιάνει με το αριστερό της χέρι το ένδυμά της. Εάν υποθέσουμε ότι στο προτεταμένο δεξί της χέρι κρατούσε δόρυ τότε το αγαλμάτιο παρουσιάζει ομοιότητες με τις αρχαϊκές κόρες, οι οποίες αποτελούν παράσταση της θεάς. Επομένως είναι δυνατή η παρουσία κράνους χωρίς να προστατεύεται ο λαιμός.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να παραθέσουμε την άποψη του Danner σχετικά με τα αρχαία αγάλματα. Ο Danner υποστήριξε ότι στα αρχαία αγάλματα γινόταν η χρήση μηνίσκων⁷⁰². Σύμφωνα με την θεωρία του οι αρχαίοι Έλληνες για να προστατεύουν τα αγάλματά τους από τις ακαθαρσίες των πτηνών χρησιμοποιούσαν μηνίσκους, τους οποίους στερέωναν στο κεφάλι των αγαλμάτων, με την βοήθεια κάποιων μεταλλικών ράβδων⁷⁰³. Υποστήριξε μάλιστα ότι στην κόρη Ακρ. 674 (εικ. 37) υπάρχουν τρεις μεταλλικοί ράβδοι, οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιούνταν για να στηρίξουν κάποιο κράνος⁷⁰⁴, αλλά πιθανόν στήριζαν κάποιο είδος προστατευτικού για τα πουλιά.

Ωστόσο η θεωρία αυτή δεν είναι δυνατόν να δώσει λύση στο πρόβλημα των αρχαϊκών κορών. Καθώς εάν υποθέσουμε ότι οι οπές και οι μεταλλικές ράβδοι στην κεφαλή των κορών χρησίμευαν για την στήριξη μηνίσκων, τότε γιατί ορισμένες αρχαϊκές κόρες φέρουν προστατευτικά λαιμού; Επομένως ίσως οι μεταλλικοί ράβδοι χρησίμευαν για την στήριξη

⁶⁹⁹ Keesling 2003, 129, εικ.31.

⁷⁰⁰ Ridgway 1993, 131; Karakasi 2003, πιν. 254-5.

⁷⁰¹ Keesling 2003, 134, εικ. 36.

⁷⁰² Danner 1993, 26

⁷⁰³ Karakasi 2003, 118

⁷⁰⁴ Danner 1993, 26; Karakasi 2003, πιν. 269.

κράνους και οι συγκεκριμένες αρχαϊκές κόρες αποτελούν παράσταση της Αθηνάς. Επιπλέον παρατηρούμε ότι και στο χάλκινο αγαλμάτιο από την Ακρόπολη, NM 6491, η ενδυμασία και ο τύπος της θεάς δεν διαφέρει από την ενδυμασία και τον τύπο της αρχαϊκής κόρης.

Αρκετά ερωτήματα θέτει η κόρη 679 (εικ. 38) που βρέθηκε στην Ακρόπολη⁷⁰⁵. Η κόρη χρονολογείται το 550-530 π. Χ. Μελετώντας την κόρη παρατηρούμε ότι φορά πέπλο και όχι την ευρέως διαδεδομένη ενδυμασία για τις κόρες, που την περίοδο 550-530 π.Χ ήταν ο χιτώνας και το ιμάτιο. Το δεξί της χέρι είναι προσκολλημένο στον κορμό του σώματός της και στην κλειστή παλάμη της είναι σίγουρο ότι κρατούσε κάποιο κυλινδρικό μεταλλικό αντικείμενο. Το αριστερό της χέρι σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση, ωστόσο μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το είχε προτεταμένο. Η Keesling μελετώντας το άγαλμα πρότεινε ότι στο αριστερό της χέρι κρατούσε τόξο και στο δεξί της χέρι κρατούσε βέλος⁷⁰⁶.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να ερευνηθεί κατά πόσο κρατούσαν στο αριστερό τους χέρι το βέλος. Ένα αρχαϊκό χάλκινο αγαλμάτιο (εικ. 39), το οποίο βρέθηκε στην Ολυμπία, απεικονίζει την Άρτεμη⁷⁰⁷. Η θεά φορά πέπλο και κρατά στο αριστερό της χέρι ένα τόξο, ενώ στο δεξί της χέρι είναι βέβαιο ότι θα υπήρχε μία μεγάλη οπή.

Ο Brinkmann στηρίχθηκε στο διακοσμημένο ένδυμα της πεπλοφόρου, με παραστάσεις ζώων και κυνηγιού, και υποστήριξε ότι το άγαλμα αποτελεί αναπαράσταση της Άρτεμης⁷⁰⁸. Βέβαια η ταύτιση της πεπλοφόρου με την Άρτεμη προκαλεί κάποια ερωτήματα καθώς δεν έχουν έρθει στο φως ευρήματα, τα οποία να μαρτυρούν την ύπαρξη αναθημάτων προς τιμήν της θεάς κατά την διάρκεια του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π. Χ.

Από την άλλη πλευρά η ταύτιση της πεπλοφόρου με την Αθηνά, που προτάθηκε από την Ridgway, είναι προβληματική⁷⁰⁹. Η Ridgway πρότεινε ότι η Αθηνά θα κρατούσε στο δεξί της χέρι δόρυ και στο αριστερό της χέρι, το οποίο είχε και προτεταμένο, ασπίδα. Σε αυτή την περίπτωση όμως η Αθηνά θα κρατούσε το δόρυ οριζόντια και όχι κάθετα και επομένως προκύπτουν αρκετά πρακτικά προβλήματα.

Εάν λοιπόν θεωρήσουμε ότι η πεπλοφόρος ήταν απεικόνιση της Άρτεμης σε μία περίοδο που δεν έχουμε άλλες αρχαιολογικές μαρτυρίες και ευρήματα για την παρουσία ιερού της Άρτεμης στην Ακρόπολη, τότε θα πρέπει να αναζητήσουμε και την παρουσία άλλων θεοτήτων στην Ακρόπολη των Αθηνών.

⁷⁰⁵ Karakasi 2003, πιν. 244-5.

⁷⁰⁶ Keesling 2003, 136

⁷⁰⁷ Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών inv. 98.658. Keesling 2003, εικ. 40.

⁷⁰⁸ Brinkmann 1987, 43-44

⁷⁰⁹ Ridgway 1993, 174-5.

Ο Πausanías αναφέρει ότι στην Ακρόπολη του 5^{ου} αι. π.Χ. υπήρχαν αρκετά αγάλματα άλλων θεοτήτων εκτός της Αθηνάς. Σύμφωνα με τον Πausanías (1.24.8) υπήρχε το άγαλμα του Απόλλωνα Παρνόπιου, το οποίο ήταν έργο του Φειδία, το άγαλμα της Αφροδίτης ανάθημα του Καλλία και έργο του γλύπτη Κάλαμη (Πausanías 1.231-2), καθώς και το χάλκινο άγαλμα (Πausanías I, 26, 4) της Άρτεμης Λευκοφρυήνης, ανάθημα του υιού του Θεμιστοκλή. Παρατηρούμε λοιπόν ότι στην Ακρόπολη των Αθηνών υπήρχαν διάφορες θεότητες ως αναθήματα των πιστών εκτός της Αθηνάς και επομένως θα μπορούσε η πεπλοφόρος κόρη 679 να αποτελούσε απεικόνιση της Άρτεμης.

- **Επιγραφές των αρχαϊκών κορών**

Σημαντική για την μελέτη των αρχαϊκών κορών είναι μια επιγραφή η οποία βρέθηκε στην βάση ενός αναθηματικού αγάλματος, το οποίο όμως έχει χαθεί. Η επιγραφή στην βάση IG I² 706⁷¹⁰ αναφέρει ότι επρόκειτο για κόρη και ίσως να ήταν μία μαρμάρινη αρχαϊκή κόρη. Πιθανόν επρόκειτο για ένα άγαλμα, το οποίο παρίστανε μία γυναικεία μορφή. Το συγκεκριμένο άγαλμα ωστόσο είναι σίγουρο ότι δεν αντιπροσωπεύει την Αθηνά καθώς ο χαρακτηρισμός της θεάς Αθηνάς ως *κόρης* απαντάται μόνο όταν η θεά χαρακτηρίζεται ως κόρη του Δία (Θεσμοφοριαζουσαι II 317-8; 1139) και δεν εμφανίζεται στις επιγραφές η λέξη μόνη της⁷¹¹. Μελετώντας την συγκεκριμένη επιγραφή παρατηρούμε ότι η κόρη, που αναφέρεται στην επιγραφή, προσφέρεται στον Ποσειδώνα και όχι στην Αθηνά. Η κόρη του Ναυλόχου είναι η μοναδική κόρη της Ακρόπολης που είναι αφιερωμένη στον Ποσειδώνα και όχι στην Αθηνά.

Στην Ακρόπολη των Αθηνών του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π. Χ οι κόρες αφιερώνονταν στην Αθηνά. Το συγκεκριμένο ανάθημα είναι μοναδικό και προκαλεί αρκετά ερωτήματα στην μελέτη των αρχαϊκών κορών καθώς η μοναδική αναφορά της λέξης *κόρης* σε επιγραφή αποτελεί ανάθημα προς τιμήν του Ποσειδώνα και όχι της Αθηνάς. Σύμφωνα λοιπόν με αυτή την επιγραφή μπορεί να υποστηριχθεί ότι η θεωρία σύμφωνα με την οποία το φύλο του αναθέματος (κόρη) ταιριάζει με το φύλο της θεότητας (Αθηνά) στην οποία προσφέρεται το ανάθημα δεν ευσταθεί.

Η συγκεκριμένη επιγραφή είναι αρκετά σημαντική γιατί ίσως άνηκε στον τύπο του αγάλματος στον οποίο ανήκουν οι αρχαϊκές κόρες της Ακρόπολης. Από την άλλη μεριά ωστόσο η συγκεκριμένη κόρη είναι η μοναδική που δεν αποτελεί παράσταση της Αθηνάς, καθώς προσφέρεται ως ανάθημα στον Ποσειδώνα.

⁷¹⁰ Raubitschek 1999, π.229: [Τη]νδε κόρην ἀνέθηκεν ἀπαρχὴν [Ναύ]λοχος ἄγρας/ἦν οἱ ποντομέδ[ων χρ]υσοστρία[ι]ν ἔπορεν.

⁷¹¹ Keesling 2003, 112.

Σύμφωνα με επίγραμμα, του Κλεόβουλου από την Λίνδο, στον τάφο του βασιλιά Μίδα είχε τοποθετηθεί ένα γυναικείο άγαλμα και όχι ένα άγαλμα, το οποίο θα απεικόνιζε τον αποθανόντα (Diogenes Laertius I. 89). Η πληροφορία αυτή είναι αρκετά σημαντική. Γιατί δεν τοποθετήθηκε στον τάφο ένα ανδρικό άγαλμα; Αν μελετήσουμε την επιγραφή IG I² 706 και το επίγραμμα του Κλεόβουλου συμπεραίνουμε ότι όταν οι αρχαϊκές γυναικείες μορφές δεν αντιπροσώπευαν την θεότητα, στην οποία προσφερόταν, ή τον αποθανόντα τότε πιθανόν θεωρούνταν ως απλές ανώνυμες γυναίκες⁷¹². Η κόρη, που αφιέρωσε ο Ναύλοχος στον Ποσειδώνα, ήταν διαφορετική από τις κόρες που αφιερώνονταν στην θεά Αθηνά.

- **Ερμηνεία Αρχαϊκών Κορών**

Ο Dickin υποστήριξε ότι οι αρχαϊκές κόρες αποτελούν παραστάσεις απλών ανώνυμων γυναικών και δεν πρόκειται για της απεικονίσεις της Αθηνάς, καθώς απουσιάζει η ασπίδα, το δόρυ και το γοργόνειο⁷¹³. Η θεωρία αυτή στηρίχθηκε και στην απουσία ονόματος των κορών στις επιγραφές, που συνόδευαν τα αγάλματα.

Οι αρχαϊκές κόρες ίσως αποτελούν παραστάσεις κοριτσιών, τα οποία προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στην θεά Αθηνά. Κάθε χρόνο επιλέγονταν τέσσερις αρρηφόροι για να υπηρετήσουν την Αθηνά. Τα νεαρά αυτά κορίτσια έπρεπε να είναι ηλικίας επτά έως έντεκα ετών (Λυσ. 641-642) και διέμεναν για ορισμένο χρονικό διάστημα στην Ακρόπολη (Πανσ. I, 27, 3). Ο Langlotz όμως υποστήριξε ότι οι αρχαϊκές κόρες ήταν αρκετά μεγάλες σε ηλικία για να αποτελούν απεικονίσεις αρρηφόρους, οι οποίες έπρεπε να είναι κορίτσια μικρής ηλικίας⁷¹⁴.

Η Richter υποστήριξε ότι οι κόρες, που βρέθηκαν στην Ακρόπολη, δεν αποτελούν παραστάσεις της Αθηνάς ή κάποιας άλλης θεότητας, γιατί απουσιάζουν τα απαραίτητα χαρακτηριστικά γνωρίσματα⁷¹⁵. Σύμφωνα με μία άλλη θεωρία οι αρχαϊκές κόρες αποτελούσαν απεικονίσεις των ιερειών της Αθηνάς. Όμως οι αρχαϊκές κόρες ήταν αρκετά νέες για να αποτελούν απεικονίσεις ιερειών της θεάς Αθηνάς⁷¹⁶. Η Richter υποστήριξε ότι η νεαρή ηλικία των αρχαϊκών κορών δεν συμβαδίζει με την σεμνότητα του αξιώματος των ιερειών της θεάς⁷¹⁷. Η άποψη αυτή ότι οι αρχαϊκές κόρες της Ακρόπολης εικονίζουν κατά πάσα πιθανότητα έριες της Αθηνάς είναι μία θεωρία, που δεν τεκμηριώθηκε από τις επιγραφές, ούτε από κάποιο

⁷¹² Keesling 2003, σ. 112.

⁷¹³ Dinckin 1912, 32.

⁷¹⁴ Langlotz 1939, 7-9.

⁷¹⁵ Richter 1968, 3.

⁷¹⁶ Richter 1968, 3.

⁷¹⁷ Richter 1968, 3.

χαρακτηριστικό γνώρισμα στην εικονογραφία. Ο Μάντης απορρίπτει την ερμηνεία των αρχαϊκών κορών ως ιερείων της Αθηνάς, λέγοντας πως είναι αβάσιμη⁷¹⁸.

Από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. μέχρι τον 2^ο αι. μ.Χ γνωρίζουμε ότι υπήρχαν 25 ιέρειες της Αθηνάς Πολιάδος. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο πόσες από αυτές απεικονίσθηκαν σε έργα τέχνης. Το πρωιμότερο παράδειγμα απεικόνισης ιέρειας της θεάς Αθηνάς σε άγαλμα είναι της Λυσιμάχης, από το άγαλμα της οποίας σώθηκε μόνο η βάση (*IG II² 3453*)⁷¹⁹. Η Λυσιμάχη υπηρέτησε την θεά Αθηνά για 64 χρόνια και το άγαλμά της θεωρείται έργο του γλύπτη Δημήτριου από την Αλωπεκή (Πλίν. Φυσ. 34, 79). Παρατηρούμε λοιπόν ότι στην περίπτωση της ιέρειας της Αθηνάς έχουμε σαφή αναφορά του ονόματος της και επομένως στην περίπτωση των αρχαϊκών κορών (που απουσιάζει το όνομα και το αξίωμα) δεν είναι πιθανόν να απεικονίζονται ιέρειες της θεάς Αθηνάς.

Η Ridgway από την άλλη πλευρά υποστήριξε ότι οι αρχαϊκές κόρες αποτελούσαν απεικονίσεις των γυναικών της αθηναϊκής αριστοκρατίας, όπως εμφανίζονταν στις εορτές της πόλης, στις οποίες λάμβαναν μέρος⁷²⁰. Σύμφωνα με την Harrison οι αναθηματικές κόρες της Ακρόπολης θα μπορούσαν να αποτελούν απεικονίσεις γυναικείων θεοτήτων και ίσως θυγατέρων ή συζύγων συγκεκριμένων ηρώων⁷²¹.

Βέβαια είναι πιθανόν ορισμένες αρχαϊκές Κόρες της Ακρόπολης να αποτελούν απεικονίσεις πραγματικών γυναικών της αθηναϊκής κοινωνίας. Η θεωρία αυτή ωστόσο δεν μπορεί να αποδειχθεί καθώς στις επιγραφές που βρέθηκαν, οι οποίες συνόδευαν τα αγάλματα των κορών δεν αναφέρεται το όνομα της κόρης. Ο Schneider θεώρησε με την σειρά του τις αρχαϊκές κόρες ως εικόνες των ιδανικών γυναικών της αριστοκρατίας⁷²². Η νεότητά τους, η ενδυμασία τους, τα κοσμήματα που έφεραν καθώς και η στάση του σώματός τους θύμιζε την εικόνα των κοριτσιών της αριστοκρατίας, που λάμβαναν μέρος σε διάφορες εορτές της Αττικής. Με βάση αυτή την θεωρία ο αναθέτης του αγάλματος είναι ο πατέρας ή ο σύζυγος της πραγματικής κόρης προς τιμήν της οποίας αφιερώνεται το άγαλμα στην θεά Αθηνά.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι αρχαϊκές κόρες συνήθως κρατούν κάτι στο χέρι τους, το οποίο εκτείνουν. Παρατηρώντας τα αντικείμενα, που κρατούν μπορούμε να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα για το τι αντιπροσωπεύουν οι κόρες. Τα αντικείμενα που

⁷¹⁸ Μάντης 1990, 19.

⁷¹⁹ Μάντης 1990, 43.

⁷²⁰ Ridgway 1982, 123.

⁷²¹ Harrison 1988, 54.

⁷²² Schneider - Höcker 1990, 88-95.

κρατούν είναι είτε προσφορές στους θεούς, είτε χαρακτηριστικά γνωρίσματα συγκεκριμένων θεοτήτων.

Μία άλλη άποψη, η οποία σχετίζεται άμεσα με την άποψη ότι οι αρχαϊκές κόρες αποτελούν απεικονίσεις των αρρηφόρων, είναι ότι οι αρχαϊκές κόρες αποτελούν παραστάσεις των Αγλαυριδών, των τριών θυγατέρων του Κέκροπα, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τον μύθο της γέννησης του Εριχθονίου από την Γη και τον Ήφαιστο. Ωστόσο σύμφωνα με την Reeder οι αρχαϊκές κόρες ίσως επιλέγονται ως ανάθημα προς τιμήν της Αθηνάς με σκοπό να προστατέψει τα νεαρά κορίτσια, τα οποία είναι σε ηλικία γάμου και να εξασφαλίσει την συνέχιση των Αθηναίων⁷²³. Η Keesling πρότεινε ότι η απουσία ονόματος των αρχαϊκών κορών στις επιγραφές ήταν σκόπιμη, ώστε να μείνουν ανώνυμες και να μην αποτελούν απεικόνιση κάποιας συγκεκριμένης γυναίκας ή κάποιας θεότητας.

Οι περισσότερες αρχαϊκές κόρες της Ακρόπολης είναι σε αποσπασματική κατάσταση. Το αντικείμενο, που οι περισσότερες κόρες κρατούν στο χέρι τους θα μας βοηθήσει να απαντήσουμε το ερώτημα για το ποιόν απεικονίζουν οι αρχαϊκές κόρες. Λίγες μόνος κόρες σώζονται να κρατούν κάτι στο χέρι τους, αλλά βρέθηκαν αρκετά μέλη γυναικών στην Ακρόπολη, που κρατούν κάτι στο χέρι τους και τα οποία ανήκουν σε αρχαϊκές κόρες. Από τα πιο χαρακτηριστικά αντικείμενα είναι τα φρούτα, αλλά δεν μπορούν να ταυτιστούν με βεβαιότητα (Ακρ. 680)⁷²⁴. Το φρούτο, το οποίο συνήθως αναγνωρίζεται στα χέρια των αρχαϊκών κορών είναι το ρόδι (Ακρ. 593; 677; 619)⁷²⁵. Κάποιες κόρες κρατούν το χέρι τους ένα πουλί (Ακρ. 683; 685⁷²⁶). Ένα άλλο αντικείμενο το οποίο εμφανίζεται στις κόρες της Ακρόπολης είναι το στεφάνι (Ακρ. 593)⁷²⁷. Ωστόσο τα αντικείμενα, που κρατούν οι κόρες, μπορούν να ερμηνευτούν ως προσφορές στους θεούς, καθώς δεν αποτελούν χαρακτηριστικά αντικείμενα κάποιας θεότητας.

Ερώτημα ωστόσο παραμένει γιατί οι άνδρες να προσφέρουν στην Αθηνά ως ανάθημα μια κόρη και όχι μια ανδρική μορφή, η οποία θα αποτελούσε απεικόνιση του εαυτού τους. Η πρώτη απάντηση στο ερώτημα είναι ότι το φύλο της θεάς πρέπει να ταιριάζει με το φύλο της μορφής του αγάλματος που προσφέρεται ως ανάθημα στην θεά, όπως ακριβώς συμβαίνει και με την επιλογή ιέρειας για να υπηρετεί τις γυναικείες θεότητες. Στην Ακρόπολη των Αθηνών

⁷²³ Reeder 1995, 131.

⁷²⁴ Karakasi 2003, πιν.250-1.

⁷²⁵ Ακρ. 593: Karakasi 2003, πιν.129; Ακρ. 677: Karakasi 2003, πιν. 127; Ακρ. 619: Karakasi 2003, πιν.128.

⁷²⁶ Ακρ. 685: Karakasi 2003, πιν.190; Ακρ. 683: Karakasi 2003, πιν.167.

⁷²⁷ Ακρ.593: Karakasi 2003, πιν.129

άλλωστε την Αθηνά την υπηρετεί η ιέρεια της καθώς και τέσσερις νεαρές κοπέλες, οι οποίες την υπηρετούν ως αρρηφόροι.

Στο Ηραίο της Σάμου καθώς και στο ιερό του Απόλλωνα στα Δίδυμα έχουμε συμπλέγματα με ανδρικά και γυναικεία αγάλματα. Στις δύο αυτές περιπτώσεις έχουμε επιγραφική μαρτυρία ότι τα αγάλματα απεικονίζουν τον αναθέτη ή την οικογένεια του αναθέτη. Το σύμπλεγμα του Γενελαω από το Ηραίο της Σάμου αποτελούταν από έξι αγάλματα⁷²⁸, εκ των οποίων τα τρία είναι κόρες και σήμερα σώζονται οι δύο. Στο σύμπλεγμα του Γενελαω οι κόρες σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες είναι οι κόρες του άρχοντα (Ορνίθη και Φιλίππη). Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς στηριζόμενος στο σύμπλεγμα του Γενελαω ότι οι αρχαϊκές κόρες αποτελούν απεικονίσεις μελών της οικογένειας του αναθέτη, αλλά το σύμπλεγμα του Γενελαω είναι μοναδικό, βρέθηκε στο Ηραίο της Σάμου και δεν έχουμε παρόμοιο παράδειγμα, ούτε βρέθηκε κάποια ανάλογη επιγραφή στην Ακρόπολη της Αττικής⁷²⁹.

Στον Ναό του Απόλλωνα στα Δίδυμα ανακαλύφθηκε μία καθιστή μορφή, η οποία φέρει επιγραφή και αναφέρει ότι ο αναθέτης της επιγραφής ταυτίζεται με την μορφή του αγάλματος⁷³⁰. Ο Tuchelt οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι η καθιστή μορφή είναι ανδρική και όχι γυναικεία⁷³¹. Σε αυτό το συγκεκριμένο άγαλμα ο αναθέτης ταυτίζεται με την μορφή του αγάλματος. Το άγαλμα «μιλά» μόνο του και αναφέρει το όνομα του. Βέβαια το παράδειγμα αυτό είναι μοναδικό και δεν απαντάται σε κανένα άλλο ιερό της Ελλάδος. Το παράδειγμα αυτό μας βοηθά να υποθέσουμε ότι εάν οι αρχαϊκές κόρες αποτελούσαν παραστάσεις των αναθετών τους θα πρέπει να υπήρχε συγκεκριμένη επιγραφή που να μαρτυρούσε κάτι αντίστοιχο με το άγαλμα από τον Ναό του Απόλλωνα στα Δίδυμα.

Στην Ακρόπολη των Αθηνών δεν υπάρχει κάποια επιγραφή, η οποία μαρτυρεί την αφιέρωση στην θεά οικογενειακών συμπλεγμάτων. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις κόρες, που ανακαλύφθηκαν στο Ηραίο της Σάμου, καθώς από τις 29 κόρες οι επτά ανήκουν σε συμπλέγματα οικογενειών⁷³². Στην Ακρόπολη ο μεγάλος αριθμός κορών σε αντίθεση με τον αριθμό των κούρων μαρτυρεί ότι οι κόρες δεν ανήκαν σε συμπλέγματα οικογενειών. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να υποστηρίξουμε ότι την αντίθετη αναλογία στον αριθμό κορών και κούρων συναντάμε στον ναό του Απόλλωνα Πτώου στην Βοιωτία. Στην Βοιωτία ανακαλύφθηκαν 120 κούροι και μόλις τρεις μαρμάρινες κόρες⁷³³. Σε αυτή την αντίθεση μπορεί να βασιστεί η

⁷²⁸ Karakasi 2003, πιν.24-28.

⁷²⁹ Keesling 2003, 104.

⁷³⁰ Lazzarini 1976, no 952; Keesling 2003, 19.

⁷³¹ Tuchelt 1970, 215-219.

⁷³² Keesling 2003, 105.

⁷³³ Ducat 1971, 451-2.

ερμηνεία ότι στην Ακρόπολη των Αθηνών οι αρχαϊκές κόρες αντιπροσωπεύουν την Αθηνά, ενώ οι κούροι στον ναό του Απόλλωνα στην Βοιωτία αντιπροσωπεύουν αντίστοιχα τον Απόλλωνα. Αυτή η ερμηνεία μπορεί να εξηγήσει τον μικρό αριθμό των κούρων στην Ακρόπολη των Αθηνών και τον μικρό αριθμό κορών στον ναό του Απόλλωνα στην Βοιωτία.

Οι αρχαϊκές κόρες ίσως αποτελούσαν απεικονίσεις νεαρών κοριτσιών της αριστοκρατίας και απλώς στόλιζαν την ιερό χώρο της Ακρόπολης ευχαριστώντας την Αθηνά⁷³⁴. Ο Schneider υποστήριξε ότι τα κοσμήματα των αρχαϊκών κορών μαρτυρούν ότι πρόκειται για παραστάσεις κοριτσιών της αριστοκρατίας, τα οποία έπαιρναν μέρος σε διάφορες εορτές της πόλης⁷³⁵.

Οι αναθέτες των αρχαϊκών κορών είναι άνδρες. Λογικό ωστόσο θα ήταν οι άνδρες να αναθέτουν ανδρικά αγάλματα και όχι αγάλματα κορών. Βέβαια αν λάβουμε υπόψη τις πηγές είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι αρχαϊκές κόρες είναι απεικονίσεις των νεαρών αρρηφόρων. Η εικόνα των αρχαϊκών κορών ταιριάζει με την εικόνα των αρρηφόρων από τις πηγές. Οι νεαρές αρρηφόροι ήταν κοπέλες από αριστοκρατικές οικογένειες (*Μ. Ετυμ.* 149, 18) και υπηρετούσαν την θεά. Την εικόνα των κοριτσιών, που ανήκουν σε αριστοκρατικές οικογένειες, μας δίνουν και οι αρχαϊκές κόρες της Ακρόπολης, λόγω των κοσμημάτων, τα οποία φέρουν.

• Αναθέτριες στην Ακρόπολη των Αθηνών

Παλαιότερα υπήρχε η πεποίθηση ότι τα αγάλματα των αρχαϊκών κορών ήταν αναθήματα των γυναικών. Σήμερα ωστόσο αυτή η θεωρία γνωρίζουμε ότι δεν ευσταθεί, καθώς στις επιγραφές των αρχαϊκών κορών, που σώζονται ως αναθέτες των αγαλμάτων παρουσιάζονται άνδρες. Υπάρχουν ωστόσο κάποιες περιπτώσεις, που ως αναθέτες εμφανίζονται γυναίκες. Καταρχήν σε κάποιες επιγραφές αναγράφεται μόνο το όνομα της γυναίκας αναθέτη, χωρίς να αναφέρεται το όνομα του συζύγου ή του πατέρα. Στην Ακρόπολη των Αθηνών ανακαλύφθηκε μία επιγραφή IG I² 487, η οποία χρονολογείται το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι.⁷³⁶. Στην επιγραφή αναφέρεται το όνομα του γλύπτη (*Άρχεμος έποίησεν*), το όνομα της θεότητας, στην οποία προσφέρεται το ανάθημα (*ΆθENAΐAI πολΙόχοι*) και το όνομα του αναθέτη (*Ίφιδίκε μ' άνέθεκεν*). Σε αυτή την επιγραφή δεν υπάρχει το όνομα του πατέρα ή του συζύγου της Ιφιδίκης. Το άγαλμα δυστυχώς δεν σώζεται, αλλά προτάθηκε ότι το ανάθημα της Ιφιδίκης ήταν ένα

⁷³⁴ Hurwit 1999, 126.

⁷³⁵ Schneider - Höcker 1990, 88-95.

⁷³⁶ Raubitschek 1999, αρ.3.

άγαλμα της Νίκης⁷³⁷. Το συγκεκριμένο άγαλμα πιθανόν ήταν μεγάλων διαστάσεων, όπως μαρτυρεί η βάση, στην οποία στηριζόταν⁷³⁸.

Η επιγραφή IG I² 578 χρονολογείται γύρω στο 490 π.Χ και βρέθηκε στην Ακρόπολη⁷³⁹. Η αναθέτρια της επιγραφής είναι η Εμπεδία⁷⁴⁰. Η επιγραφή IG I² 493, EM 6325, η οποία ανακαλύφθηκε στην Ακρόπολη, ανατολικά του Παρθενώνα, μαρτυρεί ότι αναθέτης είναι γυναίκα [Φ] σακούθε ανέθεκεν⁷⁴¹. Στην βάση παρατηρούνται τρία ανοίγματα, τα οποία μαρτυρούν ότι υπήρχαν τρία μικρά χάλκινα αγάλματα⁷⁴². Η επιγραφή IG I² 659 χρονολογείται το 490 π. Χ περίπου⁷⁴³. Στην επιγραφή δεν σώζεται το όνομα του γλύπτη, αλλά συμπεραίνουμε ότι ο αναθέτης αφιέρωσε το άγαλμα μαζί με τις δύο κόρες του⁷⁴⁴. Στο τέλος του 6^{ου} αι. χρονολογείται μια επιγραφή IG I² 582, στην οποία ως αναθέτρια είναι μια γυναίκα Έργόκλεια ἀ[νέθεκεν]⁷⁴⁵. Υπάρχει μία επιγραφή, η οποία χρονολογείται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. και η οποία βρέθηκε στην Ακρόπολη⁷⁴⁶. Από την επιγραφή πληροφορούμαστε ότι αναθέτης ήταν γυναίκα (Φειδό μ' ανέθεκεν). Η βάση της επιγραφής δεν είναι βέβαιο αν στήριζε χάλκινο ή μαρμάρινο άγαλμα⁷⁴⁷. Η επιγραφή IG I² 524, E.M. 6254, ήταν πάνω σε ένα κίονα με ένα ανάγλυφο στην κορυφή του⁷⁴⁸. Στην επιγραφή αναφέρεται ότι ο αναθέτης ήταν γυναίκα ([Μ]ικόθη μ' ανέθεκεν). Η συγκεκριμένη επιγραφή χρονολογείται μετά το 480 π.Χ.⁷⁴⁹. Στην επιγραφή IG I² 473, η οποία χρονολογείται στην αρχή του 5^{ου} αι. π. Χ., αναφέρεται ότι ο αναθέτης είναι γυναίκα, Σμικόθε πλύντρια δεκάτεν ανέθεκεν⁷⁵⁰.

Στις παραπάνω επιγραφές, όπου ο αναθέτης είναι κάποια γυναίκα παρατηρούμε ότι δεν αναγράφεται το όνομα κάποιου άνδρα, ο οποίος να σχετίζεται με αυτή. Οκτώ επιγραφές

⁷³⁷ Raubitschek 1999, 8.

⁷³⁸ Keesling 2003, 76

⁷³⁹ Raubitschek 1999, αρ.25.

⁷⁴⁰ Jahn- Michaelis 1931,122, σημ. 249

⁷⁴¹ Pritchett 1940, 100, σημ. 10; Raubitschek 1999, αρ. 81.

⁷⁴² Raubitschek 1999, 87.

⁷⁴³ Broneer 1935, 152, σημ. 4; Raubitschek 1999, αρ. 93.

⁷⁴⁴ Raubitschek 1999, 100.

⁷⁴⁵ Pritchett 1940, 100, σημ. 10.

⁷⁴⁶ Raubitschek 1999, 287-8, αρ. 258.

⁷⁴⁷ Raubitschek 1999, 287-8.

⁷⁴⁸ Pritchett 1940, 99, σημ. 6; Raubitschek 1999, αρ. 298.

⁷⁴⁹ Raubitschek 1999, 321.

⁷⁵⁰ Raubitschek 1999, αρ. 380

εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία. Οι επιγραφές αυτές, με εξαίρεση την επιγραφή IG I² 524, χρονολογούνται πριν το 480 π. Χ.

Από την άλλη πλευρά υπάρχουν και επιγραφές στις οποίες το όνομα της γυναίκας συνοδεύεται από το όνομα του άνδρα της ή του πατέρα της της. Η επιγραφή IG I² 661, EM 6385, χρονολογείται γύρω στο 500 π. Χ⁷⁵¹. Σύμφωνα με τον Raubitschek αναθέτης είναι η Φιλέα η κόρη του Χαιρέδεμου⁷⁵². Η εγκοπή στην βάση μαρτυρεί ότι το άγαλμα ήταν χάλκινο⁷⁵³. Η επιγραφή IG I² 773^a χρονολογείται τον 5^ο αι. π. Χ. και μας δίνει την πληροφορία ότι η αναθέτρια ήταν γυναίκα⁷⁵⁴. Η επιγραφή IG I² 661, που χρονολογείται το δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αι. π. Χ., αναφέρει ότι δύο γυναίκες η Αριστομάχη και η Χαρίκλεια, κόρες του Γλαυκίνου, ήταν οι αναθέτριες. Στην συγκεκριμένη επιγραφή εκτός από το όνομα του πατέρα των δύο γυναικών, αναφέρεται και η καταγωγή τους, καθώς δεν είναι Αθηναίες, αλλά κατάγονται από το Άργος⁷⁵⁵. Η επιγραφή IG I² 745, χρονολογείται λίγο πριν το 480 π. Χ, αναφέρει ότι η Καλλιστό κόρη του Ναυκύδου ήταν η αναθέτρια⁷⁵⁶. Στην επιγραφή IG I² 591 το όνομα της αναθέτριας, Ευμελίδος, συνοδεύεται από το όνομα του συζύγου της⁷⁵⁷. Η επιγραφή χρονολογείται το 450 π. Χ⁷⁵⁸. Η βάση στην οποία ήταν γραμμένη η επιγραφή πιθανόν δεν στήριζε κάποιο άγαλμα. Στην επιφάνεια της βάσης υπήρχαν έξι οπές και πιθανόν στην βάση αυτή στερεώνονταν καρυάτιδες⁷⁵⁹.

Ο Pritchett υποστήριξε ότι στις επιγραφές του 5^{ου} αι. π. Χ στην Ακρόπολη των Αθηνών αναγράφεται το όνομα του άνδρα ή του πατέρα της γυναίκας και παραλείπεται το όνομα της γυναίκας, γεγονός που εξηγεί την έλλειψη επιγραφών όπου να παρουσιάζονται οι γυναίκες ως αναθέτριες⁷⁶⁰. Στις περιπτώσεις που αναφέρεται το όνομα της αναθέτριας δεν καταγράφεται το επάγγελμά της. Μόνο στην επιγραφή IG I² 473 πληροφορούμαστε το επάγγελμα της αναθέτριας, *Σμικύθε πλύντρια δεκάτεν...* Επομένως δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι γυναίκες αναθέτριες ήταν σεβαστά πρόσωπα της αθηναϊκής κοινωνίας. Η έλλειψη πληροφοριών σχετικά

⁷⁵¹ Pritchett 1940, 100, σημ.12; Raubitschek 1999, αρ. 191.

⁷⁵² Raubitschek 1999, 227

⁷⁵³ Raubitschek 1999, 227

⁷⁵⁴ Meritt 1941, 11; Meritt 1944, 246, σημ. 86; Raubitschek 1999, αρ. 194.

⁷⁵⁵ Keesling 2003, 76

⁷⁵⁶ Raubitschek 1999, αρ.369.

⁷⁵⁷ Jahn- Michaelis 1931,120, σημ. 210; Raubitschek 1999, αρ. 378.

⁷⁵⁸ Raubitschek 1999, 479.

⁷⁵⁹ Raubitschek 1999, 406

⁷⁶⁰ Pritchett 1940, 101.

με τους συγγενείς της αναθέτριας καθώς και το επάγγελμά της καθιστά την έρευνα αρκετά δύσκολη.

Στις περισσότερες επιγραφές αναφέρεται το όνομα του αναθέτη και το ρήμα *ανατίθημι*. Σε κάποιες περιπτώσεις όμως αναφέρεται η λέξη *απαρχή ή δεκάτη*. Η δεκάτη είναι η διάθεση του δέκα τοις εκατό της περιουσίας κάποιου για την κατασκευή ενός αναθήματος. Η πρακτική αυτή γίνεται σε ανάμνηση της δεκάτης των λάφυρων του πολέμου, όπου το δέκα τοις εκατό διατίθεται στο λαό⁷⁶¹. Η επιγραφή *IG I² 578, IG I² 524, IG I² 661 και IG I² 473* είναι περιπτώσεις δεκάτης. Από την άλλη πλευρά η *απαρχή* είναι οι πρώτοι καρποί. Είναι αρκετά δύσκολο να γίνει κατανοητό γιατί οι άνθρωποι αφιέρωναν αναθήματα ως *απαρχή*. Η επιγραφή *IG I² 582*⁷⁶², και η *IG I² 745* αναφέρουν ότι πρόκειται για *απαρχή*.

Μελετώντας τις επιγραφές αντιλαμβανόμαστε ότι όλα τα αναθήματα των γυναικών χρονολογούνται την περίοδο 510-480 π. Χ. και τα περισσότερα ήταν αγάλματα από μάρμαρο και όχι χάλκινα⁷⁶³. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναρωτηθούμε αν οι γυναίκες αφιέρωναν άλλα αναθήματα στην Ακρόπολη των Αθηνών. Τον 5^ο και 6^ο αι. π. Χ οι γυναίκες αφιέρωναν μικρά χάλκινα αναθήματα και όχι αγάλματα πάνω σε μαρμάρινες βάσεις⁷⁶⁴. Επιπλέον μικρό ποσοστό γυναικών έχει αφιερώσει αναθήματα, τα οποία τοποθετούνταν μέσα στο ιερό⁷⁶⁵. Τον 4^ο αι. π. Χ. παρατηρούμε ότι οι γυναίκες αφιερώνουν αγάλματα στην Ακρόπολη των Αθηνών. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι κατά την διάρκεια της Αρχαϊκής και της Κλασικής Εποχής ο ρόλος των γυναικών στην αθηναϊκή θρησκεία ήταν δεδομένος και επομένως αφιέρωναν και αυτές κάποια αναθήματα. Τα αγάλματα όμως φυσικού μεγέθους και μεγαλύτερα, στις επιγραφές των οποίων μαρτυρείται το όνομα του αναθέτη προσδίδουν κύρος και κοινωνική καταξίωση στον αναθέτη και επομένως για τον λόγο αυτό αποτελούν αφιερώματα των ανδρών. Οι γυναίκες λοιπόν της αθηναϊκής κοινωνίας αφιέρωναν αναθήματα στην θεά, αλλά ίσως δεν αναγραφόταν το όνομά τους στις επιγραφές, γιατί η αναφορά του ονόματος προσέδιδε κύρος και αυτό ήταν μία πρακτική των ανδρών αναθετών.

⁷⁶¹ Keesling 2003, 7

⁷⁶² Raubitschek 1999, αρ. 232.

⁷⁶³ Keesling 2003, 76

⁷⁶⁴ Lazzarini 1976, 77

⁷⁶⁵ Keesling 2003, 76

Συμπεράσματα

Ο τύπος της κόρης εμφανίστηκε στην ελληνική πλαστική το 660-650 π. Χ και συνεχίστηκε μέχρι την ύστερη αρχαϊκή, το 480 π. Χ. Ο τύπος της κόρης παρέμεινε σχεδόν ίδιος κατά τη διάρκεια της εμφάνισής του στην Ακρόπολη. Η κοπέλα εμφανίζεται όρθια, με τα πόδια της κλειστά ή το ένα πόδι, συνήθως το αριστερό, μπροστά. Τα χέρια της είναι είτε προσκολλημένα στον κορμό του σώματός της, είτε φέρει το ένα της χέρι μπροστά, αλλά κοντά στο σώμα της κρατώντας συνήθως μία προσφορά, ενώ με το άλλο κρατά την παρυφή του ενδύματος της.

Στην Ακρόπολη βρέθηκαν και κάποιες κόρες, οι οποίες χαρακτηρίζονται ως παραστάσεις της Αθηνάς, λόγω της ύπαρξης ασπίδας και δόρατος. Οι κόρες, που χαρακτηρίζονται ως Αθηνά, φορούν την ίδια ενδυμασία με τις άλλες αρχαϊκές κόρες, αλλά φέρουν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της θεάς την ασπίδα και το δόρυ. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί το θραύσμα αρχαϊκής κόρης από την Ακρόπολη (εικ. 34). Σώζονται τα κατώτερα μέλη της μορφής και η μορφή ταυτίζεται με την Αθηνά, λόγω της ύπαρξης μία μικρής οπής μπροστά από το δεξιό της πόδι η οποία μαρτυρεί ότι η γυναίκα κρατούσε δόρυ .

Σύμφωνα με μία θεωρία οι αρχαϊκές κόρες αποτελούν παραστάσεις απλών ανώνυμων γυναικών και δεν πρόκειται για της απεικονίσεις της Αθηνάς, καθώς απουσιάζει η ασπίδα, το δόρυ και το γοργόνειο . Η θεωρία αυτή στηρίχθηκε και στην απουσία ονόματος των κορών στις επιγραφές, που συνόδευαν τα αγάλματα. Σύμφωνα με μία άλλη θεωρία οι αρχαϊκές κόρες αποτελούσαν απεικονίσεις των ιερειών της Αθηνάς. Όμως οι αρχαϊκές κόρες ήταν αρκετά νέες για να αποτελούν απεικονίσεις ιερειών της θεάς Αθηνάς . Σύμφωνα με μία άλλη άποψη οι αναθηματικές κόρες της Ακρόπολης θα μπορούσαν να αποτελούν απεικονίσεις γυναικείων θεοτήτων και ίσως θυγατέρων ή συζύγων συγκεκριμένων ηρώων . Οι αρχαϊκές κόρες ίσως αποτελούσαν απεικονίσεις νεαρών κοριτσιών της αριστοκρατίας και απλώς στόλιζαν την ιερό χώρο της Ακρόπολης ευχαριστώντας την Αθηνά . Τα κοσμήματα των αρχαϊκών κορών μαρτυρούν ότι πρόκειται για παραστάσεις κοριτσιών της αριστοκρατίας, τα οποία έπαιρναν μέρος σε διάφορες εορτές της πόλης .

Παλαιότερα υπήρχε η πεποίθηση ότι τα αγάλματα των αρχαϊκών κορών ήταν αναθήματα των γυναικών. Σήμερα ωστόσο αυτή η θεωρία γνωρίζουμε ότι δεν ευσταθεί, καθώς στις επιγραφές των αρχαϊκών κορών, που σώζονται ως αναθέτες των αγαλμάτων παρουσιάζονται άνδρες. Υπάρχουν ωστόσο κάποιες περιπτώσεις, που ως αναθέτες εμφανίζονται γυναίκες. Καταρχήν σε κάποιες επιγραφές αναγράφεται μόνο το όνομα της γυναίκας αναθέτη, χωρίς να αναφέρεται το όνομα του συζύγου ή του πατέρα. Έχουν ανακαλυφθεί οκτώ επιγραφές που

ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Από την άλλη πλευρά υπάρχουν και επιγραφές, στις οποίες το όνομα της γυναίκας συνοδεύεται από το όνομα του πατέρα της ή του συζύγου της.

Στις περιπτώσεις, που αναφέρεται το όνομα της αναθέτριας δεν καταγράφεται το επάγγελμά της. Μόνο στην επιγραφή IG I² 473 πληροφορούμαστε το επάγγελμα της αναθέτριας. Επομένως δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι γυναίκες αναθέτριες ήταν σεβαστά πρόσωπα της αθηναϊκής κοινωνίας. Μελετώντας τις επιγραφές αντιλαμβανόμαστε ότι όλα τα αναθήματα των γυναικών χρονολογούνται την περίοδο 510-480 π. Χ. και τα περισσότερα ήταν αγάλματα από μάρμαρο και όχι χάλκινα. Η απουσία του ονόματος των γυναικών στα αναθήματα οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι η προσφορά αναθημάτων προσέδιδε κύρος στον αναθέτη και αυτό ήταν μία πρακτική των ανδρών.

Επίλογος

Με βάση τα παραπάνω κεφάλαια παρατηρούμε ότι η κύρια θεότητα στην Ακρόπολη των Αθηνών είναι η Αθηνά. Οι εορτές προς τιμήν της Αθηνάς είναι η εορτή των Χαλκείων, η εορτή των Πλυντηρίων και Καλλυντηρίων, τα Αρρηφόρια καθώς και τα Παναθήναια. Κάθε τέσσερα χρόνια, κατά την διάρκεια των Παναθηναίων προσφερόταν ο πέπλος στην θεά. Ο πέπλος με σκηνή της Γιγαντομαχίας ήταν ένα έργο, το οποίο κατά την γνώμη μου δεν ήταν δυνατόν να παραχθεί από τα άπειρα χέρια των αρρηφόρων. Οι αρρηφόροι τοποθετούσαν το υφάδι στον αργαλειό με την βοήθεια της ιέρειας και στην συνέχεια το έργο αναλάμβαναν έμπειρες γυναίκες (Ευρ. Εκ. 467).

Αρκετά ερωτήματα θέτει και ο αριθμός των αρρηφόρων. Μέσα από την μελέτη των πηγών κατάληξα στο συμπέρασμα ότι οι αρρηφόροι, που επιλέγονταν ήταν τέσσερις. Δύο αρρηφόροι θα αναλάμβαναν την ύφανση του πέπλου και δύο θα μετέφεραν τα άρρητα στο ιερό της Αφροδίτης εν Κήποις.

Η εορτή των αρρηφορίων στοχεύει στον κοινωνικό αποκλεισμό των νεαρών κοριτσιών από την κοινωνία και στην διαμονή τους στην Ακρόπολη, μακριά από την πατρική τους οικία. Κατά την παραμονή τους στην Ακρόπολη οι νεαρές κοπέλες θα μνηθούν στις γυναικείες εργασίες και στην γυναικεία σεξουαλικότητα. Η ύφανση του πέπλου συμβολίζει την υποχρέωση όλων των γυναικών να γνωρίζουν να γνέθουν και να υφαίνουν, ενώ η επίσκεψή τους στο ιερό της Αφροδίτης συμβολίζει το καθήκον της γυναίκας ως συζύγου και μητέρας.

Στην Ακρόπολη όμως εκτός από την Αθηνά υπάρχει και ναός της Άρτεμης Βραυρωνίας. Η Άρτεμη λατρεύεται στο Βραυρώνιο της Ακρόπολης. Παλαιά υπήρχε η άποψη ότι το Βραυρώνιο ήταν ανεξάρτητο από τον ναό της Βραυρώννας. Σήμερα όμως με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε ότι το Βραυρώνιο δεν είναι ανεξάρτητο. Οι επιγραφές που ανακαλύφθηκαν στο Βραυρώνιο είναι απλά αντίγραφα των επιγραφών που ανατέθηκαν στο ιερό της Βραυρώννας και επομένως το ιερό της Ακρόπολης ήταν θυγατρικό αυτού της Βραυρώννας.

Αρκετά ερωτήματα έχουν γεννηθεί για το αν τελείται η αρκτεία στην Ακρόπολη των Αθηνών. Η απουσία ειδικού χώρου στην Ακρόπολη, όπου θα διέμεναν οι άρκτοι κατά την διάρκεια της εορτής, σε αντίθεση με το ιερό της Βραυρώννας καθώς και ο μικρός αριθμός κρατηρίσκων από το Βραυρώνιο, σε αντίθεση με την πλειάδα κρατηρίσκων από το ιερό της Βραυρώννας, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αρκτεία ήταν μια τελετή η οποία δεν λάμβανε χώρα την Ακρόπολη.

Η αρκτεία είχε για τα νεαρά κορίτσια συμβολικό χαρακτήρα και συμβόλιζε το θάνατο της άγριας φύσης τους (θάνατος αρκούδας) και την υποταγή τους στους νόμους της κοινωνίας και την συζυγική ζωή. Παρατηρούμε λοιπόν ότι στην Ακρόπολη των Αθηνών η λατρεία της Αθηνάς και της Άρτεμης, που απευθύνεται στις γυναίκες παρουσιάζει ομοιότητες ως προς τον στόχο. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι γίνεται μία προσπάθεια να μνηθεί η νεαρή κοπέλα στις υποχρεώσεις και τις ευθύνες που θα έχει ως σύζυγος και κατ' επέκταση ως μητέρα. Η μία εορτή είναι δεμένη την άλλη και παρουσιάζεται ως «συνέχεια» στην μύηση των καθηκόντων των γυναικών.

Η Αθηνά στην Ακρόπολη των Αθηνών λατρεύεται με διάφορες ταυτότητες. Στην είσοδο των Προπυλαίων υπήρχε βωμός και το άγαλμα της Αθηνάς Υγείας. Στα νοτιοδυτικά των Προπυλαίων υπήρχε ναός αφιερωμένος στην Αθηνά Νίκη. Η λατρεία της Αθηνάς Νίκης σχετίζεται και με την εορτή των Παναθηναίων, κατά τη διάρκεια των οποίων τελούνταν προς τιμήν της θυσίες βοών. Τέλος στην Ακρόπολη μαρτυρείται και η λατρεία της Αφροδίτης. Η Αφροδίτη όμως δεν έχει οργανωμένη λατρεία στην Ακρόπολη.

Με βάση την εργασία θα μπορούσαμε να απαντήσουμε στο ερώτημα γιατί η Αφροδίτη δεν έχει οργανωμένο ιερό στον Βράχο, σε αντίθεση με την Αθηνά και την Άρτεμη. Το ήθος της Αφροδίτης έρχεται σε αντίθεση με το ήθος και το χαρακτήρα της Αθηνάς Παρθένου και της Άρτεμης. Η εμφάνιση της Αφροδίτης στον Ιερό Βράχο συντελείται μέσα από αρχαϊκούς πίνακες με τον Έρωτα και την εμφάνισή της σε επίσημα μνημεία, με σκοπό την υπογράμμιση της μητρικής της πλευράς και όχι με τον ερωτικό της χαρακτήρα. Η επίσκεψη των αρρηφόρων στο ιερό της Αφροδίτης συμβολίζει μόνο την σεξουαλικότητα στα πλαίσια του γάμου με σκοπό την γέννηση τέκνων. Η απουσία ιερού της Αφροδίτης στην Ακρόπολη είναι αποτέλεσμα της

νοοτροπίας και των ηθικών κανόνων της πόλης, η οποία είναι ανδροκρατούμενη και προσπαθεί να τον αδάμαστο χαρακτήρα των γυναικών.

Στην Ακρόπολη των Αθηνών έχουν ανακαλυφθεί τα περισσότερα παραδείγματα αρχαϊκών κορών σε σχέση με τα υπόλοιπα ιερά της Ελλάδας. Οι κόρες του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π. Χ της Ακρόπολης αφιερώνονταν στην Αθηνά. Ο τύπος της κόρης εμφανίστηκε στην ελληνική πλαστική το 660-650 π. Χ και συνεχίστηκε μέχρι το 480 π. Χ. Οι αρχαϊκές κόρες της Ακρόπολης πιθανόν αποτελούσαν απεικονίσεις των νεαρών κοριτσιών της αριστοκρατίας και απλώς στόλιζαν τον χώρο της Ακρόπολης. Αυτή την θεωρία ενισχύουν και τα κοσμήματα τα οποία φορούν οι κόρες.

Ως αναθέτες των αρχαϊκών κορών παρουσιάζονται κυρίως άνδρες, αλλά υπάρχουν και κάποιες περιπτώσεις, όπου αναθέτης είναι γυναίκα. Σε οκτώ επιγραφές ως αναθέτης εμφανίζεται μόνο γυναίκα, χωρίς να αναγράφεται το όνομα του πατέρα της ή του συζύγου της. Βέβαια μόνο σε μία επιγραφή από αυτές αναφέρεται το επάγγελμα της γυναίκας. Επομένως δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι γυναίκες αναθέτες ήταν σεβαστά πρόσωπα της αθηναϊκής κοινωνίας. Τέλος υπάρχουν επιγραφές όπου το όνομα της γυναίκας συνοδεύεται από το όνομα του πατέρα της ή του συζύγου της.

Τον 6^ο αι. π. Χ οι γυναίκες αφιέρωναν αγάλματα στην Ακρόπολη των Αθηνών. Αυτό μαρτυρεί ότι ο ρόλος των γυναικών στην θρησκεία είναι δεδομένος και επομένως έχουν το δικαίωμα να αφιερώνουν αναθήματα στην θεά. Είναι πιθανό να υπάρχουν και άλλες κόρες αναθήματα των γυναικών, άλλα να απουσιάζει η αναφορά του ονόματος της γυναίκας αναθέτη στις επιγραφές, καθώς η προσφορά αναθημάτων προσδίδει κύρος στον αναθέτη και για τον λόγο αυτό στις επιγραφές να αναφέρεται το όνομα του άνδρα, του αρχηγού της οικογένειας. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η αθηναϊκή κοινωνία είναι ανδροκρατούμενη και ο ρόλος των γυναικών στην θρησκεία και τις διάφορες εορτές σκοπό έχει να υπενθυμίζει στις κοπέλες της κοινωνίας τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις τους ως γυναίκες και μητέρες.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ- ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Κεφάλαιο Α

- Κατάλογος Επιγραφών

IG II 2311-370π.Χ

IG II² 3461 – 220/19 π. Χ

IG II² 3465 – 3^{ος} αι. π. Χ

IG II² 3466 - 3^{ος} αι. π. Χ

IG II² 3470 – 200-150 π.Χ

IG II² 3471 – 200-150 π.Χ

IG II² 3472 - 200-150 π.Χ

IG II² 3473 – 150 π.Χ

IG II² 974 – 137/6 π.Χ

IG II² 1006 (11.11-12) - 122/1π.Χ

IG II²1036- 108/7 π.Χ

IG II² 1011 (11.10-11)- 106/5π.Χ

IG II² 1034- 99/8 π.Χ

IG II² 1942 -100π. Χ

IG II² 1943- 100 π.Χ

IG II² 3486 – 2^{ος} αι. π. Χ

IG II² 3482 – τέλος του 2^{ου} αι. π. Χ

IG II² 3488 – αρχές του 1^{ου} αι. π. Χ

IG II² 3496 – 1^{ος} αι. π. Χ

IG II² 3497 – 1^{ος} αι. π. Χ

IG II² 3515 – εποχή του Αυγούστου

IG II² 3516 – εποχή του Αυγούστου

IG II² 3528 – αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ

IG II² 3554 – 1^{ος} αι. μ. Χ

IG II² 3556 - 1^{ος} αι. μ. Χ

IG II² 3555 - 1^{ος} αι. μ. Χ

IG II² 3960 – μετά το 128/9 π.Χ

IG II² 3634 – μετά το 150 π. Χ

IG II² 5098 – 2^{ος} αι. μ. Χ

IG II² 5099 – 2^{ος} αι. μ. Χ

IG II² 3729

IG I³ 7- 460-450π.Χ

Συγγραφείς (αρρηφόρια)

Π1= Αριστοφ. *Λυσ*, 641-642 - 411 π. Χ

Π2= Λυσίας, *Απολογία Δωροδοκίας*, 21, 5 – αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ

Π3= Ανώνυμος= ΠΟΧΥ 664, I. 29-32- 4^{ος}/ 3^{ος} αι. π.Χ

Π4= Μένανδρος, fr. 59-67 Körte et fr. 104 Austin – 4^{ος}/ 3^{ος} αι. π. Χ

Δείναρχος, *Κατά Πυθέου*, fr. 6, 4 Conomis- 4^{ος}/3^{ος} αι. π.Χ

Καλλίμαχος, fr. 520 Pfeiffer - 3^{ος} αι. π.Χ

Καλλίμαχος, fr. 741 Pfeiffer

Ίστρος, FGrHist 334 F 27- 3^{ος} αι. π.Χ

Π5= Διονύσιος Αλικαρνασεύς *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* II, 22, 2 – 1^{ος} αι. π.Χ

Π6= Τρύφωνας fr. 116 von Velsen= Αθηναίος, *Δειπνοσοφισταί*, III, 14, α) - 1^{ος} αι. π.Χ

Π7= Φίλων Αλεξανδρευσ *Περί Μέθης*, 129. 1^{ος} αι. π. Χ- 1^{ος} αι. μ. Χ

Π8= Πaus. I, 27, 3 - 2^{ος} αι. μ.Χ

Π9= Ψευδοπλούταρχος *Βίοι Δέκα Ρητόρων*, ρ. 839 c- 2^{ος} αι .π.Χ ή μ.Χ

Π10=Αιλιανός fr. 310 – 2^{ος} / 3^{ος} αι. μ.Χ

Π11= Κλήμην Αλεξανδρείας, *Προτρεπτικός*, II, 17, 1- 2^{ος} / 3^{ος} αι. μ. Χ

Λεξικογράφοι Αρρηφορίων

Λ1= Αρποκρατίων, ρ. 59, λ. ἀρρηφορεῖν – 1^{ος} / 2^{ος} αι. μ. Χ

Λ2= Moeris Λεξικόν, λ. ἐρρηφόροι- 2^{ος} αι. μ. Χ

Λ3 α= Ησύχιος, λ. ἀρρηφόρια- 5^{ος} αι. μ. Χ

Λ3β= Ησύχιος, λ. ἀρρηφόρος

Λ3 γ= Ησύχιος, λ. ἐρρηφόροι

Λ4α = Etymologicum. Genuinum λ. ἀρρηφόροι και ἀρρηφόρια- 9^{ος} αι. μ. Χ

Λ4β=Etymologicum. Genuinum λ Χαλκεῖα

Λ 5^α= Σούδα λ. ἀναστατοι- 10^{ος} αι. μ. Χ

Λ5β= Σούδα λ. ἀρρηγοφορεῖν

Λ5γ= Σούδα λ. ἀρρηφόρια

Λ5 δ= Σούδα λ. έρσεφορία

Σούδα λ. έπιώψατο

Σούδα λ. παναγές=Π10

Λ5 ε= Σούδα λ. ύφης πέπλου

Λ 5 στ= Σούδα λ. Χαλκεϊά

Λ 6 α = Etymologicum Magnum. λ. άρρηφορεϊν- 12^{ος} αι. μ. Χ

Etymologicum Magnum λ άρρηφόροι και άρρηφόρια

Etymologicum Magnum λ. έπιόψομαι

Etymologicum Magnum λ. Χαλκεϊά

Λ7= Magna Grammatica, λ. άρρηφόροι και άρρηφόρια – 13^{ος} αι. μ.Χ

Λ8= Ψευδό- Ηρόδοτος, Περί κυρίων και επιθέτων, 3, 2, ρ. 478- άγνωστη χρονολογία

Λ9 α= Imm. Bekker, Anecdota Graeca, I, ρ. 202, 3, λ. άρρηφορεϊν- άγνωστη χρονολογία

Λ9 β= Imm. Bekker, Anecdota Graeca, I, ρ. 202, 6, λ. άρρηφόρια

Λ9 γ= Imm. Bekker, Anecdota Graeca, I, ρ. 446, 18, λ. άρρηφορεϊν

Λ9 δ=Imm. Bekker, Anecdota Graeca, I, ρ. 446, 28, λ. άρρηφορεϊν

Σχολιαστές Αρρηφορίων

Σ1= Σχολιο Αριστοφάνη, *Λυσιστράτη* 642

Σ2= Σχόλιο στο Λουκιανό, *Διάλογοι Χωρικών*, 2, 1

- Φιλολογικές πηγές

Αθηναγόρας Πρεσβεία 17

Απολλόδ. *Βιβλ.* 3.14.6

Αριστοτ. *Αθ. Πολ.* 18.4; 49.3

Αριστοφ *Ιππ* 566α

Ευφοριών F. 9 Powell

Ευρ. *Αυγή*

Ευρ. *Εκ.* 467; 468; 469; 466-74

Ευρ. *Ιων* 20-21, 29-30

Ευρ *ΙΤ.* 222-224

Ευσέβιος Προπαρασκευή Ευαγγελική 10.9.22 I

Ζηγόβιος, *Επιτομή Παροιμιών* I.56

Ημερολόγιο του Νικομάχου fr. 3Α. 7-8

Ηρ. 7.161.3; 8.121; 8,41

Ησ. *Θεογ.* 570-584,

Ησύχιος Ε 5653

Θουκ. 2,15, 1

Θουκ. 57.1; 58.1-2; 6.17.2-4; 6.56.2-3

Ισοκ. 4.24; 12.124

Ξεν. *Ελλ.* 1.4.12

Ξεν *Οικ.* 7

Όμ. *Ιλ.* 2.547-9; 2.549-551; 3.125-27; 5.735; 5.875; 6. 302-303; 8.386; 8.39; 12.433-5; 14.178; 18.353; 22.440-41; 24.580.

Όμ. *Οδ.* 2.97; 4.135; 7.80-1; 23.295-8; 24.132;

Πανσ. *Αττικιστές* Χ 2

Πανσ. I.14.6; 1.16.5; I, 18, 2; I, 19, 2; I, 24, 3; I, 26, 6; I,27,3; I.29.1; I, 37, 2

Πανσ. 5.16.2, 6.24.10

Πλάτ *Πρωτ.* 321c- 322 A

Πλάτ. *Φαίδων* 58 A-B

Πλούτ. *Αλκ.* 34.1

Πλουτ. *Δημητρ.* 10.5, 12.3.

Πλούτ, *Θεμ.* 10

Πλούτ. *Θησ.* 23.1; 24.3-4

Πλούτ *Περ.* 13

Σχολ. Αιλιανού Αριστείδης *Παναθηναϊκός* 13.189.4-5

Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών* 1.25

Φιλόχορος FGt H 328 F 10= Αθήναιος 628 α

Ψευδοπλάτωνας *Υπαρχος* 228B

- Ευρετήριο Μουσείων

ΑΘΗΝΑ

- Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Ακρ. 508 α Θραύσμα αγγείου

17917. ARV2 735 Αλάβαστρο του ζωγράφου Karlsruhe

Γυναικείες μορφές στη Λατρεία και το Μύθο της Ακρόπολης στα Κλασσικά Χρόνια

- Μουσείο Ακροπόλεως

2554 Αναθηματικό ανάγλυφο, 4^{ος} αι. π. Χ.

3306 Μαρμάρινη βάση αγάλματος, 4^{ος} αι. π. Χ.

IG II² 3455 βάση αγάλματος ιέρειας

- Επιγραφικό Μουσείο

11183 - κιονίσκος της Θεοφύλης- 1^ο αι. π. Χ

11144 κιονίσκος της Μνησούς- 1^ο αι. π. Χ

11614 κιονίσκο της Μαλθάκης

ΒΑΣΙΛΕΙΑ

Antikenmuseum

Αρ. ευρ. BS 404. Λήκυθος ζωγράφου της Φιάλης.

CHIUSI

Museo Archeologico Nazionale

1831 Σκύφος

DRESDEN

Staatliche Kunstsammlungen

26 Μαρμάρινο άγαλμα

Basel, Antikenmuseum Basel and Sammlung Ludwig, αρ.ευρ. BS 404. 435-430π.Χ

ΛΟΝΔΙΝΟ

- Βρετανικό Μουσείο

E 788. Ρυτό

E 372 (αρ. ευρ. GR 1864.10-7.125). Πελίκη ζωγράφου του Εριχθονίου.

D 13. Οινοχόη.

E140. Σκύφος

αρ. 2001 κεφάλι γεροντικής μορφής

F 209. Καμπανική υδρία του ζωγράφου των Δαναΐδων. Χρονολογείται το 330π. Χ.

- Μουσείο Περγάμου

P24 Αντίγραφο της βάσης του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου από την Πέργαμο.

- Βρετανικό Staatliche Museen

Βρετανικό Staatliche Museen, Antikensammlung K104, Blümel, Kl. Sk., 79, αριθμ. 92.

ΜΟΝΑΧΟ

478. Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek

ΜΠΟΛΟΝΙΑ

Museo Civico Archeologico

Κόσμημα Villanovan

ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ

Metropolitan Museum of Art

1931, 31.33.10 Fletcher Fund. Λήκυθος

ΣΑΝ ΑΝΤΩΝΙΟ

Μουσείο Τέχνης

Αρ. ευρ. 80-134G. Κιονωτός κρατήρας

ΦΡΑΝΚΦΟΥΡΤΗ

Liebieghaus

Αρ. Ευρ. STV7. Κύλικα.

Κεφάλαιο Β΄

- Φιλολογικές πηγές

Αισχ. *Αγ.* 239

Απολλόδ. *Βιβλ. Α*, 4,1

Αριστοτ. *Λυσ.* 641

Αριστοφ. *Ειρ.* V 873, 874-876

Αριστοτ. *Αθ. Πολ.* 54, 7; 54, 14

Αριστοτ. *Περί ζώων ιστορίας* 579 α 18-38 (6.30); 600 α 28- b 9; 507 α (2.17); 498 α (2.1); 594 b (8.5); 540 α (5.2); 608 α33-35; 611 b32-612a 1

Αρρεν. *Prov.* 2,54

Αρποκρατίων 8.75-11

Αρποκρατίων 50, 4 λ. ἀρκτηῦσαι

Bekker Anecdota Graeca I, 1814, 206, 4. λ. ἀρκτηῦσαι

Bekker Anecdota Graeca I, 444-445

Δημοσθένης XXV Λόγος κατά Αριστογείτονα Α

Ευσταθίου Σχολ.Ομήρου Ιλιάς Β 732

Ηρ. 6. 138

Ησ. Θεογ. 918

Ησ. δ 563

Ησ. α 7284 λ . ἀρκτηία

Θουκ. ΙΙ,15

Όμ. Ιλ. 21.470

Όμ. Οδ. 5.123-24; 6.102-9

ομηρ. Ύμνος 27.11

Πανσ. 1, 23.4; 1.23.7; ΙΙΙ, 17, 5; VII 21,6; VII 23, 7; VIII, 32; VIII 35.8; XI 2.7

ΙΧ 19,5; Χ 35, 10; Χ, 37.1

Πετρών. 126

Πλάτ. Νόμοι 833-843

Πλουτ. Θησ. XXIV

Πλούτ. Περ. 13.13

Πολυδεύκης Ονοματικόν V, 81.

Σούδα ε 937

Σούδα α 3958

Σούδα α 3959 λ. ἀρκτηῦσαι

Σχολ. Αριστοφάνους Λυσιστράτη 645

Σχολ. Κλήμεντος Αλεξανδρείας Προτρεπτικός 37, 3.

- Επιγραφές

IG II² 1514

1515 γρ. 20-1;

1516 γρ. 7-8, γρ. 19-21

IG II² 1517 γρ. 147-8,

IG II² 1518 γρ. 53/54, 67/68, 90

IG II² 1522 γρ. 26

IG II² 1524 γρ. στ. 161/162, 204-5, 205-6, 214-6, 224

IG II² 1525

- Κατάλογος Μουσείων

Εθνικό Μουσείο

Ακρ. 621 α

Κρατηρίσκος θραύσμα, Αγορά Ρ 128

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας, άγαλμα της θεάς Άρτεμης των αρχών του 5^{ου} αι. π.

X, αρ. ευρ. 723a,

Θραύσμα αγγείου του Σοφίλου Αθήνα Εθνικό Μουσείο, 1036

Μουσείο Λούβρου

οινοχόη (Παρίσι, Musée du Petit Palais, αρ. ευρ. Dut. 327

Ζωγράφος Άμασης Παρίσι, Μουσείο Λούβρου, F 71

Μουσείο του Λούβρου Ma 529 (MR 154).

Άγαλμα Άρτεμης - Ma 529 (MR 154).

ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΡΑΥΡΩΝΑΣ

502 θραύσμα κρατηρίσκου

567 θραύσμα κρατηρίσκου

546 θραύσμα κρατηρίσκου

542 κρατηρίσκος

n. 5 θραύσμα κρατηρίσκου

568 θραύσμα κρατηρίσκου

n.7 θραύσμα κρατηρίσκου

915 θραύσμα κρατηρισκού

548 κρατηρίσκος

n. 10 θραύσμα κρατηρίσκου

570 θραύσμα κρατηρίσκου

Μουσείο Βραυρώνας 572

1151 Ανάγλυφο

1152 Ανάγλυφο

1153 Ανάγλυφο

K 2629

ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΕΙΡΑΙΑ

- ΜΠ 5422 κρατηρίσκος (Κκ1)
ΜΠ5423 Κρατηρίσκος (Κκ2)
ΜΠ 5424 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ3)
ΕΜ 20575 θραύσμα κρατηρίσκου
ΜΠ5425 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ5)
ΜΠ5426 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ6)
ΕΜ 20573 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ 8)
ΜΠ 5427 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ9)
ΜΠ 5429 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ16)
ΜΠ 5430 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ17)
ΜΠ 5430 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ18).
ΜΠ 5430 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ19)
ΜΠ 5429 Θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ21)
ΜΠ 5429 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ24)
ΜΠ 5429 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ25)
ΜΠ 5429 θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ26)
ΜΠ5426 Θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ28)
ΜΠ 5429 Θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ 53)
ΜΠ 5429 Θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ 54)
ΜΠ 5431 Θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ55)
ΜΠ 5429 Θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ 56)
ΜΠ 5429 Θραύσμα κρατηρίσκου (Κκ 57)

Κεφάλαιο Γ΄

Κατάλογος Μουσείων

Αθήνα

- Επιγραφικό Μουσείο
ΕΜ 6278. *IG I*³ 824.
- Μουσείο Ακροπόλεως
Αρ. ευρ. 1367 θραύσματα ερυθρόμορφου κρατήρα
Ακρόπολη 13259, *IG I*³ 506

ΛΟΣ ΑΝΤΖΕΛΕΣ

- Country Museum of Art
F.W.R Άγαλμα Αθηνάς Hope

Φιλολογικές πηγές

Όμ. *Ιλ.* 3.369-446; 5.297-448

Ηρ.Ι.105

Πανσ. *Ι.* 14, 7; *Ι.* 19, 2; *Ι.* 22.1-3; *Ι.* 22, 4-5; 1.23.4; *ΙΙΙ.* 15, 17; *Ι.* 26, 6; *Ι.* 16, 3-4

Ξεν. *Συμπ.* 8, 9-10

Πλάτ. *Συμπ* 180 d-182a

Πλίν. *Φυσ.* 22.44; 34.80

Πλούτ. *Περ.* 13.8; 13.12

Κατάλογος Επιγραφών

*IG I*² 24

*IG I*² 25

*IG I*³ 506

*IG I*³ 596

*IG I*³ 64 A

*IG II*² 834

Κεφάλαιο Δ΄

Φιλολογικές πηγές

Αριστοτ. *Αθ. Πολ.* 14-15; 17.1

Αρ. *Λυσ.* 641-642

Αρ. *Θεσμ.* *ΙΙ* 317-8; 1139

Ηρ.5.65.3

Μ. *Ετυμ.* 149, 18

Πανσ. 1.23. 1-2; 1.24.8; *Ι.* 26, 4; *Ι.* 27, 3

Πλίν. *Φυσ.* 34, 79

Κατάλογος Επιγραφών

*IG II*² 3453

IG I² 473

IG I² 487

IG I² 493, EM 6325

IG I² 524

IG I² 578

IG I² 582

IG I² 591

IG I² 659

IG I² 661

IG I² 706

IG I² 745

IG I² 773^a

Κατάλογος Μουσείων

Αθήνα

- Μουσείο Ακρόπολης

Αργαϊκές κόρες.

136 (θραύσμα)

305 (κεφαλή)

593

619

646

661

674

677

679

680

683

685

Βοστώνη

- Μουσείο Καλών Τεχνών

Αρ.ευρ.. 98.658. Χάλκινο αγαλματίδιο

Συντομογραφίες

<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger.
<i>AbhLeip</i>	Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Klasse.
<i>ABV</i>	Beazley J. D., Attic Black- Figure Vase Painters, Oxford 1956.
<i>AE</i>	Αρχαιολογική Έφημερίς.
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology. The Journal of the Archaeological Institute of America.
<i>AJP</i>	American Journal of Philology.
<i>AM</i>	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung.
<i>AM-BH</i>	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung: Beiheft.
<i>AntCl</i>	L'Antiquité classique.
<i>AntK</i>	Antike Kunst.
<i>AntK-BH</i>	Antike Kunst. Beiheft.
<i>AntW</i>	Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte.
<i>ArchDelt</i>	Arxaiologikon Deltion.
<i>ArchNews</i>	Archaeological News
<i>ARV²</i>	Beazley J.D., Attic Red- Figure Vase Painters, 2 ^η εκδ. (Oxford 1963).
<i>ASAtene</i>	Annuario della Scuola Archaeologica di Atene.
<i>ASCSA</i>	American School of Classical Studies
<i>BCH</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique.
<i>Boreas</i>	Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie.
<i>BSA</i>	Annual of British School at Athens.
<i>CQ</i>	Classical Quarterly.
<i>CW</i>	Classical World.
<i>Doc</i>	M. Ventris – J. Chadwick, Documents in Mycenaean Greek. Cambridge 2 ^η εκδ. 1973.
<i>Emerita</i>	Emerita. Boletín de lingüística y filología clásica.

<i>Eos</i>	Eos. Commentarii Societatis philologiae polonorum.
<i>F GrH</i>	Jacoby, F., <i>Die Fragmente der griechischen Historiker</i> , Berlin 1932, Weidmann, and Leider: Brill.
<i>GRBS</i>	Greek, Roman and Byzantine Studies.
<i>Hermes</i>	Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie.
<i>Hesperia</i>	Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens.
<i>Historia</i>	Historia. Zeitschrift für alte Geschichte.
<i>HSCP</i>	Harvard Studies in Classical Philology.
<i>JdI</i>	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.
<i>JHS</i>	Journal of Hellenic Studies.
<i>Kernos</i>	Kernos: Revue Internationale et Pluridisciplinaire de Religion Grecque Antique.
<i>KN</i>	Πινακίδες της Κνωσού.
<i>LIMC</i>	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.
<i>Öjh</i>	Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien.
<i>PACT</i>	Revue du groupe europeen d' etudes pour les techniques physiques, chimiques et mathematiques appliqués a l'archeologie.
<i>Philologus</i>	Philologus. Zeitschrift für klassische Philologie
<i>PF</i>	Pfeiffer R., <i>Callimachus</i> , τ.2 1953.
<i>ProcBritAc</i>	Proceedings of the British Academy.
<i>RA</i>	Revue Archéologique.
<i>RM</i>	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
<i>SEG</i>	Supplementum Epigraphicum Graecum.
<i>TheCRA</i>	Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum. Vols 1-4.
<i>ZPE</i>	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.
<i>ZRGG</i>	Zeitschrift für Religionen und Geistesgeschichte.

Συντομογραφίες αρχαίων συγγραφέων

Αιλ. <i>N.A</i>	Αιλιανός <i>Περί Ζώων Ιδιότητος</i>
Αισχ. <i>Αγ.</i>	Αισύλος <i>Αγαμέμνων</i>
Απολλόδ. <i>Βιβλ.</i>	Απολλόδωρος <i>Βιβλιοθήκη</i>
Αριστοτ. <i>Αθ. Πολ.</i>	Αριστοτέλης <i>Αθηναϊκή Πολιτεία</i>
Αριστοφ. <i>Ειρ.</i>	Αριστοφάνη <i>Ειρήνη</i>
Αριστοφ. <i>Λυσ.</i>	Αριστοφάνης <i>Λυσιστράτη</i>
Αριστοφ. <i>Θεσμ.</i>	Αριστοφάνης <i>Θεσμοφοριαζουσαι</i>
Αριστοφ <i>Ιππ</i>	Αριστοφάνης <i>Ιππείς</i>
Διόδ. <i>Βιβλ.</i>	Διόδωρος <i>Βιβλιοθήκη</i>
Ευφοριών <i>F. 9 Powell</i>	
Ευρ. <i>Αυγή</i>	Ευριπίδης <i>Αυγή</i>
Ευρ. <i>Εκ.</i>	Ευριπίδης <i>Εκάβη</i>
Ευρ. <i>Ιων</i>	Ευριπίδης <i>Ιων</i>
Ευρ <i>IT.</i>	Ευριπίδης <i>Ιφιγένεια εν Ταύροις</i>
Ευσέβ. <i>Προπ Ευαγγ.</i>	Ευσέβιος <i>Ευαγγελική Προπαρασκευή</i>
Ζην.	Ζηνόβιος
Ηρ.	Ηρόδοτος
Ησ. <i>Θεογ.</i>	Ησίοδος, <i>Θεογονία</i>
Θουκ.	Θουκυδίδης
Ισίδ <i>Ετωμ</i>	Ισίδωρος <i>Ετωμολογίες</i>
Ισοκ.	Ισοκράτης
Ξεν. <i>Ελλ.</i>	Ξενοφών <i>Ελληνικά</i>
Ξεν <i>Οικ.</i>	Ξενοφών <i>Οικονομικός</i>
Ξεν. <i>Συμ.</i>	Ξενοφών <i>Συμπόσιο</i>
Όμ. <i>Ιλ.</i>	Όμηρος <i>Ιλιάδα</i>
Όμ. <i>Οδ.</i>	Όμηρος <i>Οδύσσεια</i>
Πανσ.	Παυσανίας
Πετρων.	Πετρώνιος
Πλάτ <i>Πρωτ.</i>	Πλάτωνας <i>Πρωταγόρας</i>
Πλάτ. <i>Φαίδων</i>	Πλάτωνας <i>Φαίδων</i>
Πλάτ. <i>Συμ.</i>	Πλάτωνας <i>Συμπόσιο</i>

Πλίν. Φυσ.	Πλίνιος Φυσική Ιστορία
Πλούτ. Αλκ.	Πλούταρχος Αλκιβιάδης
Πλουτ. Δημητρ.	Πλούταρχος Δημήτριος
Πλούτ, Θεμ.	Πλούταρχος Θεμιστοκλής
Πλούτ. Θησ.	Πλούταρχος Θησέας
Πλούτ Περ.	Πλούταρχος Περικλής
Πλούτ. Σύλλ.	Πλούτ. Σύλλας
Αριστείδ. Παναθ	Αριστείδης Παναθηναϊκός

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adrados F.R , Sobre las Arreforias o Erreforias, *Emerita* 19, 1951, 117-133.
- Aleshire S.B., *Asklepios at Athens*, Amsterdam, 1991.
- Aleshire S., The Demos ad the Priests: The Selection of Sacred Officials at Athens from Cleisthenes to Augustus, στο R. Osborne - Hornblower 1994.
- Aleshire, S. B. - Lambert, S. D., Making the Peplos for Athena: a New Edition of *IG II² 1060 + IG II² 1036*, *ZPE* 142, 2003, 65-86.
- Antoniou A.I., *Βραυρών. Συμβολή στην ιστορία του ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος*, 1990.
- Barber E. J. W., The Peplos of Athena στο Goddess and Polis, στο J. Neils 1992.
- Barber E. J. W., *Prehistoric Textiles: The Developpmet of Cloth in the Eolithic and Bronze Ages*, Princeton 1991.
- Beazley J., Helenes Apaitesis, *ProcBritAc* 43, 1957.
- Beazley J.D., *Attic Red-figure Vase- Painters*, Oxford 2^η έκδ. 1963.
- Bekker, *Anecdota graeca I*, 1814.
- Berger E., Die Hauptwerke des Basler Antikenmuseums zwischen 460 und 430 v. Chr., *AntK* 11 (1968), 62-81
- Berger E., *Parthenon –Kongress Basel I*, Mainz 1984.
- Beulé E., *L' Acropole d' Athènes I*, 1853.
- Beschi L., Il monumento Di Telemachos Fondatore Dell' Asklepieion Ateniese, *ASAtene N.S* 29/30 (1967/1968), 381-436.
- Blümel C., *Der Hermes Eines Praxiteles*, 1944
- Boetticher C., Der Antike Festkalendar, *Philologus* 22, 1865, 415-6.
- Boardman J., *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*, Αθήνα 1980.
- Boardman J., The Parthenon Frieze, στο E. Berger 1984.

- Boardman J. The Parthenon Frieze A Closer Look, *RA*, 1999, 313-21
- Boardman J. – Kurtz D.C, *Greek Ritual Customs*. London 1971.
- Boedeker D.- RaaflaubK., *Democracy, Empire and the Arts in Fifth-century Athens*. Cambridge, Harvard University Press 1998.
- Brelich A., *Paidēs e Parthenoi*, Rome, 1969.
- Breton E., *Athènes* , 1862.
- Brinkmann V., La polychromie de la sculpture archa, que en marbre, *PACT* 17, (1987), 43-46
- Brommer F. *Die Metopen Des Parthenon*, Mainz 1967
- Bronner O., Eros and Aphrodite on the north Slope of the Acropolis in. Athens, *Hesperia* I, 1932, 31-55.
- Bronner O., Excavations on the North Slope of the Acropolis, *Hesperia* 4 (1935), 109-188.
- Bruskari M., Ein nachdenklicher Dionysoskopf, *ÖJh* 58, 1988.
- Brulé *La Fille D'Athenes. La Religion Des filles à Athenes à l'epoque Classique Mythes, cultes et societe*. Paris 1987.
- Burkert W. kekropidensage Und Arrhephoria, *Hermes* 94, 1-25.
- Burkert W. *Αρχαία Ελληνική θρησκεία- Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή*. Αθήνα 1993.
- Burkert W., Buzyge und Palladion, *ZRGG*, 22, 356-68.
- Casson St., *Catalogue of the Acropolis Museum II*, 1921
- Charbonneaux J., *La sculpture grecque archaïque*, Brionne 1988
- Clairmont C.W ., Girl or Boy? Parthenon East Frieze 35. *AA* 1989, 495-496.
- Connelly J.B., Parthenon and Parthenoi: A Mythological Interpretation of the Parthenon Frieze. *AJA* 100, 1996, 53-80.
- Connelly J.B., *Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece*. Princeton 2007.
- Connelly J.B., Priestesses- Women in Cult, στο Kaltsas N.- Shapiro A. 2008.
- Corso, A., Praxiteles and the Parian Marble, στο Schilardi - Katsonopoulou 2000.
- Dalmer *Roman Religion and Roman Empire*, Philadelphia 1974.
- Danner P., Meniskoi und Obeloi. Zum Schutz von Statuen und Bauwerken vor den Vögeln, *ÖJh* 62 (1993) 19-28, objects
- Delivorrias A., The Worship of Aphrodite in Athens and Attica, στο Kaltsas- Shapiro 2009, 106-114.
- Despinis G., Neues zum einem alten Fund. *AM* 109 (1994), 173-198.
- Despinis G., Zum Athener Brauronion, στο Hopfner 1997, 209-17.
- Despinis G., Die Kultstatue der Artemis in Brauron, *AM* 119, 2004, 261-314.
- Despinis G. Klassische Skulpturen von der Athener Akropolis, *AM* 123, 2008, 235-317.
- Deubner L., *Attische Feste* 1932.

- Dickins G. *A Catalogue of the Acropolis Museum Sculptures I, Archaic Sculpture*. Cambridge 1912.
- Dignas B.- Trampedach K., *Practitioners of the Divine. Greek Priests and Religious Officials from Homer to Heliodorus*, Cambridge 2008.
- Dinsmoor W.B., *The Architecture of Ancient Greece*, London 1950.
- Donnay G., L'arrephorie: Initiation ou rite civique? Un cas d'école, *Kernos 10*, 1997, 177-205.
- Dontas G., The True Aglaurion. *Hesperia 52*, 1983, 48-63.
- Dörpfeld W., Das Hekatompedon in Athen, *Jdl 34*, 9-25.
- Ducat J. *Les Kouroi du Ptoion*. Paris 1971.
- Ducat J., Fonctions de la statue dans la Grèce archaïque. Kouros et Kolossos, *BCH 100*, 1971, 239-51.
- Edmonson C.N., Braurionian Artemis in Athens, *AJA 72*, 1968, 164-5.
- Hägg M. R. -Marinatos N.- Nordquist G.D., *Early Greek Cult Practice: Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986*.
- Hamilton R., Alkman and the Athenian Arkteia, *Hesperia 58*, No 4, 1989, 449-472.
- Harrison, E. B., Greek Sculpted Coiffures and Ritual Haircuts, στο R. M. Hägg, N. Marinatos, G.D. Nordquist 1986, 247-254.
- Hellstrom P.-Alroth B., *Religion and Power in the Ancient Greek World*. Boreas 24, 1996.
- Herrington, *Athena Parthenos and Athena Polias*, Manchester 1955.
- Higgins R.A. *Greek Terracottas*, London 1967.
- Hoepfner, W.. *Kult und Kultbauten auf der Akropolis: Internationales Symposium vom 7. bis 9. Juli 1995 in Berlin*. Berlin 1997.
- Hopper R. J., *The Acropolis*, Photographs by W. Forman. London 1971.
- Hurwit J. *The Athenian Acropolis*, Cambridge University Press 1999.
- Gauer W., Was Geschieht Mit Dem Peplos?, στο E. Berger 1984.
- Gill D., The Decision to Built the Temple of the Athena Nike (*IG I³ 35*), *Historia 50*, 2001, 257-78.
- Jahn O. and Michaelis A., *Arx Athenarum a Pausania Descripta*, 3ⁿ εκδ. Bohn 1931.
- Jeffery L. "Some Nike Statues at Olympia in The Late fifth Century" στο *Φιλίας Χάριν Festschrift E. Manni IV*, Rome, 1237-8.
- Judeich N.I., *Topographie von Athen*, Munchen 1931.
- Kadletz E., Pausanias, I, 27, 3 and the Route Of The Arrephoroi, *AJA*, 86, 3, 445-6.
- Kahil L., Quelques Vases du Sanctuaire d'Artemis à Brauron, *AntK-BH 1*, 1963, 5-29.
- Kahil L., Autour De l' Artemis, *AntK 8*, 1965,20-33.

- Kahil L., L' Artemis De Brauron: Rites and Mystère, *AntK* 20, 1977, 86-98.
- Kahil L., Le cratéristique d'Artemis et le Brauronion de l'Acropole, *Hesperia* 50, 1981, 253-263.
- Kahil L., Mythological Repertoire Of Brauron στο Moon 1983, 231-244.
- Kaltsas N.- Shapiro A., *Worshipping Women. Ritual and Reality in Classical Athens*, Athens 2008.
- Karakasi K., *Archaic Korai*, Los Angeles 2003.
- Καρδάρα Χ., Ο Αρχαίος Ναός και το θέμα της ζωφόρου του Παρθενώνος, *AE* 1961, 61-158.
- Kardara «Ο Παναθηναϊκός Πέπλος» *AE* 1960, 1965, 185-201
- Kastriotis P., *Κατάλογος του μουσείου της ακροπόλεως*, 1895.
- Kavvadias P. *ArchDelt* 1889.
- Καββαδίας Π., Περί του ναού της Απτέρου Νίκης, κατ'επιγραφὴν εκ της Ακροπόλεως, *AE* 1897 174-194.
- Kavvadias and Kawerau *Η Ανασκαφή της Ακροπόλεως (1885-1890)*, Αθήνα 1980 (1906).
- Keesling C.M. *The Votive Statues of the Athenian Acropolis*, Cambridge 2003.
- Kircher J., *Prosopographia Attica*, I-II, 1901-1903.
- Koenen, Eine Hypothese zur Auge des Euripides und die Tegeatische Plyterien, *ZPE* 4, 1969, 10-11.
- Κοντη Ι.Δ., Ἄρτεμις Βραυρωνία, *ArchDelt* 22, 1967, Μελέται 182, 156-206.
- Kreikenbom D., *Polyklet. Der Bildhauer der griechischen Plastik. Ausstellung im Liebieghaus Museum alter Plastik. Frankfurt am Main, 17.10. 1990- 20. 01. 1991*, Mainz 1990.
- Kroll J.H., The Ancient image of Athena Polias. *Hesperia Suppl.* 20, 65-76.
- Kron U., *Die zehn attischen Phylenheroen*, Berlin 1976.
- Kron U., Priesthoods, Dedications and Euergetism: What Part did Religion Play in Political and Social Status of Greek Women? στο P. Hellstrom- Alroth B. 1996.
- Lambert S.D., The Sacrificial Calendar of Athens, *BSA* 97, (2002), 353-399.
- Langlotz E., Die Koren στο Schrader 1939, 3-184.
- Latte K., *Hesychii Alexandrini lexicon*, 1953.
- Lazzarini M., *Le formule delle dediche votive nella Grecia arcaica*, MemLinc Ser. 8, no. 19, II, Rome, 1976.
- Leipen N., *Athena Parthenos: A Reconstruction*, Toronto 1971.
- Lewis S., Notes on Attic Inscriptions I: The Praxierygdai, *BSA* 49, 1954, 17-21.
- Lewis S., Notes on Attic Inscriptions (II), *BSA* 50, 1955, 1-36.
- Leventi I., *Hygieia in Classical Greek Art*, Argaiognosia, Supplemetary Vol. n. 2, Athens 2003

Λεβέντη Ι., Ιερή Τοπογραφία και η Εικονογραφία της Αφροδίτης και του Έρωτα στην Αθήνα, *Αρχαιογνωσία*, τόμος 13, Αθήνα 2006, σ. 105-117.

Linders T., *Studies in the Treasure Records of Artemis Brauronia Found in Athens*, Stockholm 1972.

Linfert A., Die Schule des Polyklet, στο D. Kreikenbom 1990, 240-297.

Lloyd- Jones H., Artemis and Iphigeneia, *JHS ciii*, 1983, 87-102.

Loroux, N., *Les enfants d'Athéna: idées athéniennes sur la citoyenneté et la division des sexes*, Paris 1984.

Löwy E., *Inschriften griechischer Bildhauer*, 1885.

Mansfield J.M., *The Robe of Athena and the Panathenaic Peplos* (Diss. University of California at Berkley) 1985.

Μάντης Α.Γ., Προβλήματα της Εικονογραφίας των Ιερειών και των Ιερέων στην Αρχαία Ελληνική Τέχνη, *Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ.42*.

Marcade, *Recueil des signatures de sculptures grecs*. Paris 1953.

Marinatos N. The Arkteia and the gradual transformation of the maiden into a woman, στο Perusino 2002, 29-42.

Mark I.S., The Gods on the East Frieze of the Parthenon, *Hesperia* 53, 1984.

Mark I.S., The Sanctuary of Athena Nike in Athens: Architectural Stages and Chronology, *Hesperia Supplements*, Vol. 26, 1993.

Mathiopoulos E., *Zur Typologie der Göttin Athena im Funften jhd. V. Chr.* (Diss. Bonn) 1968.

Μαχαίρα Β., *Το Ιερό Αφροδίτης και Έρωτος στην Ιερά Οδό*, Αθήναι 2008.

Meritt, Greek Inscriptions, *Hesperia* 10, 1941

Meritt, B.D. Greek Inscriptions, *Hesperia* 13 (1944) 249- 254

Meyer M.- Bruggemann N., *Kore ud Kouros. Weihegaben für die Götter*, Wien 2007.

Mikalson J.D. *The Sacred and Civil Calendar of the Athenian Year*, Princeton 1975.

Mommsen A. «Feste der Stadt Athens», Leipzig 1898.

Moon W.G. , *Ancient Greek Art and Iconography* Madison 1983.

Μπαλανός, Η νέα Αναστήλωση του ναού της Αθηνάς Νίκης (1935-1939), *ΑΕ* 1937 (1956).

Μπούρας Χ. *Η Αναστήλωση της Στοάς της Βραυρώνος*, Αθηναι 1967.

Μπρούσκαρη Μ., *Τα Μνημεία της Ακροπόλεως*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1996.

Mylonopoulos J. – Bubenheimer F. Beitrage zur Topographie des Artemision von Brauron, *AA* 1996, 7-23.

Neils J., The Panathenaia: An Introduction, στο J. Neils 1992.

- Neils J., *Goddess and Polis. The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, Princeton 1992.
- Neils J., Adonia to Thesmophoria: Women and Athenian Festivals, στο Kaltsas - Shapiro 2008.
- Nilsson M. P., *Geschichte der griechischen Religion*, I³, 1967, II³, 1974.
- Norman N.J. The Panathenaic Ship. *Arch News* 12, 1983, 41-46.
- Osborne R- Hornblower, *Ritual, Finance ad Politics: Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis*, Oxford 1994.
- Οικονόμου Γ., Η επί της Ακροπόλεως λατρεία της Αθηνάς Νίκης, *AE* 1939-41.
- Palagia O., Parian Marble and the Athenians, στο Schilardi - Katsonopoulou 2000.
- Palagia 2008a = Palagia O., Women in the Cult of Athena, στο Kaltsas - Shapiro 2008.
- Palagia 2008b= Palagia O., “The Parthenon Frieze: Boy or girl?” *AntK* 51, 2008 3-7.
- Παλαιοκρασά Λ., *Το ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας*, Αθήναι 1991.
- Papademetriou J., The Sanctuary of Artemis at Brauron, *Scientific American* 208, 6, 1963, 111-120.
- Papasryridi- Karouzou S., Η τυφλή Άρκτος, *AE* 1957, 68-83
- Παπαχατζής Ν. Δ., *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Αττικά, 1974.
- Parke H. W., *Οι Εορτές στην Αρχαία Αθήνα*, Αθήνα 2000.
- Pedley J. G., *Greek sculpture of the archaic period, the island workshops*, Mainz : Philipp von Zabern , 1976
- Perlman P., Plato Laws 833C-834D and the Bears of Brauron, *GRBS* 24, 113-128.
- Perlman P. “Acting the She- Bear for Artemis”, *Arethusa* 22(1989), 111-133.
- Perusino F., *Le Orse di Brauron : un Rituale di Iniziazione Femminile nel Santuario di Artemide*, Pisa 2002.
- Person A. W., *Staat und Manufaktur im romischen Reiche*, 1923.
- Pirenne- Delforge V., Épithètes cultuelles et interpretation philosophique. À propos d’ Aphrodite Ourania et Pandémos à Athènes, *AntCl* 57 (1988), 142-157.
- Porson R., *Photii Lexicon*, Dobree 1823.
- Pirenne- Delforge V., L’Aphrodite grecque, Athènes- Liège, *Kernos*, suppl. 4, 1994, 48-59.
- Pritchett, Greek Inscriptions, *Hesperia* IX, 1940.
- Ralf von den Hoff, Images and Prestige of Cult Personnel in Athens between the Sixth and Fifth Centuries BC, στο Dignas B.- Trampedach 2008.
- Raubitschek A.E., *Dedications from the Athenian Acropolis. A Catalogue of the Inscriptions of the Sixth and Fifth Centuries B. C.* (Cambridge MA) 1999.
- Reeder E.D. *Pandora Women in Classical Greece*. Princeton 1995.
- Richter G.M.A., *The Portraits of the Greeks*, I, London 1965.

- Richter G.M.A *Korai, Archaic Greek Maidens*. London 1968
- Richter G.M.A., *Kouroi, Archaic Greek Youths*. 3rd. ed. London 1970
- Richter G.M.A, *Korai: archaic Greek maidens : a study of the development of the Kore type in Greek sculpture*, 1988.
- Ridgway B.S., *Fifth Century Styles in Greek Sculpture*. Princeton 1981.
- Ridgway, B. S., Of Kouroi and Korai - Attic Variety. *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography Presented to Homer A. Thompson*. Princeton, *ASCSA* 1982 123-127
- Ridgway B.S., *Images of the Athena on the Akropolis* στο J. Neils 1992.
- Ridgway B.S., *The Archaic Style in Greek Sculpture*, 2nd ed. Chicago 1993
- Rizzo G.E., *Prassitele*, Milano 1932.
- Rhodes R. F., *Architecture and Meaning on the Athenian Acropolis*, Cambridge 1995.
- Rhodes P. A., *Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981.
- Robbins J.J. - Rhodes R.F., The Sanctuary of Artemis Brauronia on the Athenian Akropolis, *Hesperia* 48, 4, 1979, 325-341.
- Robert C., *Archaologische Marchen aus alter und neuer Zeit*, 1886.
- Robertson M. A., *History of Greek Art*, Cambridge 1975.
- Robertson M., The Riddle of Arrhephoria, *HSCP* 87, 1983, 241-288.
- Robertson M., The Origin of the Panathenaea, *Rheinisches Museum für Philologie* 128, 1985.
- Robertson M., The Praxiergidae decree (*IG I³ 7*) and the dressing of Athena's statue with the peplos, *GRBS* 44, 2004, 111-160.
- Rogers B., *The Knights of Aristophanes*, London 1910.
- Roux G., *Lôtis: le bain ritual d' Athena à Delphes*, στο *Hommages à C. Delvoye*, Brussels 1982, 232-235.
- Rosivach V., 1987. Autochthony and the Athenias, *CQ* 37, 1987, 294-305.
- Scanlon T. F., Race or Chase at the Arkteia of Attica, *Nikephoros* 3, 1990, 73-120.
- Schwartz E., *Scholia in Euripidem II*, 1891.
- Schilardi D. - Katsonopoulou D., *Paria lithos*, Athens 2000
- Schneider L. A. - Hocker C., *Die Akropolis von Athen. Antikes Heiligtum und modernes Reiseziel*, Cologne 1990.
- Scholl A., *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr.*, *AM-BH* 17, Berlin 1996.
- Schrader H., *Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis*, Frankfurt am Main 1939.
- Simon E. *Die Götter der Griechen*, 1969.
- Simon E. *Festivals of Attica*, Madison 1983.
- Shapiro A., *Art and Cult under the Tyrants in Athens*, 1989.

- Shapiro A., Autochthony and the Visual Arts in Fifth- Century Athens, στο Boedeker και Raaflaub 1998, 127-151.
- Shear M. I., Kallikrates, *Hesperia* XXXII 1962.
- Shear M. I., Kallikrates, *Hesperia* XXXII 1963.
- Six, *RM* 27, 1912.
- Sokolowski E., New Fragments of the Fasti Sacri of Athens, *Eos* 37, 1936, 450-457.
- Sourvinou- Inwood C., *Studies in Girls' Transitions*, Athens 1988
- Stafford E., *Worshipping Vitrues. Personification and the Divine in Ancient Greece*, London 2000.
- Stevens G. D., The Periclean Entrance Court of the Akropolis at Athens, *Hesperia* 5, 1936, 459-470.
- Stinton T.C. Q, Iphigeneia and the Bears of Brauron, *CQ (New Series)*, 26, 1, 1976, 11-13.
- Stuart and N. Revett J., *The Antiquities of Athens* 2, London 1787
- Studniczka F. *Vermutungen zur griechischen Kunstgeschichte*, Wien 1884.
- Studniczka F., Kalamis. Ein Beitrag zur griechischen Kunstgeschichte, *AbhLeip* 25,4, 1907, 1-100.
- Themelis P.G. Contribution to the topography of the Sanctuary at Brauron, στο Perusino 2002, 103-116.
- Tölle- Kastenbein R., Die Athener Akropolis- Koren. Ort, Anlässe und Zeiten ihrer Aufstellung, *AntW* 23, 1992, 133-48
- Tompson W., Weaving: A Man's Work, *CW* 75, 1982, 217-222.
- Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, Tübingen 1971.
- Tréheux J., Sur le nombre des statues cultuelles du Brauronion et la date de l'Artemis Brauronia de Praxitele, *RA* 55, 1964.
- Trendall A.D., *The red- figured vases of Lucania, Campania and Sicily*. Oxford 1967.
- Tuchelt K., *Die archaischen Skulpturen von Didyma*. 1970.
- Turner J. A. *Hiereiai: Acquisition of Feminine Priesthoods in Ancient Greece*, Diss. University of California, Santa Barbara.
- Vikela E. The Worship of Artemis in Attica. Cult Places, Rites, Iconography, στο Kaltsas-Shapiro 2008, 35-48.
- Vorster Chr. *Griechische Kinderstatuen*, Cologne 1983.
- Walker S., A Sanctuary of Isis on the South Slope of the Athenian Acropolis, *BSA* 74, 1979, 243-258.
- Walter H. B., Athena Hygieia, *JHS* V.19, 1899, 165-168.
- Walter H.B., Vom Nikepyrgos, *AA* 1-22, 1939.

Waywell G.B., *The Lever and Hope Sculptures*, Berlin 1986.

Weber M., *Die Kultbilder der Aphrodite Urania der zweiten Hälfte des 5 jhs. V. Chr. In Athen-Attika und das Bürgerrechtsgesetz von 451/0 v. Chr.*, *AM* 121, 2006, 165-223.

Whallon W., *Why is Artemis angry*, *AJP* 82, 78-88.

Will Ed., *Le Monde Grec et L'orient*, Paris 1972.

Wolters P., *Zur Athena Hygieia der Pyrrhos*, *AM* 16, 1891, 153-165.

Woodward A.M. *BSA* 50, 1955

Wordsworth Ch., *Athens: Athens and Attica. Journal of a Residence There*, Londres 1837.

Ζιρώ Δ. *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Ναού της Αθηνάς Νίκης*, Τόμος 1 α, Αθήνα 1994.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1. Neils 1992, 16, εικ. 1.

Εικόνα 2. Neils 1992, εικ. 3.

Εικόνα 3. Hurwit 1999, 168, εικ. 132.

Εικόνα 4. Connely 1996, 74, εικ. 15.

Εικόνα 5. Connely 1996, 74, εικ. 16.

Εικόνα 6. Barber 1992, 115, εικ. 73.

Εικόνα 7. Barber 1992, 115, εικ. 74.

Εικόνα 8. Barber 1992, 104, εικ. 63.

Εικόνα 9. Barber 1992, 105, εικ. 64.

Εικόνα 10. Barber 1992, 108, εικ. 66.

Εικόνα 11. Connelly 2008, 195, εικ. 78.

Εικόνα 12. Connelly 2008, 206, εικ. 85.

Εικόνα 13. Μάντης 1990, πιν.12

Εικόνα 14. Μαντης 1990, πιν. 15α

Εικόνα 15. Connelly 2008, 203, εικ. 83.

Εικόνα 16. Μάντης 1990, πιν. 29 α-γ.

Εικόνα 17. Μάντης 1990, πιν. 31.

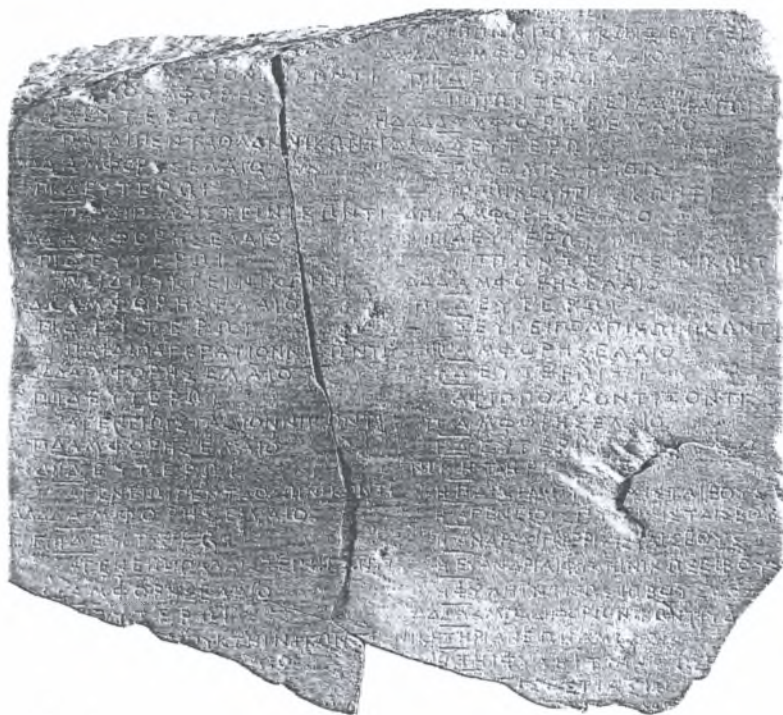
Εικόνα 18. Μάντης 1990, πιν 30 α-β.

Εικόνα 19. Connelly 2008, 196, εικ. 79.

Εικόνα 20. Palagia 2008 α, εικ.5.

- Εικόνα 21. Palagia 2008 α, εικ.6.
Εικόνα 22. Neils 2008, εικ. 113
Εικόνα 23. Ralf von den Hoff 2008, 134, εικ. 11.
Εικόνα 24. Ralf von den Hoff 2008, εικ. 12.
Εικόνα 25 α. Rhodes 1995, 29, εικ. 17.
Εικόνα 25 β. Vikela 2008, 84, εικ. 7.
Εικόνα 26. . Kahil 1981, πιν. 62.
Εικόνα 27. Kahil 1981, πιν. 62.
Εικόνα 28. LIMC II Artemis 974.
Εικόνα 29. LIMC II Artemis 1127.
Εικόνα 30. Leventi 2003, πιν 1
Εικόνα 31. Leventi 2003, πιν. 2
Εικόνα 32. Μπρουσκαρη1996, 77, εικ. 47.
Εικόνα 33. Μπρουσκαρη1996, 80-1, εικ. 50.
Εικόνα 34. Keesling 2003 , εικ. 32.
Εικόνα 35. Karakasi 2003, πιν. 170.
Εικόνα 36. Karakasi 2003, πιν. 254-5.
Εικόνα 37. Karakasi 2003, πιν. 269
Εικόνα 38. Karakasi 2003, πιν. 244-5.
Εικόνα 39. Keesling 2003, εικ. 40

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1

JOAN B. CONNELLY

[AJA 1

Εικόνα 4

Fig. 16. Red-figure calyx krater by the Niobid Painter, ca. 460. London, British Museum

Εικόνα 5

Εικόνα 6

Εικόνα 7

Εικόνα 8

Εικόνα 9

Εικόνα 10

Εικόνα 11

Εικόνα 12

Εικόνα 13

Εικόνα 14

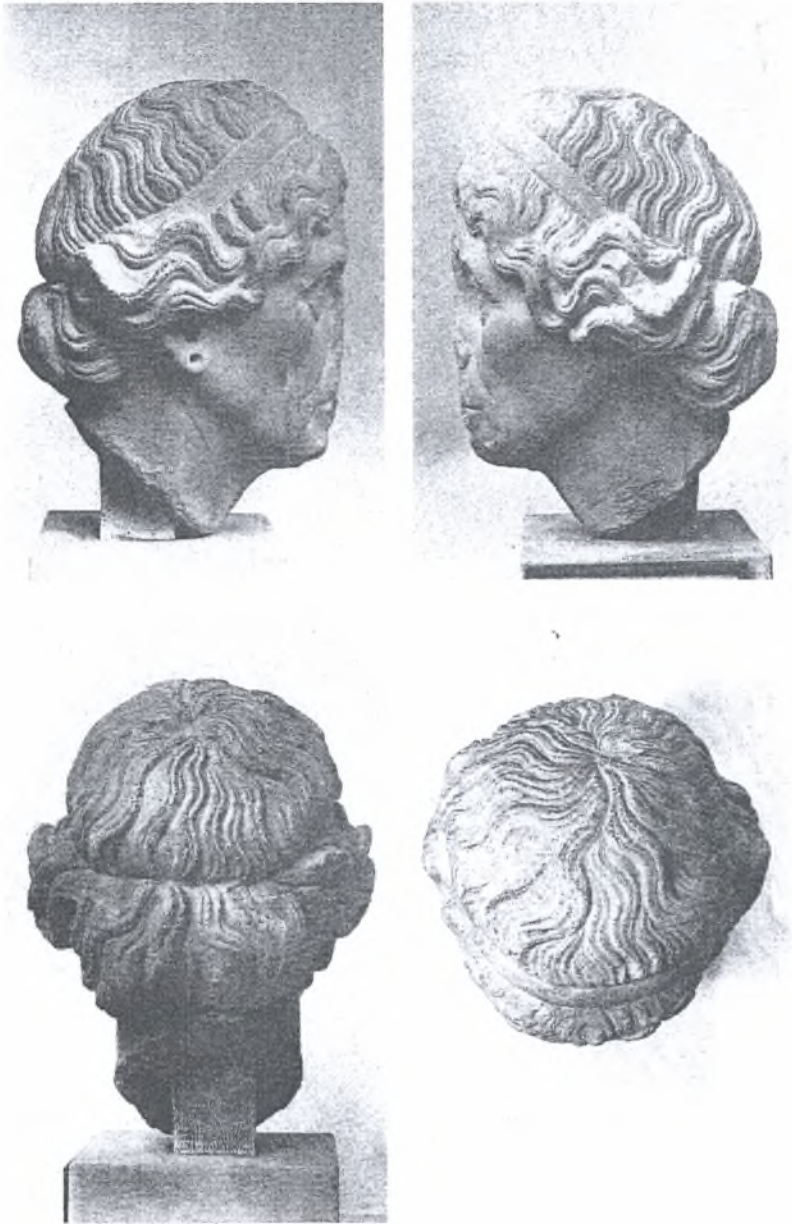

Εικόνα 15

Δ-4) Αθήνα, Ακρόπολη, Μαρμαρένη Βάση (IG II² 2455)

Εικόνα 16

Εικόνα 17

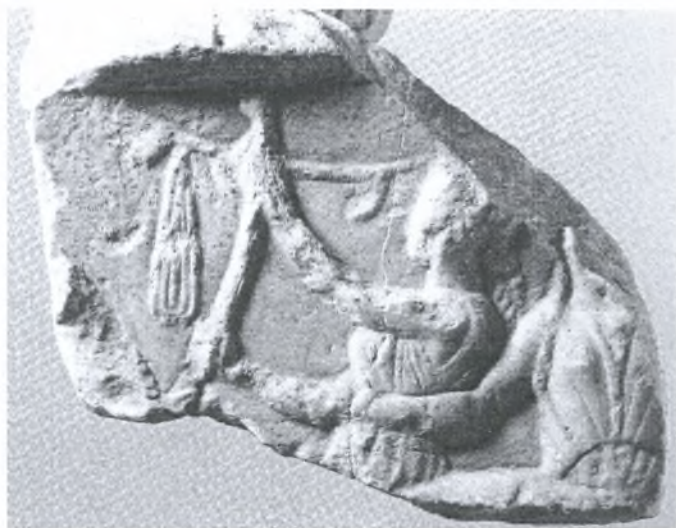
Εικόνα 18

Εικόνα 19

Εικόνα 20

Εικόνα 21

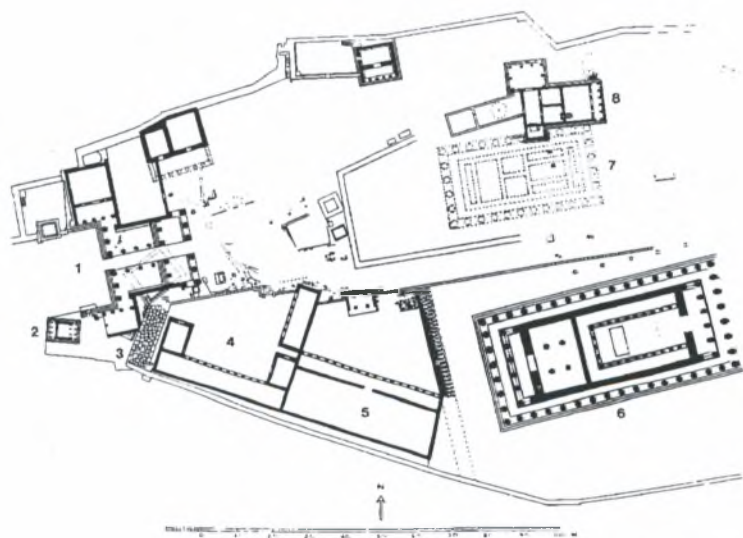
Εικόνα 22

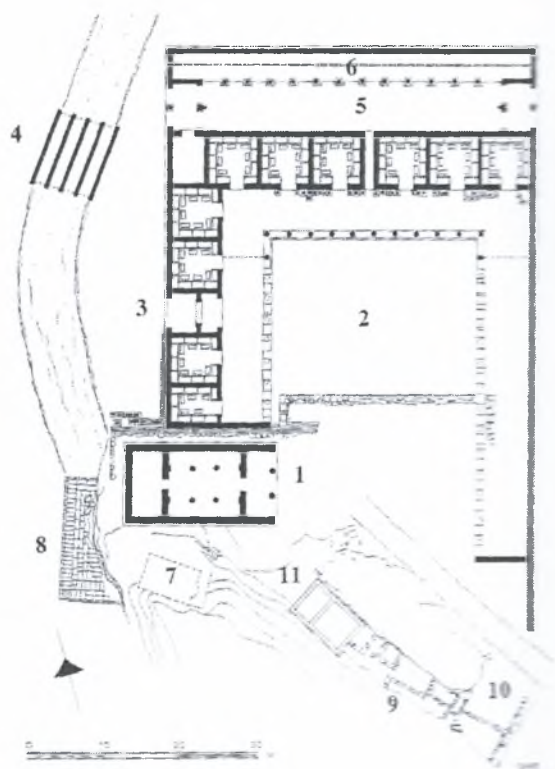
Εικόνα 23

Εικόνα 24

Εικόνα 25 α. Βραυρώνιο (αρ. 4).

Εικόνα 25 β

8. Αγορα Ρ 128
Εικόνα 26 α

Εικόνα 26 β

Εικόνα 26 γ

1. Acr. 621 a

2. Acr. 621 c

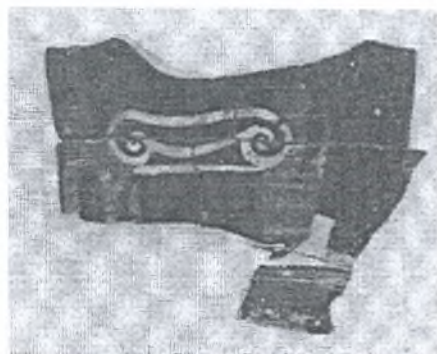
3. Acr. 621 d

5. Acr. 621 g

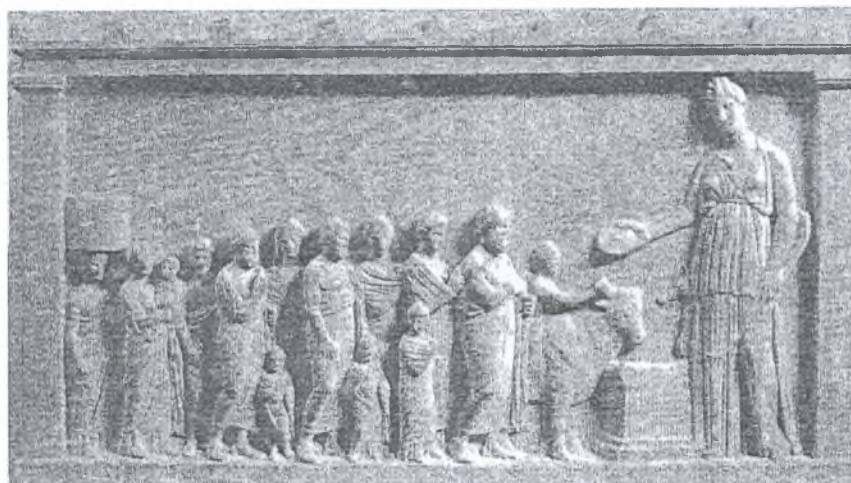

6. Acr. 621 h

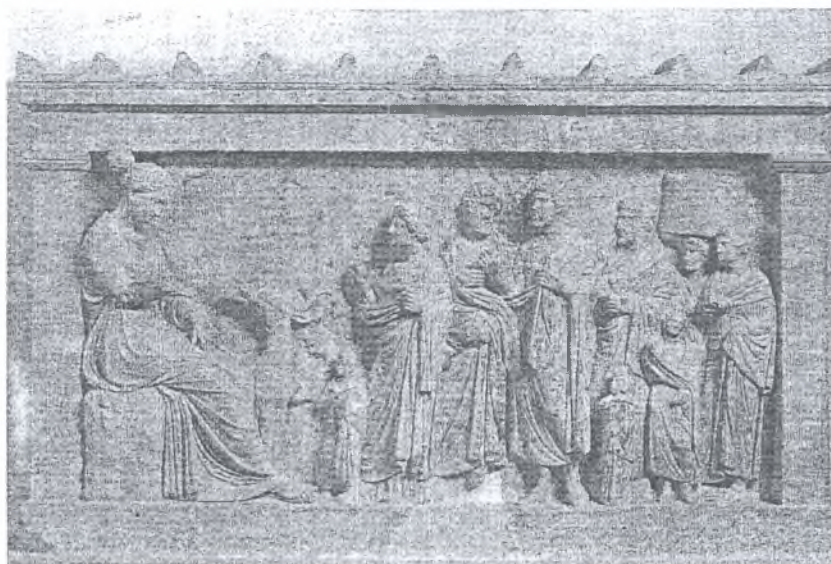

4. Acr. 621 b

Εικόνα 27

Εικόνα 28

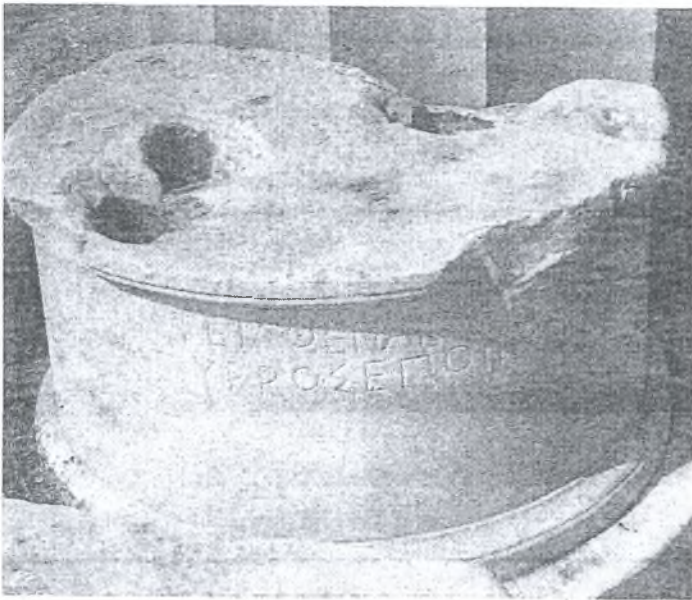

Εικόνα 29

87 Βρυξελ Μουσείο 1168 (1971)

AM 13259

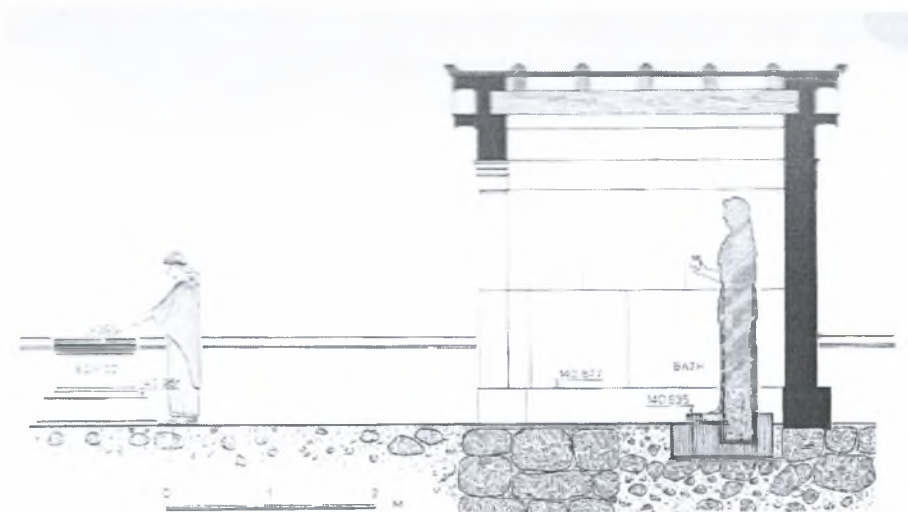

AM 13259

Εικόνα 30

Εικόνα 31

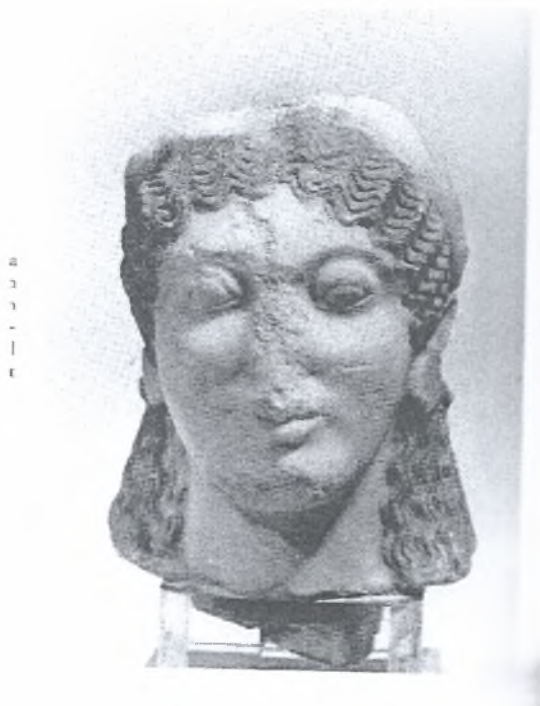
Εικόνα 32

Εικόνα 33

Εικόνα 34

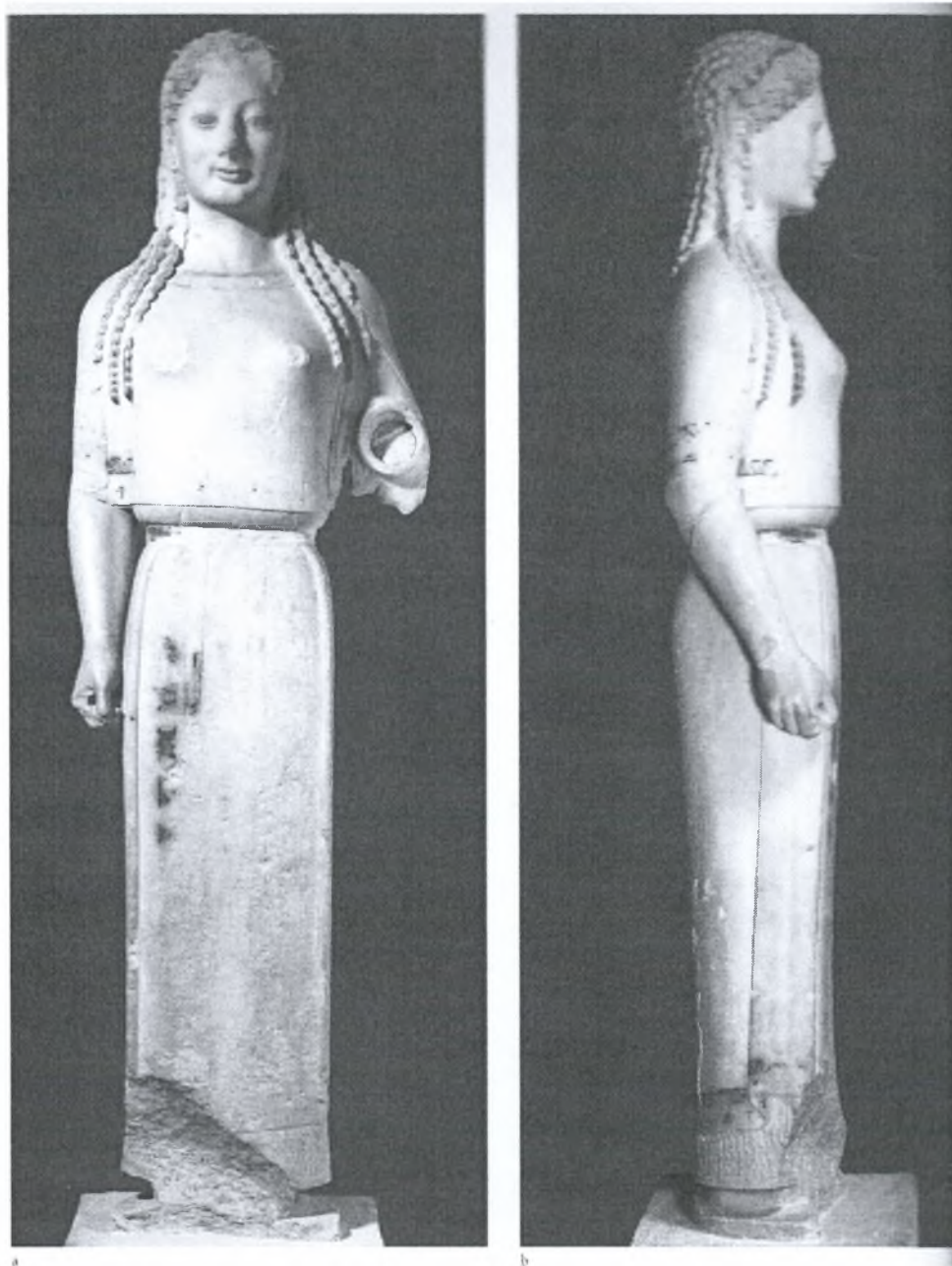
Εικόνα 35

Εικόνα 36

Εικόνα 37

Εικόνα 38

Εικόνα 39

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

004000109004